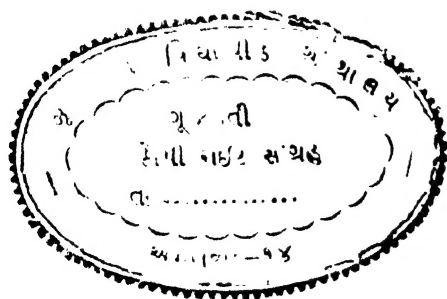

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાત કોપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્ર.માંક ૨૮૬૬ કિંમત

ગ્રંથનામ હરિશ્ચંદ્ર ભાટક તથા
લાડામતી સ્થવંવર
વર્ગાંક

हरिश्रंद्र नाटक

तथा

तारामती स्वयंवर.

तामिल भाषामांथी अंग्रेजीमां थयेला उतारा

उपरथी

गुजराती भाषामां

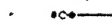
रची प्रसिद्ध करनार

रणछोडभाई उदयराम.

आवृत्ति बीछ.

प्रति ३००० मी.

मुम्बई,

निर्णयसागर मुद्रायंत्र.

संवत् १९४२. सन १९८६.

मूद्रय प्यार आना.

सर्वे लक्ष कर्ताये स्वाधीन राष्ट्र्या छे.

(मनहर.)

देसाइजी हरिदास, विहारीदासना मुत
रावसाहेबने नामे जाणीता थयेलछो,
रुडा गुणवान् तमे परममित्र छो मारा
प्रीति रीति केरा नेक टेकमां पो'चेलछो;
स्नेह अन्योअन्यकेरो अतिघाडो जामवाथी
भरचक प्रेम केरा भावना भरेलछो,
माटे आ पुस्तक करी अर्पण जणावुं आज
आप एवा रणछोडहृदय ठरेलछो.

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ળીજા કેટલાએક આર્ય નાટકોની વસ્તુ મુખ્યત્વે કરીને પુરાણ ઉપરથી લેવામાં આવેલી છે તે પ્રમાણે આ નાટકની વસ્તુનો આધાર પણ પુરાણજ છે. રામચંદ્રજીનું રાજ્ય ગયું, વનવાસ કરવો પડ્યો, તેમાં વળી પોતાની પ્રાણપ્રિયા—સીતાનું હરણ થયું, એવા દુઃખમાં તે રૂબેલા છતાં લોક અપવાદ મૂકવા લાગ્યા કે જેનાથી એક સ્ત્રીનું રક્ષણ થઈ શક્યું નહિ તેનાથી પૃથ્વીનું રક્ષણ તે કેમ થઈ શકે? આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં પોતાના અષ્ટ પ્રધાનો સહિત અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમમાં જઈ પોહોંચ્યા હતા તે પ્રસંગે તેમની મુખમુદ્રા શોકાભિથી ગ્લાની પામી ગયેલી જેઈને તેમને તેમાંથી મુક્ત કરવા માટે પરમ ધાર્મિક હરિશ્ચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત કહી સંભળાવામાં આવ્યું. આ વિના હરિશ્ચંદ્રના આખ્યાનનો પ્રસંગ માર્કેડેય પુરાણમાં છે તે એવો કે—એક સમયે જૈન મિનિને ભારતસંબંધી પાંચ રાંકાઓ ઉત્પન્ન થવાથી તેના નિવારણને અર્થે તેઓ માર્કેડેય ઋષિની પાસે ગયા, પણ તે વેળાએ તેઓ નિલકર્મમાં રોકાયા હતા માટે તેમણે જૈનમિનિને કહ્યું કે વિન્ધ્ય પર્વતની ગુફામાં ઢાળુના બે પુત્ર, પક્ષીનો અવતાર પામેલા વસે છે તેમને પૂછવાથી તેઓ તમારા મનનું સમાધાન કરશે. ઋષિની સૂચના પ્રમાણે જૈનમિનિ વિન્ધ્ય પર્વતઉપર ગયા અને પક્ષિયોને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યાં તેમાંનું ચોથું એવું હતું કે,—પાંડવના પાંચ પુત્રો જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા વિનાના હતા તેઓને અશ્વત્થામાએ શામાટે મારી નાખ્યા? તેના ઉત્તરમાં પક્ષિયો કહે છે:—

એક સમયે વીર્યવાનુ એવા વિશ્વામિત્ર અતુલ તપ કરવાનું વ્રત ધારણ કરીને બેઠા અને પૂર્વે શિવઆદિ સરખાને પણ સાધ્ય થયેલી નહિ એવી વિદ્યાઓ, ક્ષમા, મૌન, અને ચિત્તનિગ્રહવડે સાધી લેવા લાગ્યા, તેથી વિદ્યાઓ લયથી પીડિત થઈને “અમારું રક્ષણ કરો, અમારું રક્ષણ કરો!” એમ આક્રંદ કરવા લાગી, તેવામાં શૈવ્ર વિદ્યારાટ, જે સર્વ આરંભને વિષે વિદ્ય આણવાને સદા તૈયાર રહેલા ગણાય છે, તે પાસેજ હતા, તેમના સાંભળવામાં આવ્યું, એટલે તે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, તેજસ્વી વિશ્વામિત્ર શ્રેષ્ઠ છે, ને હું તો અતિ દુર્બળ છું, તો મારે હવે શું કરવું? આ પ્રમાણે ચિંતવન કરે છે એવામાં જાણી શ્રિશંકર રાજ મૃગયા રમતો ત્યાં આવી પોહોંચ્યો, તે વખતે પ્રકારની

મુગ્યા રમવાનું છોડી દઈ બોલી ઉઠ્યો કે, “ત્રાસ પામશો નહિ, હું શિક્ષા કરવાને તૈયાર છતાં દુષ્ટ બુદ્ધિનું અન્યાય વૃત્તિવાળું કોણ છે” ! રાજાનું આવું બોલવું સાંભળીને વિદ્યારાટે વિચાર્યું કે, આ રાજાના શરીરમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કરું તો માઈ ઈચ્છેલું કામ સાધી લેવાય. પછી તેણે તેમ કર્યું એટલે રાજા કોપાયમાન થઇને બોલવાલાગ્યો કે ‘બાળના ઉબ્બુતેજવડે કરીને દીપ્ત થયેલો હું ધણી અહિં આવ્યો છું તેમ છતાં પોતાને પાલવે અગ્નિ બાંધનારો એવો પાપી નર કોણ છે ? મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટતા બાણોવડે આજે દિશાઓ દીપ્ત થઈ ઉઠશે અને એથી એના સર્વોગ ભેદાઇને દીર્ઘ નિદ્રા પામશે’. રાજાનાં આવાં વચન સાંભળતાંવાંતજ વિશ્વામિત્રને ક્રોધ વ્યાપી ગયો કે લાગલીજ વિદ્યાઓ છૂટી ગઈ. આવી સ્થિતિમાં વિશ્વામિત્રને જોઈને રાજા પીપળાના પાનની પેટું કાંપતો ઉભો રહ્યો તેને મુનિ કહેવા લાગ્યા કે ‘દુરાત્મન ! ઉભો રહે,’ તે સાંભળી રાજા વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યો, ભગવન ! મેં મારો ધર્મ બળવ્યો છે, કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, માટે મારા સરખા નિજ ધર્મને વિષે તત્પર જનઉપર કોપાયમાન થવું આપને ઘટતું નથી, કહ્યું છે કે “ધર્મસ્ત પૃથ્વીપાળે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને દાન કરવું, રક્ષણ કરવું અને ધનુષ્ય ખેંચીને યુદ્ધ કરવું.” આવાં વચન સાંભળીને વિશ્વામિત્રના કોપમાં વૃદ્ધિ થઈ ને હરિશ્ચંદ્રને પાયમાલ કરી નાંખવાના હેતુથી બોલ્યા કે જ્યારે તું રાજધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનું અભિમાન રાખે છે ત્યારે મને ઇષ્ટ દક્ષિણા આપ. રાજાએ કહ્યું કે તૈયાર છું, જે ઈચ્છામાં આવે તે માગો.

વિશ્વામિત્રે રાજપાટ અને તેને લગતો સગજો અસખ્યાય માગી લીધો ત્યારપછી તેને વધારે પીડવાને રાજસૂયિકી દક્ષિણા માગી અને તેનું સર્વસ્વ ખુંચી લઈને તેને પગવીને પેશ પોહોંચાડ્યો અને જરા પણ જંપવા દીધો નહિ, તે આગળ નાટકમાં વાંચવામાં આવશે. નાટકનો કથાપ્રસંગ ઉપરના કરતાં કાંઈક ભિન્ન છે અને તે રામચંદ્રજીને કહેવામાં આવેલા આખ્યાન સાથે મળતો આવે છે, તેમાં કેટલોક પાઠકેર છે તોપણ તેનો આધાર તો તેજ છે. તેમાં કથાપ્રસંગ એવો ચાલેલો છે કે—એક સમયે નારદજી ઇન્દ્રની સભામાં ગયા, અને હરિશ્ચંદ્રના પરમ ધાર્મિકપણા વિષે તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, તે સાંભળીને ઇન્દ્રે ધાર્યું કે, હરિશ્ચંદ્ર એવો ધાર્મિક છે ત્યારે તો હવે ઇન્દ્રાસનને યોગ્ય થયો છે, માટે હવે મારે રાજ થઈ ઇન્દ્રાસન મૂકવું કે પછી માઈ અપમાન થાય નહિ. આવું

ઈન્દ્રાસન ખાલી કરવાને પોતે નીચે બેઠો. તે જોઈ બ્રહ્મા-
જી કારણ પૂછ્યું, તેનો ખુલાસો થતાં દેવોએ નિશ્ચય

કસ્યો કે વિશ્વામિત્રની અને હરિશ્ચંદ્રની વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન કરાવવો એ-
ટલે વિશ્વામિત્ર તામસી છે તેથી અને ધર્મથી ચળાવ્યા વિના રહેશે
નહિ. પછી તેઓએ નારદને ઋષિ પાસે મોકલ્યા અને એ વાત ના-
રદને પણ ગમતી હતી, કેમકે, કલહ કરાવવામાં તેઓ આનંદ માની
લેતા હતા તેથી બીડું ઝડપીને મુનિના આશ્રમમાં જઈ પોહોંચ્યા અને
તેમને આડું અવળું સમજાવીને હરિશ્ચંદ્રને ખરાબ કરવાને ભંભેસ્યા તે
પ્રમાણે તેમણે કરવાનો પ્રારંભ કર્યો.

હરિશ્ચંદ્રના આખ્યાનમાં કર્ણભારસ પ્રાધાન્યપણે છે તેથી આ-
યોના તદ્દયને તે વધારે બેદે છે. દુષ્ટીને દિલાસો પામવાનું તે ઉત્તમ
સાધન થઈ પડે છે અને મનુષ્યના મનનું વલણ એમ થઈ જાય છે કે
આવા પરમધાર્મિક રાજા સરખાને માથે આવાં દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં તો
આપણે સાધારણ માનવી શી ગણત્રીમાં? મૂળ સંસ્કૃત આખ્યાન ઉ-
પરથી હિંદુસ્થાનની ઘણી ભાષામાં હરિશ્ચંદ્રની કથા કથવામાં આવેલી
છે. રામાયણના અરણ્યકાન્ઠ ઉપરથી વિષ્ણુદાસ નામના કવિએ ગુજ-
રાતી કવિતામાં આ આખ્યાન બેઠ્યું છે. સંસ્કૃતમાં ચંડકાંશિક એટલે
કૌશિક (કૌશિક કુળના = વિશ્વામિત્ર.) નો કાવ્ય એવા નામનું કાવ્યિક
નામના રાગના સમયમાં એક કવિએ હરિશ્ચંદ્રઆખ્યાન ઉપરથી ના-
ટક રચ્યું છે પણ તેમાં બિભત્સ રસ એટલો બધો છે કે તે વાંચીને
મને અભાવ થયો અને આખ્યાનની વસ્તુ ઉપરથી નવીન રચના કર-
વાની મારા મનમાં ઈચ્છા થઈ. તેવામાં લંકાના રેહવાસી મદુકુમાર
સ્વામી જે વિજાયતમાં ગ્યારિસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અને લં-
કાની કાયદા કરનારી સભાના સભાસદ હતા તેમણે તામિલ ભાષામાંથી
હરિશ્ચંદ્ર નાટકનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરીને વિજાયતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું
તેની એક પ્રત તેમણે મુંબઈના પોતાના એક મિત્ર ઉપર મોકલી તે
મારા હાથમાં આવી તેથી મને અતિ હર્ષ થયો અને બીજી કડાકટ ક-
રવી હંચી મૂકીને તેજ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનો ઠરાવ
કર્યો તે આજે પરિપૂર્ણ કરીને હું મારા પ્રિય વાંચનારાઓને ભેટ ક-
રૂં છું. કેટલીક જગ્યાએ મેં જુગ ફેરફાર કર્યો છે. તામિલ નાટક
ગદ્યપદ્યાત્મક છે પણ મદુકુમાર સ્વામિએ અધું ગદ્યમાંજ ઉતાયું છે
તથાપિ કવિતાના પ્રસંગ સ્થાનમાંથી મને જે યોગ્ય જણાયા તે મેં
કવિતામાં ઉતાવ્યા છે.

તામિલ ભાષા ઘણી ખેડાઈ છે, તેના બોલનારાઓએ પોતાની
ભાષાને પરિપૂર્ણ કરવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી બે પ્રકારની

તામિલ ભાષા થઇ પડી છે, એક પુસ્તકોની ઉંચી પ્રતિની ભાષા તે શેન . તામિલ કેહેવાયછે અને બીજી સાધારણુ વ્યવહારની ચાલતી ભાષા તે કોદન તામિલ કેહેવાયછે. એ ભાષામાં સંસ્કૃત ઉપરથી તેમજ કશા આધારવિના મનકલ્પિત ઘણા ગ્રંથો રચાયા છે. નાટકો પણ ઘણાં રચવામાં આવ્યાં છે તેમાં હરિશ્ચંદ્ર નાટક કશ્ણારસ ઉત્પન્ન કરવામાં પેહેલું ગણાય છે; તે નાટકશાળામાં ભજવી અતાવવામાં આવેછે અને હજારો મનુષ્યોનાં હૃદય પીંગળાવી નાંખીને તેમને અશ્રુપાત કરાવેછે.

તારામતા વયંવર.

અંક ૧ લો.

પાત્ર.

હરિશ્ચંદ્ર	...	...	...	...	...	અયોધ્યાના રાજા.
સત્યકીર્તિ	...	...	...	...	...	તેમનો મુખ્યપ્રધાન.
કેંચુકી	...	...	...	...	...	તેમનો ચોપદાર.
માગધેય	...	...	...	...	...	કનકાપુરીના રાજા.
તારામતી	...	...	...	...	...	તેમની કુમારી.
સહુન્ધી	...	...	...	...	...	તેની સખી.
બ્રાહ્મણો	...	...	...	...	...	યાત્રાળુ.
કેકય	...	...	...	...	...	એક રાજા.

મગધ અને કાશિના રાજા, ઇત્યાદિ.

૨૬૬

તારામતી વયંવર.

અંક પેહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, હરિશ્ચંદ્રનો દરવાર.

કંચુકી.

(ગીતિ.)

જાણો સર્વ તમે જન, સાગરવેષિત પૃથિવીતણું આજ,
પુત્ર ત્રિશંકુ કેરો, સુશિલ હરિશ્ચંદ્ર તો કરે રાજ.
નગર અયોધ્યાપતિનું, હિતકારી રાજ્ય છે સરસ તે તો,
વર્ગી ઉત્તમ શુભ ગુણ છે, કોણે જગમાં નથી શુભ્યું એ તો.
કોણે ઉપજિયો એવો, જેણે શુભ સૂર્યવંશમાં નિપજ,
નિજ રાજવંશ એથી, અધિક દિપાવ્યો પ્રકાશ સરસ સજ.

અહો ભાઈયો! નજર ફેરવીને જુવો:- આ મહારાજાની રાજ-
સભા છે, તેનો પ્રભાવ ઇંદ્રની સભા જેવો છે. અહિ ભરતખં-
ડના અગણિત રાજા પોતાના રાજાધિરાજને પાદવંદન કરવા
આવ્યાછે; તેમજ ઋષિઓ, મુનિઓ, અને બ્રાહ્મણો પોતાના
પ્રતાપવંત રક્ષકના ઉપર આશીર્વાદનો વર્ષાદ વરસાવવાને તૈયાર થઈ
રહેલા છે. આ એમના પ્રધાનો અને રાજકારભારિયો છે. પછે
રત્નગઢિત રાજમંદિરના રક્ષકયોદ્ધાના ભાલા, તરવારો, અને આ
પેલી ઢાલો ઝગકારા મારી રહ્યાં છે. ચોમર શૂરવીર અશ્વારો,
મૂલ્યવાન ઘોડાને આપણી આસપાસ બાજિયા લેવરાવી રહ્યા છે.
જમૈયા સરખા જેઓના દંતુસ આવી રહેલા એવા સરસ શણ-
ગારેલા હાથિયોને કુશલ માહાવતો આમતેમ ચલાવી રહ્યા છે.
શોભાયમાન ગાડિયો, અને યુદ્ધના રથના ગડગડાટ અહિ તહિ
થઈ રહ્યા છે. તેઓને જોડેલા પાણીવાળા ઘોડા જાણે પાંખવતે
ઉડતા હોયની એવા દેખાયછે! પ્રજા પોતાના પ્રિય રાજાનાં દર્શન

કરવા આવેછે. તેઓનો સંતોષકારક દેખાવ, અને આનંદ ભરેલી વાતચીત ઉપરથી રાજ્યમાં સુખશાન્તિ ચાલેછે એમ દીશી આવેછે. આહા ! દયાવંત હરિશ્ચંદ્ર સરખા રાજાની રાજધાયા નીચે શા વિશેની ન્યૂનતા હોય !

જીવો ! જીવો ! શુભ અવસર આવ્યો છે. વાદિત્રના નાદ થઈ રહ્યા છે, અને રાજડંકાનો અવાજ કાન બેહેરા કરી મૂકેછે. રાજ્યાસન આગળ સુંદર કલાવંતનિયો ગાયછે અને નૃત્ય કરેછે.

ભાઈયો ! છાના, છાના ! માંડની બાજુએ ધુંધાટ થતો મારે કાને પડેછે. સમજ્યો, એ તો મહારાજ પોતાના સાથ સહિત રાજસભામાં બિરાજવા આવેછે. (નકી પોકારેછે.) મહારાજધિરાજ હરિશ્ચંદ્ર રાયને ઘણી ખમા.

[હરિશ્ચંદ્ર માંડથી પોતાના સાથ સહિત આવેછે. પ્રધાનો અને કાર-ભારિયો રજુ થઈ જાયછે. સભાજનો તેમને માન આપેછે. અને તે ધર્મ-સન ઉપર બેસેછે.]

હરિશ્ચંદ્ર.

(પદ.)

સર્વ દેવના દેવ કૃપાળુ જગમાં જે તું રહ્યો પ્રસરી,
કર જોડીને હું તો આજે પ્રાર્થુ તુજને ભાવ ધરી. સર્વ.
આત્માનું તારણ કરનારો, એવો વેદ પ્રસાર હરિ !
વળી તેનાં જે અંગ શાસ્ત્ર છે, દે તેનો વિસ્તાર કરી. સર્વ.
વૃષ્ટિ જોઈયે તેમ કરીને, ધરતી પાકે નાંખ્ય ભરી,
મહિને ત્રણ વેળા વરસાવી દે તું કરી લીલાશ નરી. સર્વ.
ચાર વર્ણુની સુખ શાન્તિ ને સમૃદ્ધિ તું વધાર ખરી.
સુખદેનારા સર્વે તારી ભક્તિ કરિયે ભાવ ભરી. સર્વ.

સત્યકીર્તિ.— અહો મહારાજ ! આપ આ પૃથ્વીઉપર દયા-સહિત પ્રભાવથી રાજ્ય ચલાવોછો, મહાશૂરવીર છો, અને સત્યની મૂર્તિ છો માટે તમને હું નમન કરુંછું.

બીજા પ્રધાન અને રાજકારભારિયો

તથા માંડલિક રાજા.

સૂર્ય વંશી મહારાજ, અમે આપના સેવક છિયે. અહો મહારાજ, સૂર્ય નદીના પવિત્ર જળથી સિંચાતા પ્રદેશમાં નિર્વિક્ષ રાજ્ય ચલાવનાર અહો મહારાજ ! આપને અમે પાદવંદન કરિયે છિયે.

હરિશ્ચંદ્ર.— પ્રધાન સત્યકીર્તિ, આપણી ધરતીમાં જોઈયે

તેટલો વર્ષાદ થાયછે કે નહિ ? પ્રતિ માસમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ વેળા મેઘવૃષ્ટિ થાયછે કે નહિ ?

સત્યકીર્તિ.— હા મહારાજ, જેમ આપના તદ્દયનો ન્યાયનો ઝરો કદિ સૂકાતો નથી તેમ પૃથ્વી ઉપર વર્ષાદ સૂકાતો નથી.

હરિશ્ચંદ્ર.— આપણા માંડલિક રાજની ખંડણી બરાબર આવેછે કે નહિ ?

સત્યકીર્તિ.— હા મહારાજ; રાજ અને ઠાકુરો પોતાના કરાર પ્રમાણે પળેછે; તેઓ આપની સત્તાને ધરિત માન આપેછે.

હરિશ્ચંદ્ર.— આપણા રાજ્યમાં જેટલાં અન્નછત્ર અને ધર્મનાં સ્થાનકો છે તેઓની જોઈતી સંભાળ લેવામાં આવેછે કે નહિ ? સર્વે દેવનાં દેવાલયઉપર યોગ્ય લક્ષ આપવામાં આવેછે કે નહિ ?

સત્યકીર્તિ.— મહારાજ, આપની આજ્ઞા લક્ષ રાખીને પાળવામાં આવેછે.

હરિશ્ચંદ્ર.— પ્રજા પોતાનાં ખેતરની ઉપજમાંથી અષ્ટમાંશ ભાગ આપ્યાં કરેછે કે નહિ ?

સત્યકીર્તિ.— હા મહારાજ; અને આપ પ્રજાપાસેથી એટલો થોડો ભાગ લ્યોછો તેથી લોકોની સુખાવસ્થાની વૃદ્ધિ થતી જાયછે.

(થોડીવાર વાતચિત થતી અંધ પડેછે. કેટલીક કલાવંતનિયો રાજની આગળ આવીને ગાયછે અને નૃત્ય કરેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— સત્યકીર્તિ, આ નૃત્ય કરનારિયોને મૂલ્યવાન રીજ આપીને વિદાય કરો.

સત્યકીર્તિ.— [પોતાના હાથ નીચેના એક કારભારીને] પોશાક તથા સોનાના ને રત્નના અલંકાર કલાવંતનીને આપો.

[તેને આપેછે તે લઇને જાયછે.]

કંચુકી.— [રાજસભામાં પ્રવેશ કરીને] મહારાજાધિરાજ, આપને દરબાર, કેટલાએક પંથિયો આવ્યા છે. તેઓ દૂરદેશના યાત્રાળુ બ્રાહ્મણો છે અને આપને મળવાને ઇચ્છેછે. હું તેમને પ્રવેશ કરાવું ?

હરિશ્ચંદ્ર.— હા, તે પવિત્ર પુરૂષોને સત્વર લઈ આવ. દેશના અધિપતિઓનો મેળાપ સર્વે કોઈને થવોજ જોઈયે [બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરેછે] તમારા સરખા પવિત્ર પુરૂષોએ ધણું

તીર્થોની યાત્રા કરી હશે, અને પાપ નિવારણ કરે એવી અનેક મહિમાવાળી નદિયોમાં અને જળાશયોમાં સ્નાન કર્યાં હશે તેવા તમે મારા દરબારમાં પધાસ્યા તેથી તમારો આદરસત્કાર કરવાને મને અતિશય આનંદ થાયછે, તમે સંયં આવો, ખિરાલો.

બ્રાહ્મણો.— ગોવિંદ ! ગોવિંદ ! કૃપાળુ હરિશ્ચંદ્ર, આપને અમારો આશીર્વાદ છે કે,—

[શાર્દૂલવિક્રીહિત.]

જ્ઞાની ને ધનવાન તેમ સુખિયા થાને સદાકાલ જો,
સંપત્તિ સુખ રાજશક્તિ વધતા તેજે કરી વાધજો,
સેના ત્રાસ ભરી હજો અતિ ઘણી દુષ્ટોતણા ચીતમાં
સારા નમ્ર જનો વિષે સુખ ભરી થાને રૂડી રીતમાં.

હરિશ્ચંદ્ર.— હે પંડિતજનો ! તમારો સમાગમ થવાથી મને ખુબ આનંદ થયો. તમારા સરખા વિદ્વાન પુરૂષોના દર્શનનો મને લાભ થયો તે મારા પૂર્વજોના પુણ્યપ્રતાપથીજ થયો સમજું છું. વાંચે આપનો દેશ કિયો ?

બ્રાહ્મણો.— અમે કામ્પીલ દેશમાં વસિયેછિયે, અને યાત્રા કરવાને નીકળી પડ્યા છિયે. છેક ઉત્તર દિશા ભણીથી અમે પાછા વળ્યા હતા તેવામાં આપની કીર્તિનું શ્રવણ કરચું હતું તેથી અમે અહિ આવ્યા છિયે.

હરિશ્ચંદ્ર.— આપે ઘણા દેશ જોયા હશે, માટે કાંઈ નવાં ઇતું અથવા જાણુવા જેવું આપના જોવામાં આવ્યું હોય તે વિષેનું વૃત્તાન્ત મને કહી સંભળાવશો તો મારા ઉપર આપની ઘણી કૃપા થશે.

બ્રાહ્મણો.— રાજા હરિશ્ચંદ્ર, જ્યાં આગળ સમુદ્રની ઉછળતી છાજો કન્યાકુમારીના પ્રાચીન અને જીર્ણ થઈ ગયેલા દેવાલયના પવિત્ર સ્થાનકઉપર અષ્ટાયાં કરેછે ત્યાંથી અમારા પ્રવાસનો પ્રારંભ થાયછે તે છેક ગંગોદરીની પેલી પાર, જ્યાં પવિત્ર ગંગા નદી હિમાચલ પર્વતમાંથી વેહેછે તેના મૂળ આગળ જ્યાં કૈલાસના દેવનાં સ્થાનક છે તે ઠેકાણે અંત આવેછે. અહો રાજા ! એવા અમારા પ્રવાસમાં એક અતિસુંદર કુમારિકા અમારા જોવામાં આવી, તે રૂપગુણમાં એવી પરિપૂર્ણ છે કે આપની અર્ધા-

ગતા અને મહિષી થઇને આપના રાજ્યને શોભા આપવાને યોગ્ય છે એવું કેહેવાને અમે જરાપણુ બાધ ગણતા નથી. આપ જાણુ-તા હશે કે રાજ્યએ કુવારાં રેહેવું નહિ એવું શાસ્ત્રનું મત છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— આ સમાચાર સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો. એને વિષે કૃપા કરીને કાંઇ વધારે સમાચાર કહી સંભળાવો. તેનાં માતાપિતા કોણુ છે? અને તે ક્યાં રેહેછે?

બ્રાહ્મણો.— અમે કાશિમાં વિશ્વનાથનાં દર્શન કરીને ત્યાંથી કન્યાપુરી ગયા, ત્યાં માગધેય રાજા રાજ્ય કરેછે. તેની બહુ તપશ્ચર્યાને લીધે, અને અતિશય ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ઉપરથી, દેવે પ્રસન્ન થઇને, તેને માત્ર એક તારામતી કુમારિકા આપીછે, એવું અમારા જાણુવામાં આવ્યું. અમે તેને જોઇ, પણ તેના રૂપગુણનું વર્ણન કરી શકવાની અમારામાં શક્તિ નથી, માત્ર અમે એટલુંજ કહી શકિયે છિયે કે એના જેવી સુંદરતા કહિંપણુ જોવામાં આવી નથી.

(મનહર.)

તેની તેજવાન મુખશોભા ચંદ્ર આકાશમાં
જોઈ પાછો લજવાઇ તે સંતાઈ જાયછે;
નાગફેણુ જેવો જેનો અંગારો અતિશે ઓપે,
મૃગના સરીખાં જેનાં નયન શોભાયછે,
વૃદ્ધિ થતા સ્તન, કટીસિંહ સમ, એ સર્વે તો
તદ્દયભેદક શસ્ત્ર કામકેરાં થાયછે;
તેના શુભ ગુણે કરી કુલદેવ શિવ પોતે
પ્રસન્ન થઇને અતિશય હરખાયછે.

અહો મહારાજ ! એની જોડ આખી પૃથ્વીમાં શોધી જરે એમ નથી. માટે અમને લાગેછે કે આપ એકજ તેને વરવાને યોગ્ય છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— ત્યારે શું તારામતી એવી સુંદર છે? આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! અહો બ્રહ્મદેવ ! મેં એને કોઇ દિવસ પણ જોઇ નથી તોપણુ મારો પ્રેમ એના વિષે જડાઇ ગયો; માટે માફ ને એનું લગ્ન થાય એમ તમારાથી બની શકે એમ છે? જો એમ હોય તો મને આશ્રય આપવાને હું તમને વિનવુંહું.

બ્રાહ્મણો.— મહારાજ ! આપની ઇચ્છા એજ અમારો ધર્મ.

હરિશ્ચંદ્ર.— ત્યારે તમે કૃપા કરીને માગધેય રાજાને દરબાર જાઓ અને મારે માટે એની કન્યાનું માગું કરો.

બ્રાહ્મણો.— રાજા હરિશ્ચંદ્ર, વગર દીલ કરવે આ અમે આપ્યા. તમે હવે કાંઈ ચિન્તા રાખશો નહિ. તમારા ત્વદયની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય તેમ કરવાનું અમે અમારે માથે લઇએ છીએ.

[એમ કહી જાયછે.]

હરિશ્ચંદ્ર.—જે કદાપિને બ્રાહ્મણોએ. કહેલું ખોટું પડશે તો પછી હું છેક નિરાશ થઇ જઇશ એટલુંજ નહિ, પણ હું અતિ-રાય શોકાતુર થઇ જઇશ અને મારી દુર્દશા થશે.

(દુહો.)

પ્રિયા ન તે મેં જોઇ કદિ, તો પણ લાગ્યું ચીત;
મુજને ભાસે તે થકી, છે કંઈ ભેદ ખચીત.

સત્યકીર્તિ.—મન પોતાનું વલણ ખરેખરું સમજી શકેછે, માટે મહારાજ ! હવણું આપના સાંભળવામાં આવ્યું એ માત્ર અમસ્થીજ વાત હોય તો તે રાજકુમારીનામાં આપનું મન એ-ટલું બધું પેશી જાય નહિ.

(હરિગીત.)

સૂચન થવાને ઇંદ્રિદ્વારા એકલું સાધન નથી
પણ મનતણો સંબંધ છે દૃઢ મનની સાથે સર્વથી.
પછી ભીંત, કિલ્લો, દેશ કે વચમાંહ કદિ સાગર પડી
અટકાય કરવા શક્તિવાળું છે ન કો એકે ધડી.

એ ઉપરથી મને લાગેછે કે તારામતીનું આપની સાથે લગ્નથવાનો યોગ સજેલો છે. થાડી ધીરજ ધરવામાં આવશે એ-ટલી વારમાં તો શુભ સમાચાર લઇને બ્રાહ્મણો પાછા આવી-પોહોંચશે.

અંક ૨ જો.

—❖❖❖❖❖—

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, કનભાગુરીમાં માગધેય રાજાનો દરબાર.

માગધેય.— (પોતાના પ્રધાનને) અહો પ્રધાન! આપણી કુમારી હવે તો વરવાને યોગ્ય થઈ છે. આટલી વારમાં તો તેનું લગ્ન કરી દેવું જોયતું હતું, પણ તે પ્રમાણે બન્યું નથી. જે શિવની કૃપાથી મને એ કુમારીની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે મહાદેવના મનમાં એ વિષે કોણ જાણે શોય ભેદ હશે તે આપણાથી કળી શકાતું નથી.

પ્રધાન.—અહો મહારાજ! ખેદ કરવો કે ચિંતા રાખવી એ નકામું છે—તારામતીની કીર્તિ ચારે દિશાએ પ્રસરી ગઈ છે તેથી તેનું માણું આઆવિના કે તે પરણ્યાવિના રહેનાર નથી.

માગધેય.—એ તો વાત ખરી, પણ મારી કુમારી પરણ્યા પછી સુખી થાય એટલા માટે તેણે પસંદ પડતા વરની સાથે વરવું જોઈયે. આપણા એક પ્રાચીન કવિયે કહ્યું છે કે “એનાં જૂઠાં મન હોય તેના કરતાં મરણુ સાફ.” શિવની મને આજ્ઞા છે તે પ્રમાણે વર્તવાને વળી અલંબનીય સંકટ આવી પડેલું જાણાય છે.

પ્રધાન.—મહારાજ! આપ શોક કરવો જવા ઘો. શિવની ઘણી આરાધના કરવા થકી જે કુમારી આપને પ્રાપ્ત થઈ છે તેનું લગ્ન આપણા ભરતખંડના કોઈ સારા રાજા સાથે થવાનું સંજ્ઞ્યું હશે. જે મહાદેવે એ કુમારીનું લગ્ન કરવા વિષેની આપની સાથે બોલી કરી છે, તે કૃપાળુદેવ, બોલી પ્રમાણે પળાય એવી રીતે યોગ આણવાને ચૂકશે નહિ; માટે મહારાજ, આનંદમાં રોહો. વેળા વેળાનું કામ કરે છે.

(એટલામાં કેટલાક બ્રાહ્મણો આવે છે, તેઓને કંચુકી પ્રવેશ કરાવે છે એટલે.)

માગધેય.—વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણો! તમે ભલે પદાસ્થા! પવિત્ર ભસ્મ ધારણ કરવાથી જેઓ પવિત્ર થયેલા છે, અને

શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું જેઓ ઉલંઘન કરતા નથી તેઓ સદા માનને યોગ્ય છે.

બ્રાહ્મણો.

(શાર્દૂલવિક્રીઢિત.)

તું છે ધર્મવિષે ધુરિન્ધર ખરો, છે રીતિ ન્યાયી ધણી
થાને તુજતણું રૂઠું, જયભરી સેનાતણા ઓ ધણી;
વૃદ્ધિ વેદ તણી કરચે જગતમાં સૌ સુખ આવે કને
તે માટે સુખ સૌ અખંડ મળજે, ઓ ચંદ્રવંશી ! તને.

માગધેય.—અહો બ્રાહ્મણો ! હું તમારો આશીર્વાદ માથે ચડાવું છું, અને તમારી મારા ઉપર કૃપા છે માટે તમારો આભાર માનું છું. મને શી આજ્ઞા છે ? જે હોય તે સુખેથી કોહો.

બ્રાહ્મણો.—અમે યાત્રા કરવા નીકળ્યા છિયે, અમારે કાંઈ જોયતું નથી. અયોધ્યાના મહાપ્રતાપી રાજા હરિશ્ચંદ્રના ભણી થઈને અમે આવ્યા છિયે. સૂર્યવંશનો એ કુલદીપક સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે આપને કેહેવાને એક કામ સોંપ્યું છે તે એ કે,—આપની અનુપમ કુમારી તારામતીને તે પોતાના રાજ્યની રાણી કરવાને ઇચ્છે છે.

માગધેય.—દેવોજયતિ ! તારામતી હજી લગણુ પરણ્યા વિનાની છે, પણ મારી કુમારી ઉપર એક ભેદચક્ર ભમે છે તે એ નિવારણુ કરી શકશે ?

બ્રાહ્મણો.—રાજા ! આપની કુમારીને કાજે હરિશ્ચંદ્રના કરતાં વધારે યોગ્ય વર દેવસરખા પણ આપી શકે એમ નથી. આખું જગત એના ગુણુ ગાય છે. અને અમને લાગે છે કે તે આપની સર્વે આકાંક્ષા પૂર્ણ કરશે. માટે આપ કૃપા કરીને સ્વયંવરમંડપ રચો અને ભરતખંડના સર્વે રાજાને નોતરો.

માગધેય.—હું તે માન્ય કરૂં છું. મારા મનમાં ધણી ઇચ્છા છે કે એવા જગપ્રસિદ્ધ રાજાની મારી કુમારી અદ્ભૂતગતા થાય. જાઓ જઈને હરિશ્ચંદ્રને મારાભણીથી વિનવો કે સ્વયંવરમંડપમાં પધારીને શોભા આપે.

બ્રાહ્મણો.—બહુ ડાહ્યાપણું કામ; અમે અયોધ્યામાં હરિશ્ચંદ્રની પાસે જઈને કહીએ છિયે એટલે એ સત્વર આપની રાજધાનીમાં પધારશે.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, માગધેયના મહાલયમાં તારામતીનો મન્યર્થડ.

તારામતી અને સવુન્થી.

તારામતી.— મારી સદાની મનમાનીતી સવુન્થી ! તું મને એકલી મૂકીને ક્યારની ક્યાં ભટકતી ફરેછે ?

સવુન્થી.— તારા પિતાના દરબારમાં વાત ચાલતી હતી તે હું સાંભળવા રહી હતી, એ વાત તારા વિષેજ છે. મારી પ્રિયસખી ! તું જાણેછે ? તારે તો સકળ ગુણસંપન્ન હરિશ્ચંદ્ર સાથે પરણવાનું ફરેછે. આવી આનંદદાયક વધામણી ખાવાને હું તારી પાસે દોડતી આવીધું.

તારામતી.— મને ઉડાવવામાં તું આનંદ માની લેછે તે હું જાણુધું. મારા વિચાર લગ્નમાંજ લાગી રહ્યાછે એમ તું ધારે-છે, પણ મારી ભોળી સખી, માંડે લગ્ન થવામાં કેવા પ્રકારની અડચણ છે તે તારા જાણવામાંજ નથી. મને નથી લાગતું કે હું પરણીશ. માટે આટલું જાણીને હવે મારો ઉપહાસ કરવો છોડી દે, તોપણ વાંડે મને કેહે કે, હરિશ્ચંદ્ર તે કોણ છે ? મને તો લાગેછે કે એ બધાય તારો મનનો ઉઠાવ હશે.

સવુન્થી.— મારી વાહાલી તારા, તારું આનંદથી ઉભરાઈ ગયેલું મન સાચા જૂઠાનો ભેદ સમજી શકતું નથી. રાજકુમારિયો એવીજ હોયછે. જ્યારે વાત સર્વે ઠેકાણે પ્રસરશે ત્યારે તું માંડે માનીશ. પણ હવણાંજ તું શરમાઈ કેમ ગઈ ? તારા કમલવદન ઉપર શેરડા કેમ પડી ગયા ? તારે હરિશ્ચંદ્ર વિષે સાંભળવાની મરજી છે ? જો સાંભળ, એના ગુણ વિષે વર્ણન કરવામાં આનંદ છે તેનો દશાંશ માત્ર તને કહી સંમળાવુંધું.

એ યુવાન શૂરવીર અયોધ્યાનો અધિપતિ છે, અને સૂર્ય વંશનો છે. એના પૂર્વજો શૂરવીરપણાનાં તેમજ ધર્મનાં કામથી પ્રસિદ્ધિ પામી ગયા છે. એની કાન્તિ કામદેવ કરતાં પણ મનોહર છે, એનું તેજસ્વી મુખ દિનકરના પ્રકાશથી પ્રકુલિત થયેલા સુંદર કમળને મળતું છે. એના સ્કંધ અને છાતી વિશ-

ળ છે, એના અવયવ બહુ સુશોભિત છે, અને ટુંકામાં, એનું આખું અંગ જેવું જોઈયે તેવું પરિપૂર્ણ સુંદરતાથી ભરપૂર છે. એનો કંઠ મધુર છે; અને એની રીતભાત પ્રસન્નતા ભરેલી છે. એ સ્મિતહાસ્ય કરેછે તે વેળાએ એના મોતી સરખા દાંત વીજળીના જેવો ચળકાટ મારેછે. એ વિદ્યામાં મહાન, નીતિમાં ચોખ્ખો, અને શુરવીરપણામાં એકો છે. હરિશ્ચંદ્ર દેવતાઓનો મિત્ર છે. દુરીજનનો ત્રાસ છે, અને સજ્જનોનો વિશ્રામ છે. મનુસ્મૃતિમાં વાર્ણશ્રમધર્મ અને રાજનીતિ વર્ણવી છે તેને અનુસરીને એ વર્તેછે. પ્રેમ, ઉદારતા અને ન્યાય એ તો એના અચળ અને સ્વાભાવિક ગુણ છે. એ નીતિની પ્રતિમા છે, અને દેવ અને મનુષ્યનાં સર્વે સુખ એને છે, એવો એ હરિશ્ચંદ્ર છે તે તારો કાન્ત થશે.

ત્યારે હવે માંગલ્ય ! માંગલ્ય ! તું મારી વાહાલી, જે મધુર સ્વરવાળી અને સુંદર સ્ત્રિયોની દેવી સરખી છે, તે તને, ઓ તારામતી ! અસંખ્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાઓ.

તારામતી.— (“ તારૂં ગોકુલ જોવાને આવરે મથુરાના વાસી;”
એ રાગ પરજ.)

મારી વાહી આહી તું જાણુ રે તુને કરગરી કહુંહું
તું તો અમૂલ્ય મારો પ્રાણુ રે તુને કરગરી કહુંહું. એ ટેક.
સરસ સલા' તારી સુણતાં રે, કરતાં તારી સાથે વાત;
મન રીઝેછે બહુ માહરૂં રે, મસ શાન્તિ વળે મુજ જાત રે. તુને.
અજ્ઞાન રહી હું એ વાતથી ને, માન્યું ન તારૂં કેહેણુ;
કરની ક્ષમા તેની મુજને રે, હવે સાચું માનું તુજ વેણુ રે. તુને.
ચિન્તા રાખેછે તું માહરી રે, વધારવા મુજ સુખ;
પાડ તારો કેમ વાળી શકું રે તું તો ટાળેછે મારૂં દુઃખ રે. તુને.
ઓ ! મોહની, સુણી તાહરાં રે, મોહન વિષે વચન;
લાગી મુને મન મોહની રે, મારૂં પ્રેમી બનીગયું મન રે. તુને.
ડોળાયછે મન માહરૂં રે, માયું ભમેછે આજ;
બેભાન થઈ બની આવરી રે, મારી એને હાથે રહી લાજ રે. તુને.

સહુન્ધી.— (રાગ કાલિંગનો)

આવી રીતે બોલવું ન યોગ્ય મારી આહી,
રાજકુમારીનો નહિ ધાટ રે જી.

મનની લગામ માટે ઝાલ મારી આલી,
 રોક્ય તું વિકારકેરી વાટ રે જ.
 પ્રેમ એ તો દુઃખ કેરું મૂળ મારી આલી,
 પ્રેમ ત્દદ્ય ભેદનાર બાણ રે જ.
 તેમ છતાં પ્રેમ એ તો પ્રાણ મારી આલી,
 પ્રેમ પૂરા સુખકેરી બાણ રે જ.
 પ્રેમકેરે પાશ ને આવી પડ્યાં રે આલી,
 તો પછી ન કોઈ રીતે ફાવિયે જ.
 ફસાયાં વે'લાં કે મોડાં જેમ મારી આલી,
 તેમ યમરાજ હાથ આવિયે જ.
 સર્વ ઠામ પ્રેમકેરો રથ ફરી રે આલી,
 મૂકે ન બાકી કાંઈ એક રે જ.
 દેવ કે મનુષ્ય પછી હોય તોય આલી,
 વશ કરી મૂકાવે સર્વ ટેક રે જ.
 પણ તું ધીરજ ધાર, તારા માહરી રે આલી,
 ઇચ્છા તારી પૂર્ણ થશે કાલ રે જ.
 છુદ્ધિમાં આવી સજ્જ થા તું મારી આલી,
 હાંસી થવા જેવા કર ન હાલ રે જ.

તારામતી.

(ગીતિ.)

ગતિ એવી મુજ કરવા, કારણ ઉભું કરી ગ્રહો વાંક;
 માટે રહી મુજ પાસે, ધીરજ દે, હું બની બહુ રાંક.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, માગધેય રાજાનો દરબાર.

માગધેય રાજા, તેનો પ્રધાન, અને કાયસ્થ.

માગધેય.— પ્રધાન ! આપણી તારામતીના સ્વયંવરમાં સર્વે રાજાને નોતરવાને માટે હવે આપણે કંકોતરિયો મોકલવી જોઈયે.

પ્રધાન.— મારા મનમાં જે હતું તેજ આપે કહી દીધું.

હવે આપણે વાર કરવી જોઈએ નહિ. હું હવેનાં કાયસ્થને તેડવા મોકલું છું. અરે એ તો એ આવે.

(કાયસ્થ પ્રવેશ કરેછે.)

માગધેય.— કાયસ્થ, ભરતખંડના સર્વ રાજાને કંકોતરિયો લખો કે, તારામતી કુમારીનો સ્વયંવર અને લગ્નસમારંભ માધ શુદ્ધમાં થવાનો છે માટે તે અવસરે આપ પધારીને મંડપને શોભા આપશો.

કાયસ્થ.— (રાજાના કબા પ્રમાણે લખીને.) મહારાજ, મેં આપની આજ્ઞા પ્રમાણે આ એક કંકોતરી લખીને તૈયાર કરીછે.

માગધેય.— વાંચો જોઈએ વાંચે. (કાયસ્થે વાંચી સંભળાવી એટલે) એ પ્રમાણે લખીને કેસર છાંટી પરાગ ભભરાવજો અને જૂદાં જૂદાં માણસો સત્તર પોહોંચાડી દે એવી ગોઠવણ કરજો. પ્રધાન! માણસો કંકોતરિયો પોહોંચાડીને જેમ પાછા આવતા જાય તેમ મને સૂચવતા રહેજો.

પ્રધાન.— ધણું સાચું મહારાજ.

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, પ્રથમ તો અયોધ્યામાં હરિશ્ચંદ્રનો મેહેલ, અને પછીથી ત્યાંથી તે કનમાપુરી સુધીનો માર્ગ.

યાત્રાળુ બ્રાહ્મણ, હરિશ્ચંદ્ર, સેનાપતિ, અને પછીથી દુર્ગામાતા.

હરિશ્ચંદ્ર.— (યાત્રાળુ બ્રાહ્મણોને પાછા આવેલા જોઈને.) બ્રહ્મદેવ તમોને પાછા આવેલા જોઈને મને ધણો આનંદ થયો. તમારે અને માગધેય રાજાને શી વાતચિત થઈ તે સાંભળવાને હું ધણો આતુર છું માટે કૃપા કરીને તે વાત ચલાવો.

બ્રાહ્મણો.— આપ સરખા ઉત્તમ રાજાના મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ તે પરિપૂર્ણ થયાવિના કેમ રહે? સદ્ગુણિયોનો સદા જય થાયછે. માગધેયનો વિચાર આપના વિચાર સાથે મળતો આવ્યો છે, અને તારામતીના સ્વયંવરમંડપમાં પધારવાની આપને વિનતિ કરી છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— મારે માટે શ્રમ વેડીને આપે મને સદાનો ઉપકૃત કર્યો છે. કૃપાકરીને ચાલો મારી સાથે, આપણે સર્વે સંગાથે કનભાપુરી જઈયે. (સેનાપતિ પાસે હતો તેને) સેનાપતિ, કનભાપુરી જવાને હું કાલે સૂર્યઉદય થતાં આહિંથી નીકલનારહું, તમારે પણ તમારા સ્વાધીનની સેના લઈને આવવાનું છે માટે સર્વેને તૈયાર થઈ રહેવાને આજ્ઞા આપી મૂકજે.

સેનાપતિ.— મહારાજ, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, માર્ગ.

હરિશ્ચંદ્ર અને સાથ.

હરિશ્ચંદ્ર.— ઋષિમહારાજે, આપ આવો મારી પાસે, આપણે સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરિયે કે જેથી કરીને આપણું કામ સિદ્ધ થાય! (પ્રાર્થના કરીને આગળ ચાલવા માંડેછે.) આપણે હવે ઉજ્જડ મેદાનની વચ્ચે આવી પોહોંચ્યા; મધ્યાનનો સમય થયો છે માટે તાપ ઘણો લાગેછે. પણે ઝાડની ઘટામાં વનદેવતાનું દેવલ દેખાયછે; સેનાને આહિં રહેવા દઈને ચાલો આપણે ત્યાં જઈને વિશ્રામ લઈયે. ચાલો હું આગળ ચાલુંહું તમે મારી પછવાડે આવો. (જવા માંડેછે.) અહો, આ તો દુર્ગામાતાનું દેવલ જણાયછે. પધારો, માતાનાં દર્શન કરિયે.

બ્રાહ્મણ.— અહુ સાંઝે મહારાજ, (દેવલમાં પ્રવેશ કરેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— (દુર્ગામાતાની પ્રાર્થના કરેછે.)

(શાર્દૂલવિક્રીદિત છંદ.)

કાન્તા જે શિવની, વળી ભગની છે, વિષ્ણુતણી શોભતી;
જેને વાહન સિંહનું, કરવિષે લીધી અસિં આપતી;

બીજે હસ્ત ત્રિશૂળ ખાપર ગૂહી, શોભે રૂંડી રીતથી;
એવી માતતણા અતુલ્ય પગને, વંદુ પૂરી પ્રીતથી.
માતા તું પ્રસરી રહી જગતમાં, આન્તિ કરી આવડી;
વાણી ને મનથી અગોચર રહી શક્તિ ખરી છે વડી;
પ્રાણી અલ્પ હું કેમ વર્ણવી શકું ગુણો બધા તાહરા;
દુર્ગા દર્શન આપ કોડ કરવા પૂરા બધા માહરા.
(દેવી સિંહ ઉપર બિરાજમાન થઈને હરિશ્ચંદ્રને દેખા દેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— (તેને પગે લાગીને.) જય, જય, માતા ! તારી
મારા ઉપર અતિશય કૃપા થઈ.

દુર્ગા.— અહો ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા રાજા ! તું આયુ-
ષ્માન હો ! તું તારો સદ્ગુણનો માર્ગ સબળ પકડી રેહે. પણ
તું મને સત્વર નિવેદન કરી દે, મારી પાસેથી તારે કેવા પ્રકા-
રનો આશ્રય નેઈયે છિયે.

હરિશ્ચંદ્ર.— કનભાપુરીની રાજકુમારી તારામતીનો સ્વયંવર
થાયછે, ત્યાં હું આ રસ્તે થઈને જતો હતો, તેવામાં મેં આપનું
દેવળ દીઠું એટલે આપનાં દર્શન કરવાને આવ્યો. (દેવળની એક
બાજુએ આંગળી કરીને) અહો માતાજી ! પેલો રથ અને ધનુષ્ય એ
બે પ્રથમ તો મારી આંખે પથ્થરનાં દેખાતાં હતાં પણ હવે
તો તે મને સરસ સોનાનાં બનાવેલાં જણાયછે અને તેના તે-
જથી મારી આંખ ઝંખવાઈ જાયછે એનું કારણ શું તે કૃપા ક-
રીને કહો.

દુર્ગા.—બહુ આનંદની વાત. એ રથ અને ધનુષ્ય બન્ને સો-
નાનાં છે તે લેવાને જેને સજેયું છે, તેને સોનાનાં જણાયછે,
બાકી બીજાં સર્વેને પથ્થરનાં બનાવેલાં હોય એમ દેખાયછે. વ-
રણ કરીને એક પ્રાચીન રાજા થઈ ગયો તેણે એ મારા સ્વા-
ધીનમાં કસ્યાં છે, અને સૂચવ્યું છે કે એનો ખરો ધણી અહિં
આવે તેને સ્વાધીન કરજે. ધણા યુગ થઈ ગયા પણ આજે તું
એઓનો ખરો ધણી જણાઈ આવ્યો. તારી મેળે તું એ લઈ જા.
એ રથમાં બેસીને તું કનભાપુરી જા. તારા ભાગ્યમાં તારામતીને
વરવાનું લખ્યું છે. તમે બન્ને જણાં સુખી થાશે ! (એમ કહી, અ-
દૃશ્ય થઈ જાયછે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, કનમાપુરી.

લોકસમૂહ, સર્વ દેશના રાજા, માગધેય અને તેના પ્રતીહારી.

૧ લો નાગરીક.— જીવો આ હરિશ્ચંદ્ર રાજા આપણા રાજાને મળવા આવેછે. પવિત્ર વશિષ્ઠ મુનિ એમના કુળગુરુ કેહેવાયછે તે એમની જોડેછે. બીજા વિદ્વાન પુરુષો, પ્રધાનો અને રાજકાર-ભારિયો એમની આસપાસ છે. અહો શું એ ધર્મ, અને વિદ્યા-સંબંધી ચર્ચા ચલાવેછે?

૨ જો નાગરીક.— જીવો આ એમની સેના ચાલી. ઘોડા અને હાથી હારબંધ ચાલેછે. કતારબંધ ચાલતા પાયદળનો તો પારજ આવતો નથી.

૩ જો નાગરીક.— જીવો પેલા રથ સર્વેથી અગાડી જાયછે તેમના ઉપરની ધ્વજ આકાશમાં ફરફરી રહી છે. નાયકો દ-બદબા ભરેલી રીતે અસ્વાર થઈ ચાલેછે. આવી સેના જોઈને રાક્ષસો પણ ધ્રુજ જાય તો પછી બીજાનો તો શો આશરો. શ-ત્રુના ગાળા નરમ કરી નાંખે એવી એ સેના છે.

૪ થો નાગરીક.— મહાસાગરના સુસ્વાટાની પેઠે, પેલાં બધાં રણુસિંગાં અવાજ કરી રહ્યાં છે. નોખતોના અવાજથી આકાશ ગાજી ઉઠ્યું છે. અગણિત છત્રચામર, ધ્વજ, પંતાકાથી આકાશ છવાઈ ગયું છે તેથી તે દૃષ્ટિયે પડતું નથી.

૫ મો નાગરીક.— દબદબા ભરેલા હાથી ઉપર હરિશ્ચંદ્ર બિરાજમાન થયેલા છે! અહો, એ બેઠા છે તે સોનાની અંબાડી કેવા ઝળકારા મારી રહી છે! એમની બન્ને બાજુએ બે હાથી સુંઠમાં ચમરો લઈને ચત્ર નાંખેછે.

૬ ટ્થો નાગરીક.— જીવો ભઈ, પેલી સુંદર પરિયો એના મુખ આગળ નાચ કરી રહી છે, એમની બરાબરી ઇંદ્રની રંભા કે મેનકા અપ્સરા કરી શકે એમ નથી.

૧ લો નાગરીક.— વાહ ! આવો તેજોમય (આગળ ચાલતો) દેખાવ કોઈ વાર પણ આપણી નજરે પડ્યો ન હતો. નાનાપ્રકારના મુકુટ માહેલા હીરાના ઝળકાટે કરીને બધું ઝળકારા મારી રહ્યું છે. તારામતીની અનુપમ કાન્તિએ ધણીને આકર્ષણ કર્યું છે તેથી કોઈ દિવસ નહિ થયેલો એવો આ મેળાવડો થયો છે.

૪ થો નાગરીક.— જીવો આ જૂદા જૂદા દેશના લોક આવ્યા છે તે. એઓના પોશાક કેવા નાનાપ્રકારના છે ! આહા, આ સ્થળ કેવું રમણીય દેખાય છે. નગરવાસિયોએ વિવિધ પ્રકારના સુગંધીમય પુષ્પનાં તોરણ બાંધી દીધાં છે. રસ્તાની બાજુએ ખજૂરીનાં અને સોપારીનાં ઝાડ ઝોંકી રહ્યાં છે તેમના ઉપર લાલ, ઘોળાં અને આશમાની રંગનાં કમળ વિંટલાયલાં છે તેથી આપણે જાણે પરીના બાગમાં આવી ચડ્યા હોઈએ એમ લાગે છે.

૨ જો નાગરીક.— અગર બત્તિયો સળગાવવામાં આવે છે તેનો સુગંધીમય ધૂપ આકાશમાં ગોટા વળતો ચઢીને તેને ને પૃથ્વીને સાંકળી લે છે. દીવાનો ઝગઝગાટ સર્વ ઠેકાણે થઈ રહ્યો છે. રમણીય સુંદરિયો ગુલાબદાની અને અત્તરદાનિયોવતે ગુલાબજળ અને અત્તર આનંદી લોકોના ઉપર છાંટે છે.

૫ મો નાગરીક.— જો, જો, પણ પેલા પાણીદાર ઘોડા ઉપર રાજકુમારો બિરાજમાન થયા છે, તેઓનો વેગ જાણે મનુષ્યના મન કરતાં અને પવન કરતાં પણ વધારે હોય એવો દીશી આવે છે. પેલા વિચિત્ર રંગના હાથિયો ચંચળાઈથી ચાલતા જણાય છે તેમના ઉપર દબદબા ભરેલી અંબાડિયો આવી રહી છે, તેમાં જૂદા જૂદા દેશના રાજા બિરાજમાન થયેલા છે. તેઓ કેવા મદ ભરેલા જણાય છે ! એક વાર તેઓ રમતમાં પોતપોતાની મુઠો ઉંચી કરે છે નીચી કરે છે, અને વીંટાળી દે છે, ખીજ વાર વળી પોતપોતાના સોને રૂપે મઢેલા દંતુસ ખીજ હાથિયોને મારતા જણાય છે.

૧ લો નાગરીક. જીવો પેલા ઘોડાને કુશળ સારથિયો કેવા કબજામાં રાખે છે; આહો, રાજવંશિયોને તેઓ વીજળીના વેગથી લઈ જતા જણાય છે. હવે સર્વે પાસે આવી પોહોંચ્યા છે.

પ્રતીહારી.— (માગધેય રાજના દરબારમાં આવીને.)

અવલોકિયે મહારાજાધિરાજ, પ્રણામ; મહારાજા અયોધ્યાના અધિરાજા અને ખીજા દેશના રાજા નગરમાં પધાર્યા છે. કેટલાએક તો આપણા મેહેલના દરવાજા સુધી આવી પોહોંચ્યા છે.

માગધેય.— અહો પ્રધાનો અને કારભારિયો, ચાલો મારી સાથે આપણે સત્વર જઈને આપણા મેહેમાનોને મળિયે. (તેઓ જઈને મળેછે.)

અહો ક્ષત્રીય કુળના દીપક અને ભરતખંડના રાજા ! તમે સર્વે ભલે પધાર્યા. તમને સર્વેને મારા પ્રણામ છે; સર્વે ચાલો સ્વયંવરમંડપમાં પધારો.

રાજા.— અહો માગધેય ! અમને સંધિવિગ્રહનું જે કાંઈ કાર્ય ફરમાવશે તે ઘણી ખુશીની સાથે અમે બળવીશું (સર્વે સ્વયંવરમંડપમાં બિરાજેછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, સ્વયંવરમંડપ.

ગતીહારી.

(કાવ્ય અથવા રોલાછંદ)

તારામતીનો જીવો, સ્વયંવરમંડપ કેવો !
 પ્રકટ કસ્યો પળ માંહ, વિશ્વકર્માએ એવો.
 અગણિત કોરી સિંહ તેહના સ્તંભજ કરિયા.
 આચ્છાદનને ધુમટ હેમના તેપર ધરિયા.
 અતિ સુંદર આ જીવો કોરણી કેવી કીધી,
 પુરાણકેરી કથા ચિત્રમાં કોરી દીધી.
 નાનાવિધનાં પુષ્પતણી બહુ ભાતો પાડી,
 રંગિન ઘેરંગીન, જાળિયો ગુંથી ધાડી.
 વચમાં ને ચોપાસ, ચળકતા દીપક શોભે,
 સોનારૂપાતણી સાંકળે લટકી આપે.
 વિવિધ ભાત ને રંગ, શોભતા જેમાં ભારી,
 મિનાકારો ચારશી, ધરણીપર ઢાળી સારી.
 મધ્ય ભાગનીમાંહ આપતું આસન ભારે,
 કુવરી ઝળે કીધ, ન્યૂન જેમાં ન લગારે.

મહારાજ રૂપવાન, બિરાળ્યા આસન ખાસે,
 નોતરના સૌ રાય, શોભતા ચારે પાસે.
 વૃદ્ધ કેટલા ખરા, કેટલા ગથરૂ જેવા,
 શૂરવીર સમ સર્વ, આંખમાં ઉતરે એવા.
 ધનુષ્યબાણુ છે હાથ, ખભે ભાથો શોભેછે,
 કમરવિષે તરવાર બહુ તેજે ઓપેછે.
 શૂરવીર રખવાળ જેઠ ધરતીના આજે,
 મન રાજી બહુ થાય, નિહાળી, કેવા રાજે !
 રણમાં કદિ જે તણી, પીઠ શત્રુ નવ દેખે,
 મરણુ એજ આનંદ, ત્દદ્યમાં પોતે પેખે.
 કોઈ શોભતા બહુ, કોઈ ભારેખમ એમાં,
 સજ્યો સરસ શણુગાર, દબદબો ભારે જેમાં.
 મસ્તકપરના મુકુટ જીવો કેવા આ જે છે,
 હીરા, લીલમ, લાલ, માંડુ ઉત્તમ રાજેછે.
 ગળેબંધ, વીંટિયો, વળી કરકંકન, કક્ષાં,
 એ પણ રાજે એમ, નંગ જેમાં છે ભક્ષાં.
 મોતીકેરા હાર સજ્યા છે બહુ શોભતા,
 આડા અવળા સરી, સરસ રાજે ઓપંતા.
 આ કાચાલયમાંડ આરસાની બહુ હારો,
 તેમાં સૌ શણુગાર, નજર આવેછે હજારો.
 જીવો સર્વ આ રાય સ્તબ્ધ બનિયાછે જેવા,
 લક્ષવાન દેખાય, ચિત્રમાં ચિતર્યા એવા.
 અચરજ એમાં કશું ! બહુ આતુરતા આજે,
 કોને પોતા કાજ કોઈને સુત ભાઈ કાજે.
 ભળશે કોનાં ભાગ્ય, વાત એ ભવિષ્ય જાણે,
 ખીજ મન હરખાઈ, ભલે મન આશા આણે.

અહો, પણે દરબારના જોશી મહારાજ આવ્યા દેખાયછે !
 ખરે એ તો એજ, સર્વને નમન કરતા જણાયછે. મુહૂર્ત હવે
 પાસે આવતું જાયછે; પરિણામ જણાવાને હવે વધારે વાર નથી.
 શાન્તિ, શાન્તિ શાન્તિ, ચંદ્રવંશી મહારાજ ધણી ખમા.

માગધેય.—પ્રધાનશ્રેષ્ઠ ! આ સ્વયંવરમંડપમાં સર્વે રાજ

આવીને બિરાજમાન થયાછે, માટે તારામતીને મેહેલ દાસી મોકલી ને કાઢાવેા કે તૈયાર થઇને વેહેલી આવે.

શ્રેષ્ઠપ્રધાન.—બહુ સાં મહારાજ, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સત્વર કરું છું (તારામતીની એક સહચરીને) અહો બાઈ! એક નાનુક મેનાના કરતાં જેની સાધારણ બોલવાની છટા તને વધારે મધુરતા ભરેલી લાગેછે એવી રાજકુમારીને જઇને કહે કે તમને રાજ ઉતાવળાં બોલાવેછે.

દાસી.—આ હું ચાલી (એમ કહી જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, તારામતીનો મન્યભંડ.

તારામતી અને તેનો સાથ.

દાસી.—(પ્રવેશ કરીને) પ્રિય તારામતી, સ્વયંવરમંડપમાં સર્વે રાજ બિરાજ્યા છે માટે હવે આપ ઉતાવળાં ત્યાં ચાલો તો બહુ સાં મહારાજે મને તેડવા મોકલી છે, અને કાઢાવું છે કે, તમારા દબદબા ભરેલા સાથ સહિત તમે મોતિયે ભરેલો ચંદરવો ધરાવીને આવજો, અને હાથમાં ચંપાનો હાર લેતાં આવજો, કેમકે તેનો તમારે અપ પડશે.

તારામતી.—આ વિષેની મને મારા સાથે અને મારાં વાહાલાંએ સૂચના આપીને મને શણગારવામાં બહુ મેહેનત લીધી છે. તેથી મુહૂર્ત વીતી જાય નહિ એટલા માટે હું ક્યારની તૈયાર થઈ રહી છું. હું મારા પિતાની આજ્ઞા બહુ આનંદથી માથે ચડાવું છું. ચાલો ત્યારે હવે આપણુ સર્વે જઈયે. (દબદબા ભરેલા સાથ સહિત જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, સ્વયંવરમંડપ.

તારામતી.—(પોતાના પિતાને નમન કરીને)

અહો પ્રતાપવાન પિતા, તમે જે આટલી બધી સંભાળ રા-

ખતા આવ્યા છો, અને મારા ઉપર આવડી બધી માયા ખતાવોછો એવા તમને હું નમન કરુંછું. મારા માનવંતા પિતા ! મને શી આજ્ઞા છે ?

માગધેય.—પ્રિય પુત્રી, આજે તારો સ્વયંવર છે અને એટલા માટે આ બધા તારા જોવામાં આવેછે તે રાજા અહિં પધાર્યા છે. મારી વાહાલી પુત્રી ! એ સર્વમાંથી તને ગમે તે વર પરખી કાઢાડવાની છૂટ તને પોતાને છે, માટે તારી મરજી જેના ઉપર રૂચતી હોય તેવો વર શોધી કાઢાડ અને આ વરમાળ જે તારી કોમળ અને રંગીન નખની આંગળિયો ઉપર સાહી રહીછે તે તેની કોટમાં આરોપ્ય.

તારામતી.—જેની માયાનો ઘટિત બદલો મારાથી વાળી શકાવાનો નથી એવા મારા વાહાલા પિતા ! તમારી સૂચના હું માથે ચડાવુંછું (ગોળ ફરીને ચોગરદમ બેઠેલા રાજાઓને નિરખીને જુવેછે, અને પોતાના સાથ માહેની મુખ્ય સહચરીને કેહેછે.) અહો મારી કહ્યાગરી સહચરી ! મારા પિતાએ જે કહ્યું તે તારા સાંભળવામાં આવ્યું માટે મને મારા સોંપેલા કામમાં તું તારો આશ્રય આપ્ય. આ સર્વ રાજાઓમાંથી અકેકાતું નામ, કામ અને તેના ગુણદોષ વિષેનું વૃત્તાન્ત કેહે. આ ઝંખવી દેતા મુકુટોના તેજે કરીને હું ઝંખવાઇ જાઉંછું. અને હું એકાન્તમાં આજ લગી વશેલીછું તેથી આટલાં બધાં માણસોમાં અને તેમાં વળી રાજા સરખાની હજુરમાં એકાએક દેખા દેતાં ગભરાઇ જાઉંછું.

મુખ્ય સહચરી.—રાજકુમારી ! આજના શુભ અવસરમાં તારૂં પોતાનું સુખ તારા પોતાનાજ હાથમાં સોંપેલું છે, માટે તું શાન્ત થા અને ધિરજ ધર; તારા વિચાર અને ઇચ્છાની સામે થવાને કોઇ શક્તિવાન નથી. આપણી સાથે રમતમાં ભળનારાં હરિણ અને મૃગલાં કેવાં આનંદી અને નમ્ર હોયછે તે તું સારી પેઠે જાણેછે માટે આ પ્રસંગે તારે તેઓની રેહેણી પકડવાની છે. હું તારી મુખ્ય સહચરી છું તે લેખે આજે જે કામ કરવાનું મારે શિર છે તે કરવાને હું તારી સાથે, આ ગોલાકાર હારબંધ બેઠેલા રાજા ભણી લઈ ચાલુંછું અને તારે જે જે વાત જાણવાની હોય તે તે વાત તને નિવેદન કરુંછું. (તારામતીને લઇને ફરતાં)

તારામતી (આંગળી કરીને) આ કોણુ ?

મુખ્ય સહચરી મોહનીરૂપ કુમારિકા ! સાંભળ, તારી સામે બેઠેલો છે એ કાશીનો રાજા વિશ્વકર્મા કરીને છે; વેદાન્ત જ્ઞાનમાં એ ધુરંધર છે. એની પાસે બેઠા છે તે કૌપલીના ઠાકુર છે, એમનું નામ સંપર્ણ છે, એમની કીર્તિને કશે ડાઘ લાગ્યો નથી, એમની ઉદારતા બોહોળી છે. પણે બેઠા છે તે ક્યધીરણુ છે, એ મગધ દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે, અને શૂરવીરપણામાં દેવની સમાન છે. રાજકુમારી ! ને વળી, પણે બીજે છે તેનું નામ આર્યવશ્વતર છે, એ સિન્ધુ દેશનો ધાર્મિક રાજા છે, એની પછવાડે બેઠા છે તે અંગાળાના રાજા કંપીરા કરીને છે, એમની બોલવાની કુશલતા બહુ વખણાય છે અને એ સદા આનંદમાં રહે છે. એમની પાસે બેઠેલા છે તે મદુરાના તામિલ રાજા છે એમનું નામ પંડ્યા કરીને છે, એ વિસ્તીર્ણુ ધરતીના ધણી છે; અને શાસ્ત્ર તથા વિદ્યાના પોષક છે. હવે આ તારી દૂરવેધક દષ્ટિએ પડે છે તે દેવના સરખી કાન્તિના અયોધ્યાના યુવાન મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર છે, અહો રાજપુત્રી, એમનામાં સર્વ સદ્ગુણોએ અચળ સ્થાન કર્યું છે.

તારામતી.— અહો મારી પ્રિય સહચરી, જરા થોભ. જેની સાથે માંડે લગ્ન થાય તો બહુ સાંડે એનું મારા માનવંતા પિતા ઇચ્છે છે એજ આ હરિશ્ચંદ્ર ? યાત્રાળુ બ્રાહ્મણો જેના ગુણનું કથન કરી ગયા એજ આ સૂર્યવંશી મહારાજ ! અહો મયૂરછટાધર સહચરી ! એમના વિષે તું જરા મને વિશેષ નિવેદન કર.

મુખ્ય સહચરી.— રાજકુમારી, નિઃસંશય એજ હરિશ્ચંદ્ર. ઘણા પક્ષિયોમાંથી જેમ હંસ એકાએક નજરે આવી જાય છે. બીજા પ્રાણિયોમાં જેમ સિંહનો પ્રતાપ પડે છે; તેમ મનુષ્યોમાં ત્રિશંકુસુત છે. સૂર્યવંશનો સર્વોત્કૃષ્ટ શણુગાર તે એજ છે. ન્યાય અને સત્યતાનો નિવાસ એમનાજ હૃદયમાં થયેલો છે. કદાપિને મહાપ્રદીપ્ત અગ્નિ થંડોગાર થઈ જાય; કદાપિને બરફના ડુંગરામાંથી વેહેતો સ્વચ્છ અને થંડોગાર ઝરો ઉન્હો ખખલતો થઈ જાય, અરે, કદાપિને પર્વતરાજ મેરૂ અચલ છે તે ચલે અને ડગમગી જાય; દિવસનો દેવ—સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે અને પૂર્વમાં અસ્ત થાય; પણ જેમનો સત્યતારૂપી દેહ છે એવા હરિશ્ચંદ્ર, સ્વપ્નમાં પણ કોઈ કાલે અસત્ય બોલે નહિ. રાજકુમારી !

ભરત ખંડના એજ મહારાજાધિરાજ છે. એમની સુંદરતા તે હવે જોઈ, તો હવે વાટ શું જીવેછે? હરિશ્ચંદ્ર તે એજ છે એમાં કાંઈ સંશય નથી.

તારામતી—અહો સહચરી ! તારો ઉપકાર મારા ઉપર ઘણો થયો. મેં મારો નિશ્ચય ઘણા દિવસથી કરી મેલ્યો છે. મારો મનનો માનીતો સ્વામી તે હરિશ્ચંદ્ર થશે. મારી ઇચ્છાની સાથે મારા પિતાનો વિચાર મળતો આવ્યો છે. સાંભળ, એમને હું મારા પતિ કરી સ્થાપુંછું. સર્વેશ્વર શિવ, મને સહાય થાઓ.

મુખ્ય સહચરી.—તથાસ્તુ, પ્રિયવત્સે.

તારામતી.—(પાસે જઈને વરમાળ તેને ગળે આરોપવા જાય છે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—(એકાએક ચમકીને, અને મહાઆવેશમાં આવીને)

સંપુર, રાજકુમારી ! સંપુર,—ભરતખંડના રાજા ! અરે આ તે કેવો પ્રયંચ ! આ કેવું આશ્ચર્યકારક, કેવું બ્રાન્તિજનક છે ! અરે તારામતીની કોટમાં પ્રકાશમાન માંગલ્ય ચક્રચક્રે તે તમે જોતા નથી ? જીવો આ કન્યાપુરીના રાજાની કન્યા જોઈ ના હોય તો ! સૂર્યવંશ કે ચંદ્રવંશની એવી રીતિ છે કે કન્યાને એક વાર પરણાવ્યા પછી ફરીને તેનો સ્વયંવર કરવા દેવો જોઈયે ! અરે આપણને નોતરનાર રાજામાં આવી ખંદાઈ હશે, અથવા આ રાજકન્યા, આવી કપટની ભરેલી હશે એ વાત કોના ખ્યાલમાં આવે ? અરે પરમેશ્વર ! આ કેવું પાપનું કામ છે ! આ કેવો દુરાચાર !

તારામતી.—(સર્વ સાંભળીને મૂર્છા ખાઈ પડેછે, તેને તેની સહચરિયો હાથમાં ઝીલી રાખેછે—સભામંડપમાં હાહાકાર થઈ જાય છે—)

કેકયરાજા.—શૂર હરિશ્ચંદ્ર ! આવા પ્રકારનાં વચન તમારા મ્હોમાંથી નીકળવાં છાજતાં નથી. વાંધો ઉઠાવવાનું કારણ અમારા જોવામાં આવતું નથી; અમે રાજકુમારીનો કે તેના પ્રતાપવાન પિતાનો દોષ કાઢાડતા નથી. ઠગાઈનું કાંઈ પણ ચિન્હ અમારા જોવામાં આવતું નથી. પણ આપની ચાલ તો ખરેખાર બહુજ નવાઈ જેવી છે. આપના સરખું ઊંચ પદવિનું એક માણસ નિષ્કલંક કીર્તિવાન એક રાજકુમારી જેની સદ્ગુણની બરાબરી કોઈ કરી શકે નહિ એવીને વાણીથી કે ક્રિયાથી અપમા-

ન પોહોંચાડે એ શું યોગ્ય કેડેવાય? પુરૂષો છે તે સ્ત્રિયોના રક્ષક છે એ વાત શું આપ ભૂલી ગયાછો? ચાલો ખુલાસો કરી દો. માંગલ્ય ક્યાં છે તે બતાવો. બોલો, ઝટ કરો. અડો શૂરવીર રાજવંશિયો, બુલોછો શું? ચડાવો તમારાં ધનુષ્ય! ખેંચો તમારી તરવારો!

મગધનો રજા.—સપ્તુર! સપ્તુર! રાજઓ! હરિશ્ચંદ્રનો વિઃ-કાર કરવામાં એટલા બધા ઉતાવળા થાઓ નહિ, કેમકે,—

(માલિની.)

ગગન લગી ગયેલી, અગ્નિની જ્વાળ ભારી,
ઝટ નીકળી જવાને છે ઘણી સે'લી સારી.
ગહન દેધિ ઘણો છે માપવો સેલ એ તો,
પણ મન વનિતાનું જાણવું ભારી તે તો.

(દુહો)

વશી વનિતાના લદ્દયમાં, દુષ્ટ વાસના જેહ;
જનશક્તિની હેઠ છે, જાણી લેવી તેહ.

માટે હરિશ્ચંદ્રને માથે દોષ મૂકવો મને ઠીક લાગતો નથી; તેમજ રાજકુમારી તારામતીને માથે પણ હું આજ મૂકતો નથી: મને લાગેછે કે એ રાજકુમારીનો, અથવા એના પિતાનો કે હરિશ્ચંદ્રનો કોઈનો પણ વાંક નાહ હોય. કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી રાજ, અથવા દેવ, કે દૈત્યોએ કાંઈ ઘાટ ઘડ્યો હોય તેથી કદાપિ આપણે અંજાઈ ગયા હોઈયે, માટે ગમે તે એક નિશ્ચય કરતા પે-હેલાં આપણે ચોક્કસી કરવી જોઈયે.

માગધેય.—(હરિશ્ચંદ્રને) હરિશ્ચંદ્ર, આપને કેહેવાને મને ખેદ ઉપજેછે કે, આપે હવણું જે ચાલ ચલાવી છે તે આપની નિત્યની નમ્રતા અને દયાને અણુછાજતી છે. આપનો સમભાવ જે માત્ર થોડી વારને માટે પલટાઈ ગયો છે તેમાં મારો કે મારી કુમારીનો વાંક નથી. એનો ભેદ હું ભાગુંહું તે સાંભળો! આપના જાણુ-વામાં કદાપિને આવ્યું હશે કે ઘણા દિવસ સુધી હું છોકરાં વિનાનો રહ્યો એટલે શિવની અતિશય આરાધના કરી, ત્યારે મને તારામતીની પ્રાપ્તિ થઈછે. શિવે આ કુમારીની મારા ઉપર કૃપા કરતી વેળાએ કહ્યું કે એ સર્વે સદ્ગુણની ભરેલી થશે માટે

એના જેવો સદ્ગુણસંપન્ન રાજકુમાર જોઈને તેને વેરે એનું લગ્ન કરજે. પણ આંધળો માણસ—પોતાના મનોવિકારનો દાસ—પાપનો કીરો-ખીજ માણસની પરીક્ષા શી રીતે કરી શકે? સદ્ગુણી કોણ છે અને કોણ નથી એ મારા જાણવામાં શી રીતે આવે? મહાદેવના કળવામાં આ વાત આવી ગઈ, અને તેમણે એમ કર્યું કે તારામતી કુમારીના કોટનું માંગલ્ય તેના પોતાના જોવામાં આવે નહિ, મારા જોવામાં આવે નહિ, અને ખીજું કોઈ પણ જોઈ શકે નહિ, પણ જે પુરૂષ પોતાની નિર્દોષ ચાલથી એનો સ્વામી થવાને યોગ્ય હોય તેનાજ જોવામાં માત્ર આવે. શિવનો પ્રસાદ પામેલા આપ આપની મેળેજ જણાઈ આવ્યા. આ કુમારી તમને અગાઉથી હેવામાં આવેલીજ છે, પ્રારબ્ધે એની મેળેજ ચોકસ કરી મૂક્યું છે.

જે માંગલ્ય જોઈને આપને ક્રોધ ઉપજ્યો છે તે આ મંડળી માંહેથી કોઈના જોવામાં આવે છે કે નહિ તેનો તપાસ કરીને તમારી ખાતરી કરી દેયો; પૂછો કે એ માંગલ્યનું સ્વર્ગી તેજ આપનાચિના ખીજ કોઈની આંખને ચલકાટ આપે છે?

સર્વે રાજા—(એકચરે) અહો, આ તો આશ્ચર્યની વાત! એ માંગલ્ય તો અમારામાંથી કોઈના પણ જોવામાં આવતું નથી.

કેકય રાજા—રાજા હરિશ્ચંદ્ર! તમારા એકલાના જોવામાં જે માંગલ્ય આવે છે તે અમારા જોવામાં આવતું નથી માટે માગધેય કહે છે તે વાત સાચી છે. એ કરતાં વધારે પૂરાવાની તમને ગરજ પડશે નહિ, તેમ છતાં આ અતિ સદ્ગુણી કુમારિકાનું અપમાન તમે કર્યા કરશો તો ખચિત તમારું પાપ તમને ખાશે. એ કુમારિકાના નિરપરાધીપણા વિષે અમારી સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ચૂકી, અરે એટલુંજ નહિ પણ એ કુમારિકાને તો અમે પવિત્રપણાની દેવી તરીકે માન આપિયે છિયે. ખરેખાર એ એક ખીજ અરૂન્ધતિ છે.

આકાશવાણી—અહો, ત્રિશંકુપુત્ર! હરિશ્ચંદ્ર! હું સદ્ગુણની દેવી તને કહું છું તે તું સાંભળ.

“માગધેય રાજાની પુત્રી તારામતી પવિત્રતા અને સદ્ગુણની ભરેલી કુમારિકા છે, એની ચાલચલકત ઠપકાને પાત્ર નથી. એની સાથે તું લગ્ન કર!”

તારામતી.—(ઝૂઝાંમાંથી સાવધાન થઇ, અને તેની સહચરિ-
ગોએ આસના વાસના કરી એટલે.)

અયોધ્યાના કુમાર ! અહો મહારાજ ! જેનું પ્રથમ નામ
શ્રવણુ થતાંજ મારા વિચાર ઊથલ પાથલ થઇ ગયા અને મારા
ત્દદ્યમાં આપના વિષેનો પ્રેમ પ્રકટ થયો એવા આપ છો તે કૃપા
કરીને મારી વાત સાંભળો.

જે એ વાત ખરી હોય કે જે મારો સ્વામી થવાને સજ્જો
હોય તેજ મારી કોટનું માંગદ્ય જોઇ શકે, અને મારો આપના પ્રત્યે
પ્રેમ મારા ઇષ્ટદેવ શિવની ઇચ્છાથીજ મારા ત્દદ્યમાં પ્રકટ
થયો હોય તો આ વરમાળ મારા હાથમાં ગતિવિનાની રહેલી છે
તે મારા પ્રયાસવિના એની મેળેજ આપની કોટમાં આરોપિત થાઓ.

બ્રાહ્મણો, ઋષિયો અને વેદિયા—સર્વે.

હા એમજ થાઓ ! સર્વ સંકટ દૂર થાય એટલા માટે
અમે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરિયે છિયે.

સર્વેરાજા.—અહો સહજુણની ભરેલી રાજકુમારી ! તારો ઠ.
રાવ-યોગ્ય છે, ડરીશ નહિ; દેવ તારી પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કરશે.

તારામતી.—(શિવની પ્રાર્થના કરીને) અહો મધુર ચંપકના
ફૂલની માળા ! તું જે કે અચેતન છે તો દુખિયારી સ્ત્રીના ખેદ-
નો નિઃશ્વાસ તને શું સચેતન નહિ કરે ! કરશેજ. અહો વર-
માળ ! હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસુંછું—હું તને વિનવુંછું,
કે જે હું પવિત્ર હોહાં અને મારી ચાલચલકત નિષ્કલંક હોય તો
ત્યારે શું આ માળા ! તું મારા આ અયોગ્ય હાથમાંથી ઉછળીને
ત્રિશંકુના પુત્રની કોટમાં આરોપિત નહિ થાય ? (વરમાળ તેના
હાથમાંથી ઉછળી જાયછે અને હરિશ્ચંદ્રની કોટમાં જઇને પડેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—રાજકુમારી ! હું તારી પાસે ક્ષમા માગુંછું.
હું સંપૂર્ણ રીતે ખોટો ઠરી ચૂક્યો, અને હું માન્ય કરુંછું કે યો-
ગ્ય કારણવિના મેં તને અપમાન પોહોંચાડયું છે. રાજ માગ-
ધેય ! આપ પણ મને ક્ષમા કરો, અરે મારા જેવી ઉછાંછલી
ચાલ કોઇ પણ માણસે ચલાવી નહિ હોય. અહો દેવ ! જલ
ખાઇજનાર મનુષ્ય પ્રાણીનો દોષ તમે જતો કરો.

તારામતી.—મહારાજ ! દાસીને ક્ષમા કરવાનું રહેતું નથી.

માગધેય.—હરિશ્ચંદ્ર ! આપે જાણીજેઘને આવી ચાલ ચલાવી છે એવો આપનો વાંક કોણ કાઢાડે છે ? એ વાત જતી મૂકીને હવે આપણે હળીમળીને આનંદી થઈયે. મારી કુમારી હવે આપની સ્ત્રી થઈ, અને હવે આપણે સર્વે લગ્નનો વિધિ ચલાવિયે. (પોતાના પ્રધાનને) પ્રધાન ! આપણી ચિંતા હવે દૂર થઈ, કેમકે ખોટું થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું, અને શિવનો કરાવ હવે પરિપૂર્ણ થઈ ચૂક્યો, આપણી કુંવરી હવે નિત્યના કરતાં—સોનું જેમ કાટમાંથી સ્વચ્છ થાય તેમ—વધારે ચકચકી ઉઠે છે. આલો હવે આપણે વેદમાં લખ્યા પ્રમાણે સત્વર લગ્નનો વિધિ કરિયે.

મુખ્ય પ્રધાન.—અયોધ્યાના રાજવંશના ગુરૂ વસિષ્ઠ ઋષિ હરિશ્ચંદ્રની સાથે છે. એમની વિદ્યા અપાર છે એ વાત સર્વેને માન્ય છે, અને સમ્પ્રત્તિયો માંહેલા એ એક છે તેથી મનુષ્યોમાં અને દેવમાં એમની પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે. મારે એમને પ્રાર્થના કરો કે લગ્નનો વિધિ કરાવે.

માગધેય.—અહુ સાચું પ્રધાન ! (વસિષ્ઠ ઋષિ બ્રાહ્મણોના મંડળમાં અચેતર થઈ ખેડેલા હતા તેમને) અહો પવિત્ર ગુરૂ ! ઋષિશ્રેષ્ઠ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું. મન વશ કરવામાં આપના જેવી છત મેળવવાને કોણ સમર્થ છે ? પ્રતિદિન આપ એકાન્તમાં સમાધિ ધરો છો તેની અતિશય વિકટ ભૂમિકામાં, આપની આજ્ઞાથી મનની પાપવાસના, જે સર્વે મનુષ્યોના દુઃખનું કારણ છે તે તેમની ઉપદ્રવી સત્તાનો ત્યાગ કરે છે અને સાચા આત્મા પોતાના અજ્ઞાનબંધનથી અને તેના દોષવાન કોશથી મુક્ત થઈ પરમ જ્ઞાનનો સાનુરાગ દાસ થાય છે તેમજ સદાકાળ સુખાનંદપદ પામવાને યોગ્ય બને છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મની સાથે ઐક્યતા થયે પરમાનંદમાં મગ્ન રહેવાથી આવા સંસારી વિધિઉપર આપને અભાવ હોય તેમ છતાં આપ અમારા ઉપર કૃપા કરવાને મારેજ આપનું હૈય પદ છોડીને અમારા ભેગા ભગો છો; તેથી હું આપની પ્રાર્થના કરું કે મારી પુત્રી તારામતી અને આપના શિષ્ય હરિશ્ચંદ્રના લગ્નનો વિધિ કરાવાને આચાર્ય થવાની કૃપા કરો.

વસિષ્ઠ.—રાજ માગધેય ! હું આપની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરું છું; મને એથી બહુ આનંદ થાય છે. હરિશ્ચંદ્ર અને એમની સ્ત્રી મૃત્યુ લોકનાં ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી થાઓ.

માગધેય.—આલો પધારો ત્યારે આપણે સર્વે ચારીમંડપમાં જઈએ. (સર્વે જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો,

સ્થલ, ચારીમંડપ.

રાજા, ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, અને નાતરના બીજા સર્વે.

વસિષ્ઠ.—(હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતી એકજ આસન ઉપર બેઠાંછે તેમની પાસે બેશીને બીજા બ્રાહ્મણોને.)

બ્રાહ્મણો ! પવિત્ર અગ્નિ સળગાવો, અને આ લગ્નવિધિમાં સાક્ષીભૂત રહેવાને આહુતિયો આપીને અગ્નિ દેવતાનું આવાહન કરો. તમારામાંથી થોડાક ચાલતો વિધિ કરો અને બીજા બાકી રહ્યા તે વેદમંત્ર ભણો.

બ્રાહ્મણો.—આપની આજ્ઞા મસ્તક ચડાવિયે છિયે. (સર્વ વિધિ પરિપૂર્ણ કરેછે.)

વસિષ્ઠ.—રાજા હરિશ્ચંદ્ર ! આ તારામતી રાજકુમારીનો આપની સાથે હસ્તમેળાપ કરાવુંહું, એ હવે આપની અર્ચાગના થઈ. આ સર્વે રાજાઓ, પવિત્ર પુરૂષો અને ઉપરના દેવતાઓની સમક્ષ આપ એને વસ્ત્રા. સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ તમારા લગ્નના સાક્ષીભૂત છે. તમે બંને દીર્ઘાયુ થાઓ અને અબાધ સુખ ભોગવો, અને શિક્ષાશીલ છોકરાંનાં માતાપિતા થાઓ !

સર્વે મંડલ.—તથાસ્તુ ! તથાસ્તુ ! પરમેશ્વર એમનું રક્ષણ કરો.

કેટલાકરાજા.—હરિશ્ચંદ્ર ! આ કુલીન રાજપુત્રીસાથે તમારું લગ્ન થયું તેથી તમારા જેવું ભાગ્યશાલી બીજું કોઈ નહિ. તમારી મનકામના સફળ થાઓ. સંધિવિગ્રહમાં અમે તમારા મિત્ર છિયે. રાજા માગધેય હવે અમને વાધવાની આજ્ઞા આપો.

હરિશ્ચંદ્ર અને માગધેય.—તમે અમારું આમંત્રણ માન્ય રાખી અત્રે પધારીને મંડપને શોભા આપવાની મહાન કૃપા કરી છે તેથી અમારા તદ્દયમાં તમારા સર્વેના આભારનો ઉભરો આવેછે, તમે સર્વે વાતે પરિપૂર્ણ છો એટલે અમે તમારો બદલો શું આપીને વાળિયે ? અમે સદા તમારી સેવામાં છિયે તેથી ગમે

તે વેળાએ તમે આજ્ઞા કરશો તે વેળાએ અમે હાજર છિયે. તમારો પ્રવાસ સુખશાન્તિથી પરિપૂર્ણ કરો. (સર્વે રાજાઓ વિદાય થાયછે.)

માગધેય.—પ્રધાન ! અહિયાં પધારેલા છે તે સર્વેને મૂલ્યવાન તુષ્ટિદાન આપો અને બ્રાહ્મણોને ઘટિત રીતે ભોજન કરાવો.

પ્રધાન.—બહુ સાફ મહારાજ.

વસિષ્ઠ.—હે કનભાપુરીના રાય ! આપની પુત્રી ન્યારથી પ-રણી ત્યારથી આપની આજ્ઞા પરિપૂર્ણ થઈછે, હવે તમારા જમાઈને, તેની અર્ધાંગનાસહિત તેના રાજ્યમાં વાધવાને વિદાય કરવાનો આ યોગ્ય સમય છે.

માગધેય.—ખરી વાત, એમને હવે અયોધ્યે વિદાય કરિયે કે ત્યાં જઈને પોતાના રાજ્યની લગામ પાછી હાથમાં લે.

તારામતી.—પિતા ! હું સર્વે વાતે તમારી આશિર્વાદ છું, તમારી પ્રેમયુક્ત સંભાળથી હું ઉછરીને આવડી મ્હોટી થઈ—તમારી કૃપા મારાથી કદિ વિસરાશે નહિ. આજે તમે મને અયોધ્યાના રાજપુત્ર વેરે પરણાવી તો હવે મારે નવે ઘેર વાધવાની મને આજ્ઞા આપો.

હરિશ્ચંદ્ર.—રાજા ! મને પણ આજ્ઞા આપો.

માગધેય.—પુત્રી ! હવે આપણને વિષ્ણુનાં પડવાનો સમય આન્યો. હરિશ્ચંદ્ર હવે તારા પતિ છે, એમનામાં તારો સર્વે પ્રેમ આરોપિત કરજે. પુત્રી, તું ફરી મળવાને એમની સાથે વિદાય થઈ આવ.

રાજા હરિશ્ચંદ્ર ! તમારે પણ તમારા રાજ્યમાં જવું જોઈયે માટે હવે વાધો. (જાયછે.)

(વચ્ચે કેટલોક સમય વીતી જાયછે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, હરિશ્ચંદ્રનો મેહલ.

તારામતીની દાસી.—અહો મહારાજ ! રાણીસાહેબે ઘણી

પીડા સહન કર્યા પછી આ રાજ્યાસનના વારસ, એક રાજકુમાર-
નો જન્મ આપ્યો છે. સૂર્યવંશ સદા સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તો.

હરિશ્ચંદ્ર.—સત્યકીર્તિ ! મેં શુભ વધામણી સાંભળી. હું
હવે એક પુત્રનો પિતા થયો. અતિ આનંદદાયક વધામણી પ્ર-
થમ આ દાસિયે મારા મુખ આગળ ખાધી છે, માટે એને વધા-
મણીમાં અલંકાર અને સાડી આપો.

ખરે હવે હું બહુ સુખી થયો; કેમકે મારી પછવાડે મારા
વંશનો છેડો આવવાનો હવે મટી ગયો. પ્રધાન ! ગરીબ અને
વૃદ્ધ લોકોને અન્નવસ્ત્ર આપો—અને લાગટ આઠ દિવસ સુધી
બ્રાહ્મણોને અને ભિક્ષુકોને દાન આપો. આપણા સર્વે દેવતા-
ઓનાં દેવાલયમાં પ્રાર્થના કરાવો, અને તપસ્વિયોને ભૂમિનાં અને
ગાયનાં દાન આપો. એક હાથી સજ્જીને આપણી આખી રા-
જધાનીમાં ફેરવો, અને એના ઉપર નોખત વગડાવો કે આપણી
સર્વે રૈયતને વધામણી પોહોંચે.

સત્યકીર્તિ.—આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાને આ હું સ-
ત્વર અદ્યો.

(તે જાય છે, અને કેટલીક દાસિયો, અંતઃપુરમાંથી રાજકુમારને
લઇને આવેછે)

દાસિયો.—અતિ પ્રતાપવંત મહારાજ ! આ આપનો રાજ-
કુમાર. એના ઉપર પવિત્ર પાણીનો અભિષેક કરીને રેશમનાં
વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં છે. સૂર્યવંશનો આ નવો રાજા નિરખો; આપ એને
ખોળામાં લ્યો, અને એના મહાનપદને શોભે એવું એનું નામ પાડો.

હરિશ્ચંદ્ર.—(પુત્રનો સ્પર્શ કરીને) દાસિયો, તમે દરબારની
પ્રાચીન રીત પ્રમાણે કર્યું છે તેથી તમને રાજી રાખવામાં આ-
વશે. આ બાળકને જોઇને મને અતિશય આનંદ ઉપજે છે. દે-
વની કૃપાથી મને એની પ્રાપ્તિ થઈ છે. હું એનું નામ રોહિતા-
શ્વ પાડું છું. દેવતા એનું રક્ષણ કરો.

સર્વે દરબાર માહેલા લોકો.—રોહિતાશ્વ ! રોહિતાશ્વ ! રો-
હિતાશ્વ ! એનો દીર્ઘાયુષ હો ! એનું રાજ્ય દયાવાન હજો !

हरिश्चंद्र नाटक.

पात्र.

इन्द्र	स्वर्गनो राज.
प्रतीहारी	कंचुकी.
वसिष्ठ.... ..	हरिश्चंद्रना गुरु.
विश्वामित्र	राजर्षि.
नारद... ..	એક મુનિ.
हरिश्चंद्र.	अयोध्यानो राज.
सत्यकीर्त्ति	तेनो प्रधान.
तारामती	तेनी राणी.
रोहिताश्व	तेनो कुमार.
सिद्ध तथा साली.... ..	विश्वामित्रना शिष्य.
नक्षत्र... ..	तेनो दास.
अग्निसेन.	કાશીનો એક બ્રાહ્મણ.
कालिकानंदी... ..	तेनी स्त्री.
कालसेन.	કાશિના સ્મશાનનો આધિપતિ.
कालमुखी	तेनी स्त्री.
शेष, कूप, सुप.	બ્રાહ્મણના છોકરા.
शिव	મહાદેવ.

કાશિરાજ, તેનો પ્રધાન, તેનો નાયક, તેના ચોકી-વાળા, સેનાપતિ, કારભારિયો, વનવાસિયો, યોગિયો, ખેડુતો, ક્ષેત્રપતિયો, નાગરિકો, શિકારિયો, પ્રાણિયો, અપ્સરા, દૂત, રાની ભૂંડ, ભૂત, ઇત્યાદિ.

હરિશ્ચંદ્ર નાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રનું મહાલય.

પ્રતીહારી.—(ઇન્દ્રને સાથ સહિત આવતો જોઈને)

ગીતિ.

જય! જય! જય! સુરરાજ, અમર તને શું ઘણીખમા કહિયે;
પ્રોઠ પ્રતાપજવાળા, સુરની સભાપર કૃપાનજર કરિયે. ૧
(ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, વાયુ, યમ, નારદ ઇત્યાદિ પ્રવેશ કરેછે.
સર્વે ઉભા થાયછે ને પછી પોતપોતાને આસને બેસેછે.)

અપ્સરા સર્વે સાથે.— (ગીતિ.)

અતિશય શોભિત અંગે, મણિમય સુમુકુટ રહ્યો ઝળક્યો માથે;
ત્દદ્ય ઉપર ચિન્તામણિ, સરસ સન્યા આબુબંધ બે હાથે. ૨
રાજ્ય ચલાવી રૂંડું, નીતિ દયાથી પ્રજા રીઝવી જ્યારે;
સો અશ્વમેધ કીધા, ઇન્દ્રાસન પામિયા અહિ ત્યારે. ૩
વજ્ર ધરે આયુધ તું, પર્વતકેરા કરે ચૂંરા જેહ;
નભમાં મચ્છ તણાયછ, તારૂં જળરૂં ધનુષ્ય છે તેહ. ૪
અગ્નિ, વરુણને વાયુ, યમ સરખા છે સભાવિષે તારી;
ગાન્ધર્વજ ગાનારા, નારદ ગંભત કરે વીણધારી. ૫
સુન્દરતાની જેમાં, સુન્દરતા અતિ ઘણી બિરાજેછ;
એવી જેની રાણી, ઇન્દ્રતણી તે અતિશય રાજેછ. ૬
ઔરાવત છે હાથી, છટા ભરેલી લટકે થકી ચાલે;
બરફતણી ઉજવળતા એવો હય થનથનાટ કરી હાલે. ૭
સર્વે બ્રહ્માંડ વિષે, જેની અછત તે તણી છત છે જેને;
એવા સુરપતિ આ છે, પો'થી શકે કયમ કરી જન કો એને. ૮

નંદન વન ઇન્દ્રતણું, નવપક્ષવ ફૂલફલ થકી બહુ બે'કે;
આંખા વણુ એમાં કંઈ, વનસ્પતિ બાકીં તો નથી એકે. ૯
રંભા, ઉર્વશી ને વર્ણી, તિલોત્તમા, મેનકા સાહત બીજી
રસિક નાયિકા ન મળે, એ સહુ જેવી રસબસમાં ભીજી. ૧૦
મોહક પાશે નાંખી, યતિ ઋષિ યોગીતણા નિયમ તોરે;
સુરપતિને રીઝાવા, નૃતગાયન અપ્સરા કરે કોડે. ૧૧

દુન્દુભી નાદ અને વર્ણી શંખ તથા શૃંગનાદ તો ભારે;
શુભ્રી નાગ ન દેખા દે, અહિને ત્રાસ અતિશય દઈ ડારે. ૧૨

ઇન્દ્ર.—અહો સુરલોક, તમે આપણા શત્રુ અસુરોની કન-
ડમાંથી હવે મુક્ત થયા? લડાઈ હવે બંધ થઈ?

દેવ.—જ્યારથી કુમાર જયન્તે એક ત્રાસજનક સેના લઈને
છેલી લડાઈમાં અસુરોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખ્યા છે ત્યારથી
તેમણે ફરીને કદિ પાછી દેખા દીધી નથી. હવે આ સ્વર્ગમાં
અમે નિર્વિદ્ન સુખ ભોગવિયે છિયે. અને ઓ ઇન્દ્ર! આપ સ-
રખા અમારે માથે મહારાજધિરાજ અને રક્ષણુદાર છો તો પછી
અમને કનડવાને કોની હિંમત ચાલી શકે?

ઇન્દ્ર.—શિવજીની કૃપાથી આપણો જય વર્તેછે માટે તે
કૃપાળુની આપણે પ્રાર્થના કરિયે.

સ્ત્રવે સાથે.—(ચોપાયા અથવા મરેડી ચાત્રની સાખી.)

દેવ અને દાનવની વચ્ચે લડાઈ જતમે જ્યારે,
અમપર કરીં તું દીલ દયાનું સહાય આપે ત્યારે;
માટે માની ઇષ્ટ અમારો ગવાય ગુણુ આ તારા,
અમે અતિ આશીર્ગણુ તારા, પુરજે કોડ અમારા. ૧

ભોળો તું તે માટે તુજને ભોળાનાથ કહેછે,
તારે શરણુ આવે તેપર રીઝી રાજી રે'છે;
તમો ગુણુ ઈશ્વર તું પોતે સૃષ્ટિને સંહારે,
પણુ પાછી ઉપજવીને તું દયા દીલમાં ધારે. ૨

ત્રણુ આંખ્યો છે તારે તેનો મહિમા છે બહુ ભારે,
વર્તમાનને ભૂત વળી તું ભવિષ્ય તો દેખાડે;
અર્ધાંગે ઉભયાજી જેને જગતતણી જે માતા,
રહો રાજી દંપતીં અમપર તો અમે યશાળા માતા. ૩

પ્રતિહારી.—ઋષિ વસિષ્ઠની પધરામણી ઉપર દષ્ટિ કરિયે મહારાજ !

(કેટલાક ઋષિઓ અને વસિષ્ઠ પ્રવેશ કરેછે.)

ઇન્દ્ર.—પવિત્ર ઋષિ ! વિદ્વાન વસિષ્ઠ ! આપના પધારવાથી મને બહુ શોભા મળી છે. આપનો ઉપદેશ અને સલાહ મને નિરંતર મળ્યા કરો ! આપની કૃપા મારા ઉપર સદા ચાલતી રહેશે !

[વિશ્વામિત્ર બહુ ઊતાવળા પ્રવેશ કરેછે.]

વસિષ્ઠ.—ઇન્દ્ર ! તું સદા સુખી રહેશે ! સદા તારો જય થાઓ !

પ્રતિહારી.—પ્રવેશ પોકારવા જતો હતો તેને મ્હોઝે હાથ દધને.

વિશ્વામિત્ર.—હું શું જવો તેવો હું કે મારો પ્રવેશ પોકારેછે.

પ્રતિહારી.—ના મહારાજ આપ શ્રેષ્ઠ છો. (અપવાય) પોક મૂકાય એવા છો.

વિશ્વામિત્ર.—ઇન્દ્ર ! હું વિશ્વામિત્ર, સર્વે ઋષિઓમાં આદિ અને અતિચંડ અહિ આઘ્યો છું. મેં પૂર્વે ઉત્ત તપ કર્યું છે અને શિવે મને ઘણી શક્તિ આપી છે તે શું તું જાણતો નથી ? મારી ઇચ્છાની સામે થઈ શકે એવું કોઈ આખા બ્રહ્માંડમાં મારી બરાબરીનું છે ? જો હું ધાડું તો આખા બ્રહ્માંડને એક ક્ષણમાં બાળીને ભસ્મ કરી નાખું. અરે એટલુંજ નહિ પણ ત્રિમૂર્તિ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને ધાડું તો રોધી નાખું. જે મને કોપાવે તેનો હું નાશ કરનાર છું, અને જે મને પ્રસન્ન રાખે તેનો હું પ્રતિપાલ છું. મારામાં સર્વે સદ્ગુણ અને શક્તિ છે—એવો હું વિશ્વામિત્ર રાજર્ષિ છું.

ઇન્દ્ર.—પધારિયે, બિરાજિયે રાજર્ષિ (તેને વંદન કરીને) વિશ્વામિત્ર ! ઉત્તતપ કરવામાં આપનાથી કોઈ વધી શકે એમ છે નહિ. આપ મૂળ જોઈયે તો રાજા છો, પણ ઋષિપદ મેળવવા માટે રાજ્યનો વૈભવ અને સત્તા છોડી દીધાંછે. યુગના યુગ વહી ગયા, આખાં બ્રહ્માંડ ચાલતાં બંધ થઈ ગયાં અને ફરીને તેમનું પાછું મંડાણ ચાલ્યું. પૃથ્વી ઉપર વારંવાર રેલ ફરી વળી,

અને મહાપ્રલય થઈ ગયા તોયપણુ અહો મહાત્મા ! આપ તો મેરૂ પર્વતની ગુફામાં ધ્યાન ધરતા સમાધીમાં બેઠાજ રહ્યા. તો આપ જે આવા શક્તિમાન તેનો કોપ ઉપજવવાને ભય ઉત્પન્ન થાય એમાં નવાઈ નથી, તેમજ સર્વ કોઈ આપની કૃપાદષ્ટિ રહેલી જોવાને ઇચ્છે એ વાત પણ દેખીતીજ છે. રણક્ષેત્રમાં જે જય મેળવેછે તે કાંઈ શૂરવીર કેહેવાય નહિ, પણ જેણે પોતાનું મન વશ કર્યું છે એવો પરમેશ્વરનો જન તેજ શૂરવીર લોકોમાં શૂરવીર છે !

વિશ્વામિત્ર.—અહો દેવતા રક્ષક ! તારી શક્તિની બીક અસુરોના નાયકોમાં વશેલી રોહો—અને તું સર્વે પ્રકારનાં સુખ ભોગવો !

ઇન્દ્ર.—અહો પવિત્ર પુરૂષો ! તમારામાં ઈશ્વરી શક્તિ છે તેથી તમે ચમત્કાર ભરેલી ત્વરાથી આખા બ્રહ્માંડમાં ફરોછો, એકે સ્થળ તમારાથી અબળાયું નથી; તો હું તમારાથી જાણવાને ઇચ્છુંછું, કે હવણું પૃથ્વી ઉપર સર્વે કરતાં શ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા, કદિ પણ જૂઠું બોલે નહિ એવો, અને જે ધર્મના અને ન્યાયના માર્ગથી કદિ પણ આરો ચાલ્યો હોય નહિ એવો કિયો રાજ છે ?

વસિષ્ઠ.—અહો દેવપતિ ! એવો તો અયોધ્યાનો રાજા હરિશ્ચંદ્ર છે. તે યુદ્ધમાં બળવાન, વિદ્યામાં પારંગત, અને ધર્માચાર પાળવામાં તેવોજ નિશ્ચલ છે. મનુસ્મૃતિના નિયમનું તેણે કદિ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી; તેના આજ સુધીના જીવતરમાં તે એક વાર પણ જૂઠું બોલ્યો નથી; પૃથ્વી ઉપરના રાજા માહેલા આ પેહેલા રાજાનાં સર્વે માણસો વખાણુ કરેછે, સર્વે દેવની તેના ઉપર કૃપા છે.

ઇન્દ્ર.—અહો એમ છે ? આ વાત સાંભળીને હું બહુ રાજી થયો.

વસિષ્ઠ.—હા; તે અનાથને આશ્રય આપવાને, નિર્બળનું રક્ષણ કરવાને, અને દુષ્ટને દંડવાને સદા તૈયાર રહેછે. તે સર્વેને વિષે દાનશીલ છે, અને તેણે કોઈનું કોઈ પણ વાતે મન દુષ્કર્યું નથી. તે જ્યારે જોઈયે ત્યારે આશ્રય આપવાને તૈયાર એવો તેની પ્રજાના તદ્દયમાં વશી રહેલો છે; ખરેખાત એવા પ્રતાપવાન

રાજા વિના ખીજથી પૃથ્વી ભાગ્યેજ ભાગ્યશાળી થઈ હશે. એ એક મારો શિષ્ય છે તેથી હું પણ મારા મનમાં અભિમાન માની લઉં છું.

इन्द्र.—ખરી વાત છે! એના સરખો રાજા આપનો શિષ્ય થવાને યોગ્ય છે. સર્વે રાજાએ હરિશ્ચંદ્રની રીતભાત પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.

विश्वामित्र.—(ક્રોધયુક્ત હાથ ધરે) બહુ સાંઝે કહ્યું! બહુ સાંઝે કહ્યું! ઇંદ્ર! તું પણ આટલી સહેલાઈથી ભોળવાઈ જાય છે? હરિશ્ચંદ્ર ધાતકી, અને જૂઠો છે તે શું તું જાણતો નથી? જો, હું તને કહું છું તે ઉપરથી તું જાણી લે કે સર્વ અધર્મ એના હૃદયમાં વાસ કરી રહ્યા છે—છલકપટ, દુષ્ટવાસના, અતિલોભ અને દ્વેષભાવનો તો એ ભંડાર છે. યમરાજના સરખો તો એ દૂર છે, અને જંગલના પશુ સરખો અજ્ઞાની છે. એના મનમાં કદિ પણ પરોપકાર વિષેનો વિચાર ઉત્પન્ન થયોજ નથી. વસિષ્ઠ, તે હરિશ્ચંદ્રનાં ખોટાં વખાણુ શા માટે કર્યાં? તારા શિષ્યનાં વખાણુ કરી બતાવીને તું શું પોતે પોતાનાં વખાણુ કરાવાને ઇચ્છે છે? દેવની સમક્ષ આવો ખોટો તડાકો મારવાની હિંમત તેં ભલી ચલાવી છે!

वसि.—વિશ્વામિત્ર! તારા અધરિત મહે કરીને સદા તારું દુર્ભાગ્ય થતું આવ્યું છે, અને હજી પણ તારે તારું બેહેકી ગયેલું મન વશ રાખવાને શીખવાનું છે, તું તારા મનોવિકારનો રમાડ્યો રમે છે તો તે અગાડી તપ કર્યાં છે તેથી શું થયું? સત્ય સદા ચાલે છે. સત્ય હોય છે તે કદિ પણ અસત્ય થતુંજ નથી. તારી જે જીભે હવણાં નીચ અને જૂઠી લવરી કરી તેને બાળીને રાખ કરી દેવી જોઈએ. તે હરિશ્ચંદ્રને અપમાન પોહાંચાડ્યું છે. અરે કોશલ ગોત્રના ઋષિ, તેં દૂરપણે જે તુકસાન કરવામાં ચૂક કરી છે તે સત્વર સુધારી દે. કરીને ખરૂં બોલ, ખરૂં બોલ. સ્મરણુ રાખ કે આપણે સર્વેને માથે એક પરમેશ્વર છે.

विश्वामित्र.—વસિષ્ઠ, અધર્મ હોય તે ધર્મ કેહેવાય નહિ, તેમજ અસત્ય હોય તે સત્ય કેહેવાય નહિ. મેં હરિશ્ચંદ્રની જે ખરી રીતભાત હતી તે કહી બતાવી તેમાં એવરો બધો ખીજવાઈ જઈને તારે કોપાયમાન શું કરવાને થવું જોઈએ? શું તારો

શિષ્ય પરિપૂર્ણજ હોવો જોઈએ? જા જા ધિકાર છે તને! જે મસ્તકમાં આવી અસત્ય વાતની રચના થઈ છે તે મસ્તક કૂટીને ચૂરેચૂરા થઈ જશે!

વસિષ્ઠ.—મારું કહેલું સત્ય છે. તે કરતાં તને જો તે અસત્ય લાગતું હોય તો તું તેનું સિદ્ધ કરી આપ. વેદ કદાપિને જૂઠા પડે, સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કદાપિને સ્થાન બદલાઈ જાય, પણ હરિશ્ચંદ્ર કદિ જૂઠા પડે નહિ.

વિશ્વામિત્ર.—તારામાં સત્યતાનો લેશ નથી તેથી તું પણ એવોજ નિર્લજ્જ છે, તારી વાત કદિએ માનવામાં આવે નહિ. હરિશ્ચંદ્ર જૂઠું બોલતો આવ્યો છે અને હજી પણ જૂઠું બોલશે; એના જેવો આખી પૃથ્વી ઉપર બીજો કોઈ જૂઠો છેજ નહિ. એનાં દૂર કર્મનો તો કાંઈ પારજ નથી. આ દેવની સભા તારા સરખા નીચ પાત્રતા પ્રવેશે કરીને અપવિત્ર કરવી જોઈતી ન હતી. મારી શક્તિનું બળ અજમાવી લેવાની તારી ઇચ્છા છે? અથવા મારા કોપનું ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેવાને તું રાજી છે?

વસિષ્ઠ.—ગંડુર વિશ્વામિત્ર! શું તું એમ ધારેછે કે શિયાળના બીહીવડાઆથી સિંહ બીની જશે? બકવા કરવો છોડી દે. ચૂપ!

ઈંદ્ર.—અહો ઋષિ! જરા શાંત થાઓ. મારા સરખા પુરૂષો જ્યારે કનિયો કરી ઉઠે ત્યારે તેનું સમાધાન કોણ કરી શકે? તમે તમારા મનોવિકાર માણ્યા છે તેની આ તમારી અધરિત ચાલ એક ચિન્હ છે એમ શું અમારે ગણવું જોઈએ! ઉપરના અને નીચેના લોકમાં તમારી હાંસી થશે. ઋષિ વસિષ્ઠ! ઋષિ વિશ્વામિત્ર! તમે તમારો ક્રોધ જરા શમાવો!

વિશ્વામિત્ર.—ઈંદ્ર! શું તું એમ ધારેછે કે હું વસિષ્ઠનો ડાઘાવો ડાઘાઈ જઈશ? માત્ર એક ગાયની બીક ધરાવીને શું વાઘ ઝાડીમાં સંતાઈ પેસશે?

ઈંદ્ર.—બહુ થયું; કૃપા કરીને હવે તો જરા શાંત થાઓ. (અને જણાને) પવિત્ર પુરૂષો! તમે અને જણા મ્હોટા છો—તમે અને જણા ડાઘા છો. તમારામાંથી કોણ સાચું બોલ્યું છે અને કોણ નથી બોલ્યું એ વિષે અમારે કાંઈ બોલવાનું નથી. એ ત-

કરારનો નિવેડો આ પ્રમાણે કરો; તમે સરત બકો; પછી જે સાચો ઠરશે તે સરત જીત્યો કેહેવાશે.

વસિષ્ઠ.—ઈન્દ્ર! તમે જે કહ્યું તે મારે માન્ય છે. જે મારો શિષ્ય હરિશ્ચંદ્ર કદિ પણ જૂઠું બોલ્યો હતો એમ ઠરે અથવા હવે પછી એની પાસે જૂઠું બોલાવે તો મારા આખા જીવતરમાં મેં તપ અને યજ્ઞ કર્યા છે તે સર્વેનું ફળ વિશ્વામિત્રને જાય, આ વાત નિશ્ચય જાણો.

નારદ.—વિશ્વામિત્ર બોલો, આ વિષે આપ શું કોહો છો?

વિશ્વામિત્ર.—કનિયો ધલાવનાર નારદ! શું તું એમ ઇચ્છે છે કે મારે પણ તારા મિત્ર વસિષ્ઠની પેઠે નકામી બકબક કરવી? પણ જે સાંભળ, હું પણ સરત બકુ છું, કે, જે હું હરિશ્ચંદ્રની પાસે બહુ વાર જૂઠું ના બોલાવું, અને નીતિનો પ્રત્યેક ધારો એની પાસે ના તોડાવું, તો જાણજે, કે, મેં યુગેયુગમાં અગ્નિ વચ્ચે બેસીને ઉગ્ર તપ કર્યું છે તેનું અર્ધું ફળ વસિષ્ઠને જાય. અહિયાં જે બેઠેલા છે તે સર્વેને કહું છું કે, અમે જે સરત બકી છે તે વાત છાની રાખવી. એટલે પછી બડાઈ હાંકેલી હરિશ્ચંદ્રની દૃઢતા, અને લાલચ અજમાસની કસોટી સામે ટકી શકે છે કે નહિ તે સત્વર જાણાઈ આવશે.

વસિષ્ઠ.—અમારી સરતના, ઇન્દ્ર અને ત્રીમૂર્તિ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર સાક્ષી છે. વિશ્વામિત્ર! તારૂં ધારેલું પાર ઉતારવા માટે તારી નજરમાં આવે તેવા ઉપાય સુખેથી કામે લગાડ, તેમાં હું આડો આવનારો નથી. હું આ ઠેકાણે તારી વાટ જોઈને રહીશ; અરે એટલુંજ નહિ પણ તારા મનમાં કોઈ વાતનો ખરખરો આવે નહિ એટલા માટે હું મારી ખુશીથી બંધનમાં રહીશ. કપટ કરનાર! જ તું તારે કામે.

ઇન્દ્ર.—હા; હવે એ વાતમાં ઢીલ કરવી જોઈએ નહિ. ઋષિ વિશ્વામિત્ર! હવે તમારે જે કરવું હોય તે કરવાનો આ સમય છે. (પોતાના એક દાસને) વસિષ્ઠઋષિને તું તારી આંખો આગળ સ્વાધીનમાં રાખજે.

વિશ્વામિત્ર.—ઇન્દ્ર! હું પૃથ્વી ઉપર પાછો જાઉં છું. પણ મારૂં કામ સરાડે પોહોંચાડવાને થોડી વાર લાગશે. (જાય છે.)

हरिश्चंद्र नाटक.

२४०२ :

अंक २ जो.

प्रवेश १ लो.

स्थल, अरण्यमां विश्वामित्रनो आश्रम.

विश्वामित्र અને તેના શિષ્ય સિદ્ધ અને સાલી.

विश्वामित्र.—अरे ओ ! सिद्ध, तुं क्यां छे ? अडिं आव, मने ऐक आसन आण्णी आप.

सिद्ध.—(सालीना कानमां ढणवे रहीने) लाछ ! आ ते शुं डेहेवाय ? आपणुा गुर् तो न्णुे अेकाअेक आंधणा थर्ग गया होय अेम न्णुायछे. जेनी, आसन अेमनी पासे छे, तोय पणु स्रुतुं नथी अने भीलुं मागेछे; आपणुे अेमनी पासे छिये तोयपणु आपणुने हेअता नथी.

साली.—सिद्ध ! तुं न्णुतो नथी के ? अेमनुं मन तो अेक भडाभारे काममां गुंथाछ गयुं छे. स्वर्गमां छन्दनी सलामां अेक सरत अझी छे ते केम पेश पोहोंयाउवी तेनी वेतरणु करवी झवती नडि होय तेथी कदापिने पोतानी भूर्पाछ विचारिने अेडा अेडा रोवाना डशे.

विश्वामित्र.—दुष्ट छोकराओ ! तमे शुं करंया करोछो ? आसन क्यां छे ?

सिद्ध अने साली.—आ लाया भडाराज. अमारो अपराध क्षमा करो. (अेक आसन आण्णी आपेछे.)

विश्वामित्र.—(आसन उपर अेशीने पोते अेकला मनमां.)

अरे, हुं पूरे सपडार्ग गया. हरिश्चंद्रनो निश्चय तोडाववानुं काम कांछ सेहेलुं नथी. अरे, आणे हुं छन्दनी सलामां गया होत नडि तो अहु साइं थात, अने डवणुां चिन्ताअे माइं भगण घे-

રાઈ ગયું છે તેથી મોકળો હોત. હા, વસિષ્ઠ મારો અનાદિનો શત્રુ છે, એની સાથેના કળિયાનો પાર આવે એમ છે નહિ. હવે સમય રહ્યો નથી. અધું અણિયે આવીને અટક્યું છે. હું કાંઈ એને જીતી જવા દેનાર નથી, ગમે તે થાય તોયપણુ જો હું મારી ધારણા પૂર્ણ કરું નહિ તો માઈ નામ વિશ્વામિત્ર નહિ.

(પાસેના અરણ્યમાંથી કેટલાએક અરણ્યવાસિયો આવેછે.)

વિશ્વામિત્ર.—પધારો વનવાસિજનો ! તમારા આગમનથી માઈ તદ્દય પ્રસન્ન થયું.

વનવાસિયો.—રાજર્ષિ ! નમસ્કાર ! અમે સદા આપની સલાહ ઉપર અને આપના આશ્રય ઉપર આધાર રાખિયે છિયે, કેમકે, અમારૂં આપ પ્રાણુવર્ધક રસાયન હોની એમ ગણિયે છિયે. આપ ઇન્દ્ર લોકમાં જઈ આવ્યાછો એવું સાંભળીને આપને આદરમાન આપવાને અને ત્યાંના સમાચાર સાંભળવાને આવ્યા છિયે.

વિશ્વામિત્ર.—ઇન્દ્રની સભા ઠઠ ભરાઈ હતી તેમાં એવી વાત નીકળી કે મૃત્યુ લોકના રાજમાં મહાધર્માત્મા કોણ છે. વસિષ્ઠે કહ્યું કે હરિશ્ચંદ્ર છે. મેં કહ્યું કે ના એમ નથી; પછી વસિષ્ઠને બંધનમાં રખાવીને, મારી કહેલી વાત સત્ય છે એવી દેવને ખાતરી કરી આપવા સાડું હું અહિં આવ્યો છું.

વનવાસિયો.—મ્હોટી ભૂલ ! વિશ્વામિત્ર, આપ અજ્ઞાતાં ભારે ભૂલમાં પડ્યા; વસિષ્ઠ અને એમના શિષ્ય હરિશ્ચંદ્રને જોવા તેવા જાણુશો નહિ. હરિશ્ચંદ્રના મ્હોમાંથી કાંઈ પણ અસત્ય બોલાવવાનું કામ આપ શક્ય ધારોછો ?

વિશ્વામિત્ર.—અબુધ દુરાત્મા ! તમે આ પ્રમાણે બકવાની હિંમત ચલાવોછો ! તમે મને ઓળખતા નથી કે વિચારની જેટલી ઝડપ છે એટલી ઝડપથી પૃથ્વી અને સ્વર્ગને બાળીને ભસ્મ કરી નાખું એવો હું છું ! મારા કોપની તમને બીક લાગતી નથી ? હું કેટલી શક્તિ ધરાવુંછું તે શું તમે જાણતા નથી ?

વનવાસિયો.—વિશ્વામિત્ર ! અમારા અજ્ઞાનને લીધે અમે બોલ્યા છિયે માટે અમારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરો. અમે તમારી પાસે ક્ષમા માગિયે છિયે. અમ સરખા ગરીબ પ્રાણિયો ઉપર

આપ કોપ કરશે નહિ. અમે આપના સેવકજન છિયે, અને જેમ આજ્ઞા કરો તેમ કરવાને તૈયાર છિયે.

વિશ્વામિત્ર.—હું તમને ક્ષમા કરુંછું. મારે તમારો એક ખપ છે. હવણું હું એક રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો છું તેમાં મારે બહુ સોતું જોઈશું. મારે તમે હરિશ્ચંદ્રની પાસે જાઓ અને એ મને આશ્રય આપશે કે નહિ તે જાણને નક્કી કરી આવો. ઇન્દ્રની સભામાં જે બતાવ બન્યો છે તે વિષે કાંઈ કહેતા કરતા નહિ.

વનવાસિયો.—બહુ સાં મહારાજ, અમે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશું (જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, હરિશ્ચંદ્રનો દરવાર.

હરિશ્ચંદ્ર અને વનવાસિયો.

૧ જો વનવાસી.—(દરવારમાં પ્રવેશ કરતાં માંહિમાંહે.) આ જગતમાં અગાઉથી નિર્માણ થયા વિના એક તુણ સરખું પણ પવનથી હાલી શકતું નથી. દૈવ શ્રેષ્ઠપણે વર્તેછે—માણસની ઇચ્છા ઉપર કશો આધાર નથી. મનુષ્યપ્રાણીના ભાગ્યમાં સૂઝ્યું હોય નહિ તો કોણ નિર્બળ થાયછે, કોણ સખલ થાયછે, કોણ સાં થાયછે, અને કોણ નડાં થાયછે ?

૨ જો વનવાસી.—મૃત્યુ લોકનાં માનવી અને અમર લોકના દેવ એમ ધારે છે કે “અમારામાં ધણું છે—અમારી શક્તિ બહાર કાંઈ નથી.” પણ ખરું જોતાં ઉપર બિરાજમાન થયેલાના હાથની દોરીની સત્તામાં આવી ગયેલાં તેઓ પુતળાં છે. ખરે ! આ જગત એક નાટ-કલાળા છે: તેમાં આપણને નચાવેછે તેમ આપણે નાચિયે છિયે, જે શક્તિ આપણને પ્રેરેછે તે અદૃશ્ય છે. આપણે શા મારે નાચિયે છિયે, નાચતા બંધ કેમ થઈયે છિયે, અને ફરીને પાછા કેમ નાચિયે છિયે તે માત્ર તેજ એકલો જાણેછે; કેટલાક ઉપદ્રવકર્તા હોયછે અને કેટલાક ઉપદ્રવ વેડનારા હોયછે તેનું કારણ પણ તે એકલાનેજ જાણીતું હોયછે; વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે આ કબ્જિયો શા મારે ઉઠ્યો; અને હરિશ્ચંદ્રને પોતાના નિરપરાધપણાને મારે અને

આખખા ત્દદ્યને માટે શા સાર સહન કરવાનું છે તે પણ એજ જાણેછે, માટે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે છો બને.

(તેઓ પ્રવેશ કરેછે અને હરિશ્ચંદ્રને રાજ્યાસન ઉપર બિરાજેલો જુવેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—વનવાસીજનો ! આપના પધારવાથી મને આનંદ થયો. બિરાજે આસને. અને હું આપની શી સેવા કરી શકું એમ છે તેની આજ્ઞા કરો,

વનવાસિયો.—હરિશ્ચંદ્ર ! વિશ્વામિત્રને યજ્ઞ કરવાનો છે તેમાં કેટલાક સોનાનો ખપ પડશે માટે અમને આપની પાસે મોકલ્યા છે અને કેહેવરાવ્યું છે કે તે આપ પૂરું પાડશો? એ અતિ આતુરતા ભર્યા આપના પ્રત્યુત્તરની વાટ જુવેછે.

હરિશ્ચંદ્ર.—હા, શા માટે નાહ; એમને જેટલું જોઈશું તેટલું સોનું હું આપીશ; જેઓએ સંસારનો ત્યાગ કરેલો છે એવા તપસ્વિયોને આશ્રય આપવો એ રાજાનો ધર્મ છે. પધારો, સત્વર જઈને એમને આ સમાચાર નિવેદન કરીદો.

વનવાસિયો.—અમે જઈને આ સંદેશો વિશ્વામિત્રને નિવેદન કરિયે છિયે. એ પણ થોડી વારમાં આપને મળવા ધારેછે.

(જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ.

વનવાસિયો અને વિશ્વામિત્ર.

વનવાસિયો.—(આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં.) અરે ! રાજાને જે દુઃખ સહન કરવું પડશે એ વિષેનો વિચાર થતાં આપણું ત્દદ્ય ફાટી જાયછે; પણ આપણાથી તે એને આશ્રય કેમ આપી શકાય? દેહ ધરવો એજ દુઃખ છે. મનુષ્ય પ્રાણી કુખી છે, માત્ર ઉપર ઉપરથીજ સુખી જણાયછે. જ્યાંસુધી જન્મ ત્યાંસુધી પીડા; જેનો જન્મનો ફેરો ટળી ગયો તેજ માત્ર સુખી છે. અમિત માણસ પોતાના આત્માની સાથે ઓળખ કરે તોજ જગતને જાણી શકે; અને ત્યારેજ તેના જાણવામાં આવે કે સર્વે રચના મા-

યિક છે.—સુખ અને દુઃખ સમાન છે; જન્મ અને મરણ એ બીજું કંઈ નહિ પણ એકજ છે. આખું શ્રદ્ધાંડ એક સ્વપ્ન છે. અરે સ્વપ્ન પણ નહિ, કેમકે જેને સ્વપ્ન આવેછે તે નથી; અને જેના વિષે સ્વપ્ન આવેછે તે પણ નથી. હરિશ્ચંદ્રનામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય નાહ, અને સુખદુઃખ કેહેવા માત્ર છે, પણ ખરૂં જોતાં કંઈ છેજ નહિ એવું જ્યાંસુધી એના સમજવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી જન્મ લીધાનો દંડ સર્વે ભરેછે તેમ એણે પણ ભરવોજ જોઈયે. આપણે શા માટે ખેદ પામવો જોઈયે? જે ભાવી છે તે ભલે બને. (વિશ્વામિત્રની પાસે આવીને) મહારાજ! અમે હરિશ્ચંદ્રને મળ્યા, એ કેહેછે કે જેટલું સોનું જોઈશું તેટલું હું આપીશ. માટે આપ તે લેવાને પધારો.

વિશ્વામિત્ર.—એમકે? ત્યારે હવે તમે તમારે આશ્રમે જાઓ. તમે માફ કામ કર્યું તેથી તમારો મારા ઉપર પાડ ચડ્યોછે. હું અયોધ્યા ભણી આ ચાલ્યો.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, હરિશ્ચંદ્રનો દરબાર.

વિશ્વામિત્ર, હરિશ્ચંદ્ર અને સત્યકીર્તિ.

હરિશ્ચંદ્ર.—મહાન્ વિશ્વામિત્ર! યજ્ઞના પવિત્ર કામ માટે આપ મારી પાસેથી સોનું લેવાને પધાર્યા તેથી હું કૃતાર્થ થયો. દાન આપવું તો સદા સેહેલું છે, પણ જે સદ્પાત્રે દાન થાય તેજ ખરૂં કેહેવાય. આપ સરખા તપસ્વિના ઉપયોગમાં આવવાનો લાગ ભાગ્યેજ બની આવેછે.

વિશ્વામિત્ર.—હરિશ્ચંદ્ર! દાન કરવામાં આપની ઉદારતા બલીના કરતાં પણ ચડી. આપ સદા સુખી રોહો, અને ઋષિઓને આશ્રયદાતા થવાની આપની પ્રખ્યાતિ આપ નિરંતર ચાલતી રાખો.

હરિશ્ચંદ્ર.—આપને કેટલા સોનાનો ખપ પડશે?

વિશ્વામિત્ર.—મારે વધારે ખપ નહિ પડે. હાથી ઉપર ચડીને એક માણસ ગોફળનો ગોળો ફેંકે તે જેટલો જીંચે જાય એટલો ઢગલો જોઈશું. પણ તેનો ખપ મારે હવણું છે હો!

હરિશ્ચંદ્ર.—આપની ઇચ્છા પ્રમાણે આપવાની હું તજવીજ કરુંછું. [પોતાના પ્રધાનને] સત્યકીર્તિ, અહિયાં સત્વર એક હાથી મંગાવો, અને જાઓ આપણા ભંડાર ઉધારો.

સત્યકીર્તિ.—મહારાજ ! આ આપનું કૃત્ય સ્તુતિપાત્ર છે. ગરજવાન અને ગરીબોનો હક આપણા ઉપર છે. રાજાનો અથ તે પ્રજાનો માલ તેના વિશ્વાસઉપર તેને સ્વાધીન કરેલો છે. મહારાજ, વિશ્વામિત્ર સરખા મહાધિને આશ્રય આપવાનો આપને પ્રસંગ મળ્યો તેથી આપ મ્હોટા ભાગ્યશાળી છો. હું જાઉંને ભંડાર ઉધારુંછું. [એક માણસને બોલાવીને] અરે જા તો, આપણી ગજશાળામાંથી એક હાથી છોડાવી લાવ.

વિશ્વામિત્ર.—સત્પુર ! હરિશ્ચંદ્ર ! દાન કરવાની આપની આટલી બધી ત્વરા જોઈને મને ઘણો હર્ષ થાયછે. પણ યજ્ઞનો સમારંભ કરવાને થોડી વાર લાગશે એમ મને લાગેછે માટે તેટલી વાર સોનું આપના સ્વાધીનમાંજ રહેવા દો.

હરિશ્ચંદ્ર.—અહોઋષિ, આપની એવી ઇચ્છા છે તો આપનું સોનું હું મારા સ્વાધીનમાં રહેવા દઉંછું, જ્યારે આપ આજ્ઞા કરશો ત્યારે આપની પાસે હાજર કરીશ.

વિશ્વામિત્ર.—હરિશ્ચંદ્ર ! ખરેખાત મેં આપના જેવો કોઈ જોયો નથી. કોઈ મનુષ્યપ્રાણીથી આપની બરાબરી થાય એમ નથી. મારી સર્વે ઇચ્છા આપે માન્ય રાખી છે; તોયપણ જળ મૂકીને રીતિ પ્રમાણે દાનની વિધિ પરિપૂર્ણ કરવી જોઈયે.

હરિશ્ચંદ્ર.—વિશ્વામિત્ર, આપની સૂચના યોગ્ય છે. (તિલ-મિશ્રિત કરેલું જળ વિશ્વામિત્રના હાથમાં મૂકતાં સર્વે સાંભળે એમ) અહિ જોઓ હાજર છે તેમની સમક્ષ હું કહુંછું કે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતાનો સોનાનો મ્હોટો ઢગલો મારા સ્વાધીનમાં કર્યો છે તે જ્યારે એ માગે ત્યારે પાછો સોંપવાનું હું વચન આપુંછું.

વિશ્વામિત્ર.—ત્રિશંકુના પુત્ર ! આપનાવિના બીજું કોણુ આવું ઉદાર થઈ શકે ?

હરિશ્ચંદ્ર.—હું આપને ઉપયોગનો થઈ પડું તેમાં કોઈ પ્રકારની અડચણ હું સમજતો નથી; ધર્મનાં કાર્યની વૃદ્ધિ કરવી એ તો રાજાઓનો ધર્મ છે.

વિશ્વામિત્ર.—ખરે, આપ તો ધર્મના અવતાર છો.

હરિશ્ચંદ્ર.—એમાં મારે કાંઈ નથી, સર્વે પરમેશ્વરનો પ્રતાપ છે.

વિશ્વામિત્ર.—તપસ્વિવળનો પ્રતિદિન દેવને અર્ધ આપે છે તે પુણ્યથી આપના જેવા સતત દાનેશ્વરી યજ્ઞમાન મળે એ કરતાં બીજું વધારે ક્ષણ તેઓને શું ઇચ્છવાનું છે ?

હરિશ્ચંદ્ર.—વિશ્વામિત્ર, હું એવડા બધા માનને યોગ્ય નથી.

વિશ્વામિત્ર.—ના, આપ યોગ્ય જ છો. હરિશ્ચંદ્ર, હું હવે જાઉં છું. દાહાડે કે રાત્રે, મોડા કે વહેલો ગમે ત્યારે હું આવું ત્યારે માંડે સોનું મને પાછું આપવાને આપ તૈયાર રહેજો. સદા સુખી રોહો.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, અરણ્યમાં વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ.

વિશ્વામિત્ર, સાલી અને સિદ્ધ.

વિશ્વામિત્ર.—(મનમાં) હા, હરિશ્ચંદ્ર હવે ખરેખરો સપડાયો. હવે તો એને મારી યુક્તિઓને સ્વાધીન થયા વિના સિદ્ધિ નથી. ચાલ ત્યારે હવે હું આગળ ઉપાય કરવા માંડું (મંત્ર ભણીને મ્હોટે સ્વરે બોલી ઉઠે છે) ઓ જંગલના પશુ અને પક્ષી, મારી આજ્ઞા તમે પાળો. સિંહ, હાથી, વાઘ, રીંછ, બૂંડ, સાંઢ, હરિણ, સાબર, શિયાળ, તરસ તમે તાબડતોબ મારી આગળ રજી થઈ જાઓ. ગરૂડ પક્ષી, ગિરૂડ પક્ષી, મોર, કુકડા, તેતર, લાવરિયો અને બીજાં સર્વે જંગલવાસી પક્ષિયો મારી પાસે ઉડી આવો. (સર્વે તેની આગળ એકઠાં થઈ જાય છે, અને ભયંકર પોકાર કરી મૂકે છે.) બહુ સાંઢે થયું, પણ આટલો બધો ગડબડાટ કરશો નહિ. હું આજ્ઞા કરું ત્યાં સુધી સચુર ખમો.

સાલી.—[અતિશય ભયભીત થઈને દોડતો] અરે મારા બાપ ! આ બધું શું કેહેવાય. આ બધાં પ્રાણિયો અહિયાં શા માટે એકઠાં થયાં છે ? કેટલાંક અપવિત્ર મનુષ્યો જનાવરના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, પણ કોઈ ઋષિ તો એમ કરતો નથી. ત્યારે શું ઋષિરાજ તમે આપણા જંગલના પારધી થવાને ઇચ્છો છો ? તમારા ભોજન માટે તમે આ બધાં શિયાળ અને બીજાં પ્રાણિયોનો વધ કરવાને ઇચ્છો છો ?

વિશ્વામિત્ર.—જા, જા, મૃદ, અહિયાંથી દીસ્તો રેહે ! જેમાં તારી મતિ પોહોંચી શકે નહિ તેમાં શા માટે માથું ધાલેછે ? તું જાણેછે ? હું આ બધા પશુઓને અને પક્ષિઓને, ફળદ્રૂપ અયોધ્યાની વાડિયો અને ખેતરો ઉજ્જડ કરી નાંખવાને મોકલવાની તૈયારીમાં છું.

સિદ્ધ.—(કોપીને) અરે ગુરુ મહારાજ ! આ તે કેટલું બધું કૃતમ્નપણું કેહેવાય ! કદાપિને કોઈના ઘરમાં એકવાર ખાધું હોય તો શું તેનું હુણુ હરામ કરવું જોઈયે ? તમારા જેવું તે કોણુ કરતું હશે ? અમારે શું, તમે તમારું કૂટો.

વિશ્વામિત્ર.—જાઓ જાઓ ઉદ્ધત છોકરા ! તમે તમારું કામ સંભાળો. (પ્રાણિઓને) અહો જંગલવાસી પ્રાણિયો ! મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તમે મારી સત્તા પ્રસિદ્ધ કરો. હરિશ્ચંદ્રના આખા દેશ ઉપર ફરી વળો, અને બધી વાવણીકરેલી ભોંયને ખરાબ ખસ્તર અને ઉજ્જડ કરી નાંખ્યા વિના છોડશો નહિ. એક છોડ, એક ઝાડ કે એક ખરસલા સરખાને પણ તમારા ઝપાટામાંથી બચી જવા દેશો નહિ; જાઓ સર્વે ડેકાણે નાશનું કામ પરિપૂર્ણ કરો. જાઓ, દોરો. (સર્વે જાયછે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થલ, હરિશ્ચંદ્રનો દરવાર.

ખેડુતો અને ક્ષેત્રપતિઓ.

ખેડુતો રૂં.—જય જય મહારાજ, ત્રાહિ ! ત્રાહિ !

હરિશ્ચંદ્ર.—રાજભક્ત ખેડુતો ! તમારે શું દુઃખ છે ? તમે આવડા ચિંતાતુર કેમ દેખાઓછો ? તમારે જે કેહેવાનું હોય તે કહી દો. સત્વર તમારું દુઃખ હું નિવારણ કરીશ. વર્ષાદની તંગાસથી ખેતરોનો પાક કથળી જાયછે ? કે આસપાસના સંસ્થાનના ઠાકુરો તમારી સલાહ શાન્તિનો ભંગ કરેછે ? અથવા અમારા પોતાનાજ અધિકારીઓ તમને કનડેછે ?

ખેડુતો.—મહારાજ ! અમારી માલમતા જોવા જઈયે તો અમારાં છતરાં અને વાડિયો છે, અને તેનું તો હવે હત્યાનાશ

વળવા બેઠું છે. પારવનાં જનાવરાં અને જંગલી પરાણિયો તથા પંખેરોનાં ટોળેટોળાં આખા સીમાડા ઉપર ઉપડી આયાં છે; અમે તેમને નહાડી મૂકવાને ધણુંએ કર્યું પણ કશું વળ્યું નહિ, માટે તમે અમારા પરતીપાળ તેથી અમે તમારી પાહે દોડી આવ્યા છિયે, હવે તમે તમારું દૂરાપણું અમારી આથે આવો.

હરિશ્ચંદ્ર.—મારી પ્રજા ઉપર આવું મહાસંકટ આવી પડ્યું તેથી નક્કી મેં કાંઈ મહાપાપ કરેલાં. શિવની કૃપાદષ્ટિ મારા ઉપરથી ઉતરી ગઈ હશે કે શું? મારા તપનો આ અદ્વૈત કેહેવાય? અહો પરમેશ્વર! જો મેં કાંઈ ખોટું કર્યું હોય તો ક્ષમા કરજે. ભલા બેડુતો! તમે ગભરાશો નહિ. તમારા ખેતર ઉપરનો બે વર્ષનો કર હું તમને પાછો વાળીશ. હવણું હું ચડી આવુંછું અને બાણના પ્રહારે કરીને જંગલી પ્રાણિયોનાં કચ્ચરધાણુ વાળી નાખુંછું, મારા માણસો પણ એવોજ રોળ વર્તાવી દેશે, તેમ કરતાં જેટલાં બચી જશે તેટલાં પોતાના સ્થાનકોમાં નાશી ભરાઈ પેસશે. પ્રધાન સત્યકીર્તિ, આપણા શિકારી માણસોને એકઠા કરો.

સત્યકીર્તિ.—બહુ સાઈ મહારાજ (તેઓને બોલાવી આણવા સાઈ એક માણસને સમજીત આપેછે.) શિકારિયો હાજર છે મહારાજ.

હરિશ્ચંદ્ર.—પ્રધાન! આ શિકારિયોને લઈને હું એકદમ ચાલ પકડુંછું, તમે સેના લઈને રાણીની સંગાતે મારી પછવાડે આવી પોહોંચો.

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ, અયોધ્યાની વાડિયો તથા સેતરાં.

હરિશ્ચંદ્ર.—શિકારિયો! જુવો! પણે પેલાં પ્રાણિયો જુ-સ્સાભેર અખાળા પાડતાં અને કુમળા અનાજનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાંખતાં દોડમદોડ કરતાં ફરે. તેઓ કશાને બાકી મૂકતાં નથી. તેમના આગળ બધુંએ નહિ સરખું થઈ જાયછે. અયોધ્યામાં પેસવાની તેઓએ હિંમત ચલાવી છે તો હવે એક

પણુ વધારે વાર જીવી શકનાર નથી. શિકારિયોના અવાજથી તેઓ આપણાભણી દોડી આવેછે. રણુશિંગાના અને ઢોલના અવાજ તમે સાંભળોછો કે નહિ? જીવો પેલાં એ આવે. આપણે તો કોઈ પ્રાણીનાથી કે પક્ષીનાથી ડરી જવાનું નથી. તમે તમારા ભાલા પકડો, ઘોઢા ઝાલો, જાળો પાથરો, ધનુષ્યો ખેંચો: મારાં માણસો તમે એમના ઉપર દૂટી પડો, દૂટી પડો.

મુખ્ય શિકારી.—(કાવ્ય અથવા રાજા હંદ.)

ચલો ભાઈ, સૌ ચલો ! આપણે જુંડ મચાવો,
રાખી મનમાં હોંસ માન મેળવવા આવો.
જીવો પણે હાથિયો દોડતા ચારે પાસે
પાડે ચીસો, કરે ક્રોધ તેથી શું થાશે ?
નથી ફિકર આપણે, કરો કબજે કે મારો,
કુંડે થઈ આપણે, એમને ઘેરો ધાલો.
અચૂક રાયનાં બાણુ એમને એકજ પળમાં,
પૂરેપૂરા કરી શાન્તિ દેશે આ સ્થળમાં.
જીવો ! ભાઈયો જીવો ! પણે સિંહો છે રાજે,
અગ્નિ આંખે ઝરે, પૂછડાં ઊંચે ઢાળે.
ફાળો કેવી ભરે ! જીવો એ પાસે આવ્યા,
ઝડપ કરી આ વાર લગાવો ભાલા ફાંચા.
અરે કૂતરા ! [ચિત્રા] તમે પણે શું લપાઈ પેઠા !
જીવો શું ભાઈયો ચલો, વીંધીને નાંખો હેઠા.
પણે ગાભરાં ફાંછ ઉભાં છે મ્હોડાં ફાડી,
ચલવી ભાલા ખૂબ તેમને નાંખો પાડી.
હરિણુ ! મૃગો ! સાબરો ! તમે શી ઝડપ કરી છે !
લશ્કર વચ્ચે થઈ જવા શું હામ ધરી છે ?
વર ! શિયાળો ! તરસ ! તમે અચવાને અહિંથી
નહિ સુણેલી હામ શીખીને આવ્યા કહિંથી ?
અરે ભાઈ ! શું જીવો ? શિકારી કુત્તા છોડો,
જીવો પણે તે જાય, છેડું છે એક અછોડો.
પણે ઘણાં પક્ષિયે મળીને ધ્રુધ મચાવી,
છોડો તે પર બાજ, ગિરુ પક્ષિયો લાવી.

આહા ! શો દેખાવ તીરની વૃષ્ટિ વરસે,
 ઘેરચું સૌ આકાશ પૃથિવી થઇ દૂર, ન દરસે.
 આમ તેમ વિખરાઇ ઘણું સૌકો ગભરાઈ,
 પશુ અને પંખિયો, જીવો નાસેછે ભાઈ.
 જીવો પણે છે સિંહ ઘણેરો જળરો માતો,
 તરફડતો તે પડ્યો, ધૂળ ને કાંટા ખાતો.
 પેલું બચ્યું એક જીવો કેવું ગાળેછે,
 સિંહ પાસ તે પડી તરફડે, પણ રાળેછે.
 મસ્ત હસ્તિ આ જીવો પડ્યો છે આપણી પાસે,
 એનો સાથી તજી એહને, ત્રાશી નાસે.
 માર ! માર ! રે માર ! ઘોઘી દે ભાલો દોડી,
 ભલે ! કરચું તેં ઠીક એહને પાડ્યો તોડી.
 બરછી જળરો જીવો પણે ચમકારા દેછે,
 વિજળી ઝાંખી કરી કામ જમનું સારેછે.
 વાઘ, વર ને રીંછ, ભૂંડ સૌ સરખાં સાંખ્યાં,
 સર્વે કેરાં તદ્દય ક્રમે કરી વીંધી નાંખ્યાં.
 વાહ ! વાહ ! ઠીક બની કતલ ને કાપાકાપી,
 રાયે સેવા આજ ઠીક જમડાને આપી.
 ગણતી રહી નહિ કશી, જીવો જ્યાં, ત્યાં ત્યાં આળે
 બળીદાન તૈયાર કર્યાં છે જમને કાળે.
 સખર ! શિકારી સખર ! હવે સૌ અંતજ આવ્યો,
 ભલી કરીને જીતતણો વાવટો ચડાવ્યો.
 સુખે હ્યો આરામ હવે બાકી નથી રાખી,
 પશુ પંખીને મારી ભોંય ચોખી કરી નાંખી.
 એક ન નજરે પડે જીવતું કોઈયે ફરતાં,
 ઢગલા જળરા વળ્યા ભોંય પર સૌકો મરતાં.
 જીવો શૂરો આવતો આપણો રાજ રાજે,
 બધા થાઓ તૈયાર એહને નમવા કાળે.

(સર્વે હરિશ્ચંદ્રની પાસે જાયછે અને તેને નમન કરેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—શિકારિયો ! સાચાશ આળે તમે મારી ખાતરી
 પૂર્યક કામ બળવ્યું છે; અને દેશના સઘળા પાપનો અંત આણ્યો

છે; ચાલો આપણે હવે લશ્કરને જઈ મળિયે અને રાણીની ભેટ લઈયે. ચાલો રસ્તે પડો.

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ, વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ.

(અયોધ્યામાંથી ઉગરેલા માત્ર બે પ્રાણિયો શોકના પોકાર કરતા પ્રવેશ કરેછે.)

પ્રાણિયો.—અરે ઓ વિશ્વામિત્ર ! અમારૂં રક્ષણ કરો ! ઋષિ ! રક્ષણ કરો ! અયોધ્યા ઉપર તેં જેઓને મોકલ્યાં હતાં તેમાંથી અમે બેજ માત્ર બચીને નાશી આવ્યા છિયે; બીજાં બધાં માર્યાં ગયાં—હરિશ્ચંદ્રના આણેવતે વિધાઈ ગયાં. ઋષિ ! અમારે માટે તેં ત્યાં કેવી જાળ પાથરી હતી ! તારી વડાઈને એવું કરવું છાજેછે ? અરે, તારી પૂજાશ ભરેલી સત્તા ક્યાં જતી રહી ? હરિશ્ચંદ્રના હથિયારે તો તારા કોપની અને બળની ઓછીજ બીક સમી છે.

વિશ્વામિત્ર.—અરે શું એમ બન્યું ? જરા થોભો અને જુવો મારો ચમત્કાર. મારો કોપરૂપી અગ્નિ સમુદ્ર સરખાને પણ આળી નાંખવાને સમર્થ છે.

(ધ્યાન ધરીને મંત્ર ભણેછે તેથી એક અતિવિશાળ અને ભયંકર દેખાવતો રાત્રી ભૂંડ તેની સામે આવી પોહાયેછે.)

સિદ્ધ.—(પોતાના બીજા સાથિયોને) ભાઈ ! ભાઈ ! અરે ! આપણી હવે શી વલે થશે ? અરે બીકથી મને તો કંપારો છૂટેછે. પણ પેલો પાહાડ જેવડો રાત્રી ભૂંડ નેયોકની ? અરે નેતો ખરો, એ કેવો ભયંકર દેખાયછે. અરે ! એના પગ તો ઘોળા દેખાયછે ને આખું શરીર તો કાળાશ મારતું જણાયછે. આખું શરીર અરછટ વાળથી ભરચક છે; અને લાલ પૂછડું તો ઊંચુંને ઊંચું રહેછે. અરે ! એની આંખો તો જાણે આગના ગોળા; અને દાદો દીડી હોય તો જાણે વાંકડી તરવારો. અરે ભાઈ, શું કહું તને, એની ચીસો તો જાણે મેઘની ગર્જના; અને એવું હસવું તો જાણે વીજળી; અરે એના ચાળા, ને કૂદકારા ને

ઠેકડા જોઈને હબકીજ મરિયે; અરે ભાઈ, એ આવ્યો જો, પેલો જાણુ ગુરૂની પાસે. ભાઈ! મેરની આમ આવ ને મને ચબ્બશીને ઝાલ, નહિ કર બીકથી મારો પ્રાણુ નીકળી જશે. (ધુજેછે.)

સાલી.—અરે એવરો ડરી શું કરવાને મરેછે? એ તો આપણુ ગુરૂનો વળી એક બીજો બુદ્ધો છે. આવ બેશ મારી પાસે.

રાનીબુંડ.—અહો મારા ઉત્પન્ન કર્તા ઋષિ! મારા સરખું તુચ્છ પ્રાણુ આપને શા કામમાં આવી શકે એમ છે? આપની મને શી આજ્ઞા છે?

વિશ્વામિત્ર.—મારી આજ્ઞા સાંભળ. થોડી વાર ઉપર કેટલા એક રાણી પશુઓ અને પક્ષિયોને મેં અયોધ્યાનો નાશ કરવાને મોકલ્યા હતા પણ મારી યોજનામાં હું નિષ્ફળ થયો છું. હરિશ્ચંદ્રના હાથથી સર્વે પ્રાણિયો માર્યા ગયા છે પણ એ વરાહ! તારા આગળ તો એના સરખાનું પણ કાંઈ ચાલવાનું નથી.

એ હવણું એના દેશની પાસેના જંગલમાં પોતાની સેના સહિત પરેલો છે. ત્યાં જ એના લશ્કરનો પ્રથમ ઘાણુ વાળી નાંખ, અને પછી એને કેદ પકડીને અહિયાં લઈ આવ.

રાનીબુંડ.—મહા ઋષિ! જેવી આપની આજ્ઞા. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૧ મો.

સ્થળ, એક જંગલમાં હરિશ્ચંદ્રની છાવણી.

કેટલાએક દૂત પ્રવેશ કરેછે.

દૂત.—ઓ મહારાજ! તમારા લહકર ઉપર મોટું મોટું હુકમ આવી પડ્યું છે તેની તમને જાણુ કરવાને અમે આવ્યા છિયે. એક ભારે રાનીબુંડ, અરે કદિ જોવામાં આવેલું નહિ એટલું ભારે તો એનું શરીર અને એનો આકાર જોયો હોય તો બીવરાવી મારે એવો—એના કોપ આગળ ભૂતનો કોપ તો કશા હશાયમાં નહિ. એવરો તો શિહે જોરાવર મળે નહિ, અને વળી એની ચંચલાઈ કેવી! હરણાંને તો જોતાં જોતાં હરાવી મૂકે. ઓ મહારાજ! એવો કાળચક્રના જેવો ભૂંડ

તમારા લહકરમાં આવી પેઠા છે. અરે એણે તો ઘણા પાળા માસ્યા, ઘણા નાયક માસ્યા, ને કાંઈ કેહેવાની વાત નથી. આખું લહકર ગભરાટ ને બીકતું મારયું. આંમ શુંભ બનીગયું છે, અરે એ મહારાજ, એ તો કોઈ વગડાનું રેહેનારૂં હોય એવું લાગતું નથી તો; એ તો કોઈ ધાતકી ભૂતકની તે એવો વેહ લેઈને આયું છે. (ધ્રુજે છે)

હરિશ્ચંદ્ર.—બીનશો નહિ ભાઈ ! હું આ ચાલ્યો. જ્યાં લગી ઈશ્વરની મારા ઉપર કૃપા છે, જ્યાં લગી હું મારા ધનુષ્યનો ટંકાર કરી શકું છું ત્યાં લગી મારી સેના ઉપર જરા પણ દુઃખ પડી શકનાર નથી. સત્યકીર્તિ, દુર્ગા દેવિયે પ્રસન્ન થઈને મને પેલો રથ અને ધનુષ્ય આપેલાં છે તે સત્વર અહિ મંગાવો.

(આજ્ઞા પ્રમાણે બળવામાં આવે છે અને હરિશ્ચંદ્ર ધનુષ્ય ધારણ કરીને રથમાં બેસે છે.)

દૂત ! કંઈ દિશા ભણી રાનીભૂંડ છે ?

દૂત.—મહારાજ ! અહિથી બહુ આગે નથી. પેલું જંગલ ઝાળંગીને પેલા ટેકરા ઉપર આપણું લહકર પડયું છે.—જુવો પેલું દેખાય એ લહકરમાંહ, પેલું ફાડી ખાનારૂં પાપ આવી ભરાયું છે.

હરિશ્ચંદ્ર.—(પોતાના રથીને.) હા, ચલાવ ઘોડાઓને જરા આંપીને, આગળ લે. હા, મેં એ વરાહને જોયું. એને જોઈને ગમે તે કોઈ ડરી જાય એવો એનો દેખાવ છે ખરો. પણ “ મારતું કે મરતું ” એવી આપણા વંશની રીતિ છે. જો હું એ પ્રાણીના ઉપર જીત મેળવું નહિ તો મનુષ્યના અધિપતિના પદને યોગ્ય કેમ થાઈ ? હા, એણે હવે મારા ભણી જોવા માંડયું છે; ઓહો, કેવા જીવસાથી તે મારા ભણી ઉછાળા મારે છે ! ચાલ હું એને આ એક બાણથી માન તો આપું ! (તે એક બાણ છોડે છે તે ભૂંડના ભ્રમર વચ્ચે વાગે છે એટલે પાછું ફરીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે.)

ચાલો હવે પત્યું; એકજ બાણથી જીત થઈ. ચાલ હવે તો જઈને રાણીને અને તેના સાથને મળિયે.

(તે રથ આગળ ચલાવે છે, અને એક ભર અરણ્યની વચ્ચે એક મનોહર ઉપવન સરોવરસહિત તેના જોવામાં આવે છે.)

મારા પ્રિય અમાત્ય ! આપણા મુખ આગળ આ દેખાવ
કેવો મનહરણુ કરે એવો છે !

(હરિગીત.)

નિર્મળ જળે ભર્યું વન વિષે સરવર પણે રહ્યું શોભતું,
ફળ ફૂલનાં તરૂં જાળને મન જાય તે મગ લોભતું;
ઉજ્જડ ઘણા આ ભાગમાં ઉપવન બન્યું અતિ રાજતું,
તે ચમત આગ સમાન આહવાં હશે ક્યાંથી બિરાજતું.
શું દેવ કે દેવાંગનાની આવજા આ સ્થળ વિષે ?
બહુ ચમત્કારિક એ અહિં જંગલવિષે મંગલ દિસે;
અતિ શોભતા આ સરતણા નિર્મળ ઘણા જળ માંહ તો,
જે, છે ધવલ ને લાલ, કાળાં કમળ તરતાં ત્યાંહ તો.
કોમળ કુમુદિનીનાં દિસે, મખમલ સમાં પત્રો થયાં,
જળબિંદુ તે પર પડ્યાં તે તો રત્નસમ શોભી રહ્યાં;
મૃદુ તે તણી જે પાંખડી જળને મથાળે નીકળી,
તેને ખિલેલી ને વળી અણીવાન શોભે બહુ કળી.
તે ઉપર પ્રેમે મગ્ન થઈ મધમાખ મધ ચૂસી કરી,
પછી સહચરીપર રીઝમાં ટૂટી પડેછે ફરી ફરી;
સરમાંહ શોભા આ બધી રાજ રહી રળિયામણી,
તેમજ અતિ સોહામણી શોભા બની છે તટ તણી.
ત્યાં વાંસળી સમ નાદવંતા વાંસ મહિમાવંત છે,
કેસર વિષે નહાયા સમુ અતિ પીલચક્રું અંગ છે;
પીછાં સમાને પત્રશોભા જેહની ભરચક મચી,
એવા અતિશય શોભતા સર ઉપર વળિયા છે લચી.
જુવો ખલ્લુરી છે પણે સોનેરી મેવે લચી પડી,
સોપારી કેરૂં તરૂં પણે ઉચું ગચું છે બહુ ચડી;
લીલમ સમાં ફળલૂમખાં પવને કરી લેહેકેલ છે,
મૃદુ તેહની પાંખડી ઉપર વિંટાઈ નાગરવેલ છે.
ચંપાતણાં જે પુષ્પને વળી મોગરો સૌ જાતનો,
ખીજાં વિવિધ છે ફૂલ જેનો રંગ છે બહુ ભાતનો;
એ સર્વ નિજ સુંગંધથી સુંગંધમય વનને કરે,
ઝરમર વરસતો મેઘ છે, ઝલકાટ ઝાડો બહુ ધરે.
મુખકર અતિશય વાયુ જે દક્ષિણ કેરો વાયછે.

તેથી ધ્રુજને ડાળિયો શબ્દાયમાનજ થાયછે;
ચલકાટવાળાં પત્રપર ભીનાશ પાણીની વળી,
મોતી સમાને બિન્દુ તેના થઈ પડેછે તે વળી.
પંખેફ કેરા મધુર કેવા શબ્દ સારા થાયછે,
ત્યાં મોર ને પોપટ વળી મેંના ઘણી શોભાયછે;
ઉડીને ડાળી એકપરથી બીજીપર તે નયછે,
કેવાં ફેડાં આનંદમય તે સર્વ તો દેખાયછે.

આહા! ખરા મધ્યાન્હના સૂર્યનો એક કિરણુ સરખો પાણુ
માંહ પ્રવેશ કરીને અસર કરી શકે નહિ એવો આ ધટ્ટ માંડવો
બની રહ્યો છે; પણે એક ન્હાનો બંગલો દેખાયછે, ચાલો આ-
પણે ત્યાં જઈયે.

સત્યકીર્તિ.—મહારાજ! આજની રાત્રી નિર્ગમન કરવાને
આ જગ્યા જોઈયે તેવી છે. સૂર્યદેવ આજનું રટણુ પૂરું કરી
રેહેવા આવ્યા છે અને હવે તે સત્વર અસ્ત પામશે. ચંદ્ર ક્યા-
રનોય ઉગેલો આપણા જોવામાં આવેછે. મહારાજ! રાણી અને
સેના સર્વે અહિયાંજ છે.

હરિશ્ચંદ્ર.—બાહુ સાહે, પ્રધાન! આજે આપણે અહિયાંજ
છાવણી કરો. અને જોઈયે તેની વ્યવસ્થા કરાવી દો.

સત્યકીર્તિ.—મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરુંછું. (કેટલાક
દૂતો પાસે હતા તેઓને સૂચના આપે છે.) હું કેટલાક યોગિયોને આ-
ણીગમ આવતા જોઈછું. આહો! તેઓનું શરીર કેવું ઉઘાડું
અને દુબળું છે! શુચાઈ ગયેલી જટા તો પગશુધી ભરાયછે.
આંગળિયોના નખ વધીને હાથની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા છે.
જંગલમાં પખરાતા વિશાળ ઝાડના પોલાણોમાં અને પર્વતની
શુક્રામાં તેઓ વાસ કરવાવાળા છે. આહુ, કંદમૂલ અને વનસ્પ-
તિનાં પાંદડાં ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવેછે. આદ્યચર્મ અ-
થવા મૃગચર્મ વનકળવિના તેઓ કશા પ્રકારનાં વસ્ત્ર રાખતા નથી.
જેઓએ બધી તૃષ્ણા તણ દીધી છે તેમને પછી શાની બાકી
હોય? રાત્રી અને રંક, સોનું અને પથ્થર એમને મને સમાન.
પરમાત્માની સાથે એક્યતા કરવાની ઈચ્છા આગળ બીજી બધી
પ્રકારની ઈચ્છા તેમણે તણ દીધી છે. માણસનો સહવાસ તો
તેઓ ક્વચિતજ કરેછે; તોપણ અહો મહારાજ! આપની વર્ત-

જૂક એવી ઉત્તમ પ્રકારની છે કે એવા એકાન્તવાસી યોગિયો સરખાનું મન પણ આપનાભણી ખેંચાયછે. (તેઓ પ્રવેશ કરેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—(તેઓને પગે પડીને.) મારી છાવણીમાં આપ સરખાઓને આદરસત્કાર કરવાને શક્તિવાન થવાથી હું મૃત્યુ-લોકમાં સર્વ કરતાં પોતાને મહોટો ભાગ્યશાલી માની લઉંછું.

યોગિયો.—અમારી વૃત્તિ તો આપ જાણોછો. જગતના પ્રપંચમાં અમે પડતાજ નથી એટલુંજ નહિ, પણ જેમ આપ સમજોછો તે પ્રમાણે વાણીથી મન ઉપર અસર થાયછે માટે અમે અમારું મુનિવ્રત કવચિતજ મૂકિયે છિયે. એમ છતાં પણ આપની સદ્ગુણ ભરેલી વર્તણૂક અમારા જાણવામાં છે તેથી આપના ઉપર મહાસંકટ આવી પડનાર છે તેની આપને ચેતવણી આપવાને અમે આવ્યા છિયે. આ સ્થાન તજીને આપ સત્વર જતા રોહો, દિવસનો ઉદય થતાસુધી રહ્યા તો જાણજો કે દુર્દશાના પંજમાં આવી દસ્યાજ છો. ધાતકી વિશ્વામિત્ર આપના ઉપર મહા ક્રોધાપમાન થયો છે. એ હવે લાગલોજ અહિ આવશે અને આપને મળતાં વાંતજ શાપ દેશે અથવા તો ચિરકાલ સુધી દુઃખના ખાડામાં ગગડાવી નાખશે. હરિશ્ચંદ્ર ! કાંઈક સમજો અને અમારું માને તો અહિથી સત્વર વિદાય થાઓ.

હરિશ્ચંદ્ર.—આપણી કૃપા ભરેલી સૂચનાને લીધે હું આપનો અતિ આભારી થયોછું. મને આશ્ચર્ય લાગેછે કે વિશ્વામિત્ર મને ધિકારેછે, અને મારા ઉપર ક્રોધ રાખેછે તે શાને માટે! એમની સાથે મેં શું નિરંતર મિત્રતા ભરેલી વર્તણૂક ચલાવી નથી? એ ઋપિ કોપે એવું મનસા, વાચા, અને કર્મણા શું કરચું હશે? મેં તો એવું કાંઈ કરચું નથી. ના, ના, હું એમનાથી દૂર જતો રહું એ તો મને ધટે નહિ. એમના આવતાસુધી મારે થોભવું અને એમને મળવું; એમજ મને ધટેછે. જો કોઈ પણ રીતથી એમનો મારા ઉપર ક્રોધ થયો હશે તો હું તે વિષેની તેમની પાસેથી ક્ષમા માગી લઈશ.

યોગિયો.—જે બનવાનું છે તે અહો રાજ ! દેવ સરખાથી પણ ફેરવી કે અટકાવી શકાતું નથી. અમે હવે જઈયે છિયે. (એમ કહી જાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—પ્રધાન ! આજની મૃગયાથી હું થાકી ગયોછું તેથી હવે આરામ પામવાને જાણીંછું.

પ્રવેશ ૧૦ મો.

સ્થલ, બંગલાનો અંદરનો ઓરડો.

હરિશ્ચંદ્ર અને રાણી તારામતી.

હરિશ્ચંદ્ર.—(પદ્યગ ઉપરથી એકાએક ઉઠીને) પ્રિયા ! હવે સવાર થઈ માટે ઊઠ, અને આજ રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું છે તે સાંભળ. અરે ! એ અશુભસૂચક છે તેથી મને ખીકથી કંપારો છૂટે છે. અહો પરમેશ્વર ! તું તારા સેવકજનને સાહાય થા.

તારામતી.— પ્રિય આર્યપુત્ર ! મારા જીવનના ઝરા, અને મારા પ્રાણના આધાર ! આપ આવા વિકળ કેમ થયાછો ! આપને શું સ્વપ્ન આવ્યું તે મને કોહો. જોણે કદિ પણ કોઈને પીડા કરી નથી તેના ઉપર તે પીડા શી રીતે આવનાર છે ?

હરિશ્ચંદ્ર.— તારામતી ! મારી પ્રાણપ્રિયા ! માફ સ્વપ્ન અશુભસૂચક છે તેથી તારા આગળ કેહેતાં મને ત્રાસ ઉપજે છે. એનો ઊંચો ભેદ શો હશે તે મારી ધારણામાં ઉતરી શકતો નથી.

તારામતી.— અહો પ્રાણપતિ ! સ્વપ્નનો ભેદ જ્યારે આપના કળ્યામાં આવતો નથી ત્યારે મારા સરખી એક અજ્ઞાની અબળાના કળવામાં શી રીતે આવે ? માટે આપણા મુખ્ય પ્રધાનને તેડાવો. એમનું જ્ઞાન અપાર છે તેથી એજ એનો ભેદ આપણને ઉઘાડો કરી બતાવશે.

(હરિશ્ચંદ્ર, પ્રધાનને જોલાવવાની પ્રતીહારીને આજ્ઞા કરે છે એટલે તે સત્યકીર્તિને લઈને આવે છે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— સત્યકીર્તિ ! સ્વપ્નાએ કરીને આજની આખી રાત્રી સંતાપ ભરેલી ગઈ છે, તેના અર્થનો ઉકેલો થતો નથી તેથી મને ઘણી ગભરામણુ થાય છે. તમે એનો ભેદ સમજાવી શકશો ?

સત્યકીર્તિ.— મહારાજ ! મારી અલ્પમતિ પોહોંચી શકશે ત્યાં સુધી તો એનો ભેદ પ્રકટ કરવાને હું પ્રયત્ન કરીશ.

હરિશ્ચંદ્ર.— સાંભળો, મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે મારા પિતા મરણુ પામેલા મેં જોયા, અને તેમના ક્રમાનુયાયી તરીકે હું તેમના રાજ્યાસન ઉપર બેઠો અને પાંચ સ્ત્રિયો પર-

હુયો. ત્યાર પછી થોડી વાર થઈ એટલે એકને તો મં કોઈ યોગીને આપી દીધી, બીજી હતી તે મારી ઇચ્છા ઉપરાંત થઈને પેહેલીની સંગાથે ગઈ. બાકી રહી ત્રણ,—તેમાંથી એક તો નાશી ગઈ, ચોથી હતી તે આંધળી થઈ અને તેણે પણ મને તજી દીધો. માત્ર એકજ મને ખરેખરી વળગી રહી. આટલું થયું કે પછી મારી આંખ ઉધડી ગઈ. એણે તે વાર કેવી દુર્દશાનું સૂચન કર્યું ?

સત્યકીર્તિ.— (થોડીવાર વિચાર કરીને.) મહારાજ ! આ સ્વપ્નનો ભયંકર ભેદ કહી સંભળાવતાં મને અપાર ખેદ ઉપજે છે. જે પરિણામ થવાનો છે તે વિષેનો વિચાર કરતાં વાંતજ માફ દે-દય કંપે છે. પણ મને ધાસ્તી લાગે છે કે એ પ્રમાણે હવે લાગ-લુંજ બનવા માંડશે. મહારાજ ! સાંભળો ત્યારે એનો ભેદ હું કહી સંભળાવું છું.—પેહેલી સ્ત્રી આપે યોગીને આપી તે અયોધ્યા નગરી છે. એ નગરી લાગલીજ હવે એક ઋષિ તમારી પાસેથી છીનાવી લેશે. તેની સાથે અયોધ્યાનો દેશ અને રાજ્ય પણ આપ ખોઈ બેસશો; તેજ પેહેલી સાથે ગયેલી બીજી સ્ત્રી છે. જે આપની પાસેથી જતી રહી તે આપની રાણી તારામતી છે તેનો અને આપનો વિયોગ સત્વર થવાનો સૂચનો છે. જેને અંધાપો આવ્યો અને આપને તજી દીધા તે રાજકુમાર રોહિતાશ્વ છે, એ પણ આપને તજીને જશે. આ સર્વેએ આપનો ત્યાગ કર્યો પણ માત્ર એકજ સંગાથે રહી, તે કોણ ? તે આપની ક્ષીણ થાય નહિ એવી સદાની સોબતણુ—આપની દૃઢતા, આપની સદ્ગુણ ભરેલી વર્તણૂક, આપની પ્રીતિવંતી સત્યતા.

અહો દેવ ! ત્યારે શું મારા રાજના ભાગ્યમાં આવું લાખ્યું છે ? મનુષ્ય પ્રાણીની કીર્તિનો અંત શું આવો આવવાનો ? શ્રી મહાદેવ ! હરિશ્ચંદ્રનું રક્ષણ કરો અને એમના માથા ઉપર આવી પડવાનું આ સંકટ વિદારણ કરો !

તારામતી.— અહો મારા પ્રાણપતિ ! જ્યારે આપણા ભાગ્યમાં આવુંજ લખેલું છે ત્યારે હવે તે કોણ મિથ્યા કરી શકે એમ છે ? જેવી આપણા કર્તાની ઇચ્છા તે પ્રમાણેજ બન્યાં જવાનું. હા, આર્યપુત્ર ! આ જીવતર પ્રાણીના પરપોટા જેવું છે—મનુષ્ય પ્રાણીની સમૃદ્ધિ એક આભાસ સમાન છે, તો એવી તુચ્છ

વસ્તુઓનો નાશ થતાં ખેદ કરવો જોઈએ નહિ. પણ પ્રિયપતિ ! આપના સદ્ગુણને સદા નિષ્કલંક રહેવા દો. આપની સત્યતાને જરા પણ આંચ આવવા દો નહિ: માણસ તો મરેછે પણ તેની કીર્તિ અમર છે.

પ્રવેશ ૧૧ મો.

સ્થલ, વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ.

[રાની ભૂંડ ધાયલ થઈને પાછું આવી વિશ્વામિત્રને વિનવેછે તેનું તે સમાધાન કરેછે, પછી ધ્યાન ધરેછે અને મંત્ર ભણેછે એટલે નીચવર્ણુની બે અપ્સરાઓ પ્રકટ થાયછે.]

અપ્સરાઓ.— મહાન વિશ્વામિત્ર ! અમારા સરખી તુચ્છ દાસિયોને આપની શી આજ્ઞા છે? આપની સેવા અમે કેવે પ્રકારે બજવી શકિયે એમ છે?

વિશ્વામિત્ર.— કુમારિકાઓ ! કોઈ તમારી બરાબરી કરી શકે નહિ એવી સુંદરતા તમને પ્રાપ્ત થાય એવું વરદાન આપું છું અને વળી સંગીતશાસ્ત્રમાં અને નૃત્યમાં તમને પરિપૂર્ણતા અર્પું છું, જાઓ હવે તમે, હરિશ્ચંદ્ર રાજા જ્યાં ભટકેછે ત્યાં જઈ પોહાંચો અને એની આગળ તમારી કળા પ્રકટ કરી બતાવો. તમારા સ્વરની મધુરતા એવી જણાવો અને તમારા અભિનય તમે એવા કરી બતાવો કે દેવસરખા પણ તે જોવાને નીચે આવે. આ પ્રમાણે કરીને તમે જ્યારે હરિશ્ચંદ્રને રીઝવી રોહો ત્યારે તુષિદાનમાં એના રાજ્યનું રૂપેરી છત્ર માગી લેજો, ને જો તે આપવાને ના કેહે તો તેને સાટે તમને તેના અંતઃપુરમાં દાખલ કરે એવી માગણી કરજો.

અપ્સરાઓ.— અહો ઋષિરાજ ! આપની પ્રસન્નતા જોઈ અમે મેળવી શકિયે તેમ કરવાને ચૂકીશું નહિ. હવે અમે આપની આજ્ઞા લઈને જઈએ છીએ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૧૨ મો.

સ્થલ, હરિશ્ચંદ્રની છાવણી.

એક દૂત પ્રવેશ કરેછે.

દૂત.

(છપયછંદ.)

મહારાજ ! અગ્નિ સરા અહિં બે અદ્ભુત આવી,
 દઈ રૂપલંકાર અગ્નિ^૧ એ બે ઉપજાવી;
 અંગતણા સંયોગ, અને લાવણુતા ભારી,
 સજી નમુના કાજ, લઈ શ્રમ, એ આકારી;
 શોભા શિરઅંબોડા તણી અતિશય જોતાં રાજતી,
 રહી મેઘતણી તો શ્યામતા પાછળ પડતી લાજતી.
 કમાનસમ વાંકડું ભવ્ય રહ્યું કપાળ રાજી,
 ચંદ્રકાન્તિરૂપ કાન્તિ રહી તેમાંહ બિરાજી;
 કામદેવનું આપ^૨ ગયું છે તેથી હારી,
 તેજોત્પત્તિસ્થાન નયન બે તેજે ભારી;
 આકાર બદામી, ભ્રમરસમ કાળી, અતિકૂંર સર્વથી,
 એ જેવા મદન કુસુમશર^૩ તદ્દયભેદ જરિયે નથી.
 ઉગતો દિનકર^૪ આપ, કનક રૂપ કિરણ પ્રસારી,
 ગગન પાણી પૃથ્વીને કરે હુંકાળી ભારી;
 તેને આદરમાન આપવા તાલું થઈને
 બેહેકે ખીલી પૂર્ણ કમળ નિજશોભા લઈને;
 તેના જેવી મુખકાન્તિ છે, અધર^૫ બિમ્બ પરવાળ છે,
 વળી શ્વાસ ધરંતા તદ્દયપર તરૂં શ્રીફળ સમ ઢાલ છે.
 કટિ કેસરી સમી, લતાસમ કોમળ કાવે,
 છટા ચાલવા તણી, હંસની ચાલ હરાવે;
 સુંદરતા અંગની પૂર્ણ જે સર્વે વાતે,
 કરી શકે નહિ કોઈ બરાબરો તેની સાથે;
 શાં કરૂં વખાણુ હું તેમનાં, ચતૂરાઈમાં છે વડી,
 અતિ આતુરતાથી આપને ઇચ્છે મળવા આ ધડી.

૧ બ્રહ્માએ. ૨ ધનુષ્ય, કામદું. ૩ કામદેવનો પૂલનો બનેલો બાણ.
 ૪ સૂર્ય, દિવસ કરનાર. ૫ નીચેનો ઓઠ રાતા ધિસોડા અને પરવાળા જેવો.

હરિશ્ચંદ્ર.—તેમને પ્રવેશ કરાવ.

અવ્તરા.—(પ્રવેશ કરીને.) અહો પરાક્રમી અધિપતિ! તારી ચંદ્ર સમાન કોમળ અને અનુકૂળ સુંદરતા ઉપર અમારી આંખો ઠરી ગઈ છે! અમસમાન ગરીબ અબળાઓ ઉપર તારી પ્રસન્નતા ચાહુ રાખ. અહો મહારાજ! અમે નતિયે અધમ સ્ત્રિયો છિયે અને કસબે ગાનારી અને નૃત્ય કરનારી છિયે. અને અહિ પાસેજ રહિયે છિયે—અમારાં ગરીબ કુંપડાં પેલા ડુંગરની તલેટી ઉપર છે. આપ મહારાજ કૃપા કરીને અમારૂં ગાવું નાચવું જોશો?

હરિશ્ચંદ્ર.—અહો યુવતિયો! પંડિતો એવી શીખામણુ દે છે કે સ્ત્રિયો ખલતાનો અવતાર છે. તેઓને તમારી સુંદરતાનો અને વશીકરણુ ક્રિયાનો ડર લાગતો હોય તો ભલે, પણ હું તો તમારી ગાવાની અને નૃત્યની કળા જોવાને રાજી છું.

અવ્તરા. (ગાય છે અને નાચે છે.) ખમાય—હુમરી.

તુજ મુખ અતિસુખદાય થયુંજ,
નેનાં તારી શરસમ દંશ દેતી બહુજ. તુજ.
ધરની દયા તું રાજ ભારી
વણુમૂલની હું દાસી તિહારી
હું વારી ગઈહું, ખોલો મનજ. તુજ.

સચ્ચર. તમે હવે અતિશ્રમ લેશો નહિ. સંગીતશાસ્ત્રની પ્રત્યેક શાખાની ખરેખરી કુશલતા તમે મેળવી છે એવી મારી પક્ષી ખાતરી કરી આપવા જેટલું તમે કરી ચૂક્યાં છો. તમારા ગુણુ પ્રમાણુ તમે ભારે તુષ્ટિદાનને યોગ્ય છો. પ્રધાન, આ યુવતિઓને અલંકાર અને પોશાક તુષ્ટિદાનમાં આપો.

અવ્તરા.— મહારાજ! અમારે એની તો કાંઈ ખોટ નથી. જગતની તુચ્છ વસ્તુની અમે કશી ગણુના કરતાં નથી. સૂર્યવંશના કીર્તિવંત રાજા! જે રૂપેરી છત્રની નીચે બેસીને તું આ જગત ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તે છત્ર ભેટ આપ.

સત્યકીર્તિ.— યુવતિયો! જે તમે માગો છો તે રાજચિન્હ માંહેલી એક વસ્તુ છે તે શું તમે જાણુતાં નથી? આવી માગણી કરીને તમે એક મ્હોટો અપરાધ કર્યો છે, તોપણુ એ વિષેનું તમારૂં અજ્ઞાનપણું જાણીને તમને ક્ષમા કરવામાં આવે છે. તમને જે આપવામાં આવે છે તે લઈને તમે તમારી મેળે ચાલતાં થાઓ.

અપ્સરા.—બહુ સારું ત્યારે મહારાજ, જે આપ છત્ર આપી શકો નહિ તો કોઈ બીજી માગણી કરવાની અમને આજ્ઞા આપશો કે નહિ?

હરિશ્ચંદ્ર.—હા, બીજું જામે તે માગો.

અપ્સરા.— સુણિયે ત્યારે મહારાજ. (પીલુની હુમરી ગાયછે અને નાચેછે.)

પ્રિયતમ આજે આવી, કર જેડી જેડીને જાણું
પ્રેમતાણું જે દાન ઘોતો, રીઝી અતિશય રાણું. ટેક.
જ્યારથી જેયો જેઅનવંતા જાની તુને
ત્યારથી ધાયલ પ્રેમે, ક્રીધી ભારે મુને.
પ્રેમપાશમાં હું તો પડીહું પ્રિયતમ પૂરી
પ્રેમના ઘેરાથી ઘેરી જરિયે નહિ અધૂરી.
બીજા બધાથી જગમાં ઉત્તમ પ્રેમને માનું
માટે એનું દાન ઘો તે ઉત્તમ પ્રમાણું.
સળગ્યો છે મારા અંતરમાં પ્રેમાગ્નિ અતિશય ભારી
તેને તેવા નિર્મલ નીરે સીંચી દે વિદારી.
પવિત્ર પ્રેમ સરે પ્રેમ તો દેવો સંભાળી
એથી બીજા ભારે રીઝ જગતે નાહ ભાળી.
પ્રેમ ત્દદય ગોરો ભાવ મૂકી જે ભાગે
એથી બીજું પાપ પુરૂષને કોહોની કિયું લાગે.
અઘો લોકનો અગ્નિ ધિક્ધિકતો ચોપાસે લાગે
એ તો અતિશય થંરો લેખો પ્રેમાગ્નિની આગે.
બળી મરુંહું હું તો એવા અગ્નિથી આજે
આપ દયાનું ઉદક દેજો ધીમો કરવા કાજે.
પ્રેમ મંદિરમાંહે કરાવી પ્રવેશ મારો
પ્રિયતમ બનીને મારા ઠરી ઠરી ઠારો.

સત્યકીર્તિ.— અરે દુષ્ટ! આવા મહાપ્રતાપવાન હરિશ્ચંદ્ર રાજાની સમક્ષ આવી અઘટિત માગણી કરતાં શરમ લાગતી નથી? ભોંય, સોનું, જવેર કે પોશાકની કાંઈ અહિ ખોટ નથી, પણ આવાં લંપટતા ભરેલાં અનર્થક વચન કદિ પણ માન્ય રહી શકવાનાં નથી.

અપ્સરા.— મહારાજ! અમારી મેહેનતના બદલામાં અમે

છેક હલકી રીઝ માગી પણ હવણું જે અમારી સાથે આવી વર્તણૂક ચલાવામાં આવી તે ઉપરથી જણાઇ આવેછે કે તારે વિષે અમારા સાંભળવામાં જે આવ્યું તેમાં અમે ઠગાયાં અને હરિશ્ચંદ્રના જેવો કૃપણ આજસુધી કોઇ પણ થયો નથી એવું કે-હેવાનો અમને સમય મળ્યો. વળી પાસે પુષ્કળ સાધન છતાં જે ગરીબને આશ્રય આપવાને પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેછે તેના કરતાં ગરજવાનને મળતો આશરો અટકાવવાને જે આડે આવેછે તેને આવતા અવતારમાં ભારે શિક્ષા થાયછે. તું અને તારો નિર્લજ પ્રધાન એ બેમાંથી કોણ વધારે ખરાબ છે એ કે-હેવું ખરે મહા કડિણ છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— પેહેરેગિરો ! આ સ્ત્રિયોને અહિંથી દૂર કરો. એઓને મારી છાવણીની પાર કાઢાડી મૂકો.

(સ્ત્રિયોને બલાકારે ખેંચી લઇજવામાં આવેછે. સારપણી કેટલીક વારે કોપાયમાન થયેલા વિશ્વામિત્ર, અપ્સરાઓસહિત, આવીને પ્રવેશ કરેછે, તેને પગે પડીને.)

અહો પવિત્રાત્મા ! હું આપને નમન કરું છું. આપ મારા ઉપર એટલા બધા કોપાયમાન કેમ દેખાઓછો !

વિશ્વામિત્ર.— ઠગારા ! પાપી ! વેગળો રેહે. મારા પગ અપવિત્ર કર નહિ. નિરપરાધી બિચારાં પશુ અને પક્ષિયોનો તં કેવો ધાણુ વાળી નાખ્યો છે ! ઋષિ અને યોગિયોના એકાન્ત-વાસનાં પવિત્ર સ્થાનમાં તં કેવો ગડબડાટ મચાવી મૂક્યો છે ? બોલ ! તં આ ગરીબ કુમારિકાઓનાં મન શા માટે દુખ્યાં ? અરે પ્રજ્ઞપીડક દુષ્ટ ! આ ગરીબ અબળાઓ પોતાની નૃત્યકળા બતાવાની આશાએ અજાણ્યતાં તારા આગળ આવી પોહોંચી તે-ઓને કેવી દુર્દશા કરીને તં કાઢાડી તે હવે તું તારી આંખો ફેાડીને જે.

હરિશ્ચંદ્ર.— ઋષિ, જરા શાન્ત થાઓ. મજ સરખા ગરીબ પ્રાણી ઉપર એટલા બધા કોપાયમાન થાઓ નહિ. સિંહ સરખાએ શું ચકલી ઉપર કોપ કરવો ? જંગલી પ્રાણિયો જે રા-જની સત્તા નીચેના દેશના પાકનો નાશ કરતા હોય તે રાજાએ તે દેશનું રક્ષણ કરવું જોઇએ એવો તેનો ધર્મ છે તે તો આપના-થી કશું અજાણ્યું નથી. જ્યારે પશુ પક્ષિયોએ અયોધ્યાને ઉ-

જન્મ કરવા માંડ્યું ત્યારે મેં મારા શસ્ત્રવડે તેમનો નાશ કર્યો એમાં શું ખોટું કર્યું? વળી અધમ સ્ત્રીની સાથે ક્ષત્રિયે લગ્ન કરવું ઘટે નહિ, તેમજ મારી ધર્મપત્ની તારામતી છતાં બીજી સ્ત્રીનું સ્વપ્નમાં પણ ચિંતવન કરું એવું બનેજ કેમ? હું માફ રાજ્ય ત્ર આપું કે તેનીજ સાથે આ દેશ ઉપરના રાજ તરીકેની મારી સત્તા બંધ થાય તો પછી તે આપવાને મેં ના પાડી તેમાં મારો શો અપરાધ? આ સ્ત્રિયોએ પાપ ભરેલાં અને ધર્મહીન વચન કેહેવા માંડ્યાં ત્યારે મેં એમને કાઢાડી મૂકી, અને મહારાજ, વળી મારા જાણવામાં પણ નોહોતું કે આપ એ જંગલી પ્રાણિયોના અને આ અપવિત્ર સ્ત્રિયોના રક્ષણહાર છો.

વિશ્વામિત્ર.— હા ખરીવાત, હું સારીપેઠે જાણું છું કે કપટ રચના કરવાની કુશળતામાં તારા સરખો નિપુણ કહિ પણ મળી શકે એમ નથી. આ જગતમાં નિર્નતર એવું થતુંજ આવ્યું છે. એક માણસ બીજા એકનું ગળું કાપીને કેહેશે કે અરે એ તો મારાથી અજાણતાં થઈ ગયું! તારી આગળ મારા શબ્દ અર્થ કાઢાડી નાખવાને હું આવ્યો નથી. જા, ઠગારા, હવે તારા પાપનું શુદ્ધિકરણ હવણું થશે. તને ઘટતો બદલો હવણુંજ મળશે. મારો શાપ હવે તારા ઉપર ઉતરી પડવાની તૈયારીમાંજ છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— કૃપાનાથ! મને ક્ષમા કરો, ડાહ્યા અને મહાન પુરૂષોનો ધર્મ છે કે દોષવાન, અજ્ઞાની, અને જેનાથી ભૂલ થઈ ગઈ હોય તેઓના ઉપર કોમળ દૃષ્ટિ રાખવી. આવા નીચ પ્રાણિયોને માટે મારા ઉપરથી કૃપા ઉતારી નાંખવી આપને ઘટતી નથી.

વિશ્વામિત્ર.—બસ, હવે મારો કોપ ધણે પ્રહીન થયો છે તેને જોણે જાગૃત કસ્યો છે તેનો નાશ કસ્યાવિના હવે બીજા કશાથી તે શાન્ત થવાનો નથી. માટે હું તને કહું છું કે તું જો આ અધમ કુમારિકાનો મનોરથ પૂર્ણ નહિ કરે તો સત્વર તું તારી પોતાનીજ મેળે અધમનો દાસ થઈને રહેશે.

તારામતી.—મહાન વિશ્વામિત્ર! જ્યારે આપ સરખા અમને પીડા કરવાને તૈયાર થાઓ ત્યારે અમે રક્ષણને કાળે કોની પાસે દોડી જઈએ? મહારાજ, અમને જવાબો, જવાબો.

સત્યકીર્તિ.—જ્યારે રાજાની દુર્દશા થાય ત્યારે પૃથ્વી અને

તે ઉપરનાં સર્વની પણ તેવીજ વલે થાય, અને ઋષિઓનું રાક્ષસોનાથી રક્ષણ કરનાર રહે નહિ એટલે તેઓ પણ હોમ કરતા બંધ પડી જાય. હરિશ્ચંદ્રે કાંઈ દુભવા સરખું કર્યું નથી માટે મહારાજ, હું આપની પ્રાર્થના કંઈક કે આપ ખોટા વિચાર દૂર કરો.

વિશ્વામિત્ર.—મારૂં ધારેલું પરિપૂર્ણ કરતાં અટકાવવાને મને કશાની અસર થવાની નથી. આ તૈયાર મારો શાપ ગ્રહણ કરવાને.

હરિશ્ચંદ્ર.—દયા કરો, વિશ્વામિત્ર દયા કરો ! એક અધમ સ્ત્રીની સાથે કોઈ ક્ષત્રિયે કદિ પણ લગ્ન કર્યું સાંભળ્યું છે ? શું આ પ્રમાણે ધર્મની અવજ્ઞા કરવી ?

વિશ્વામિત્ર.—મારી આજ્ઞા માન્ય કર. ખાલી બકવા કરવી જવા દે. આ યુવતિયોની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને ના કહી કે તેનીજ સાથે તું સદાનો દુષ્પિયારો થઈ પડ્યો જાણુને.

હરિશ્ચંદ્ર.—નહિ, કદિ નહિ ! મારા શરીરના ચીરેચીરા ઉતારી નાંખો, ગમે તો મને શાપ દો, અથવા ગમે તો મને મારી નાંખો. હા, એ બધું હું રાજ થઈને સહન કરીશ પણ ધર્મનું ઉલંઘન કદિ પણ કરવાનો નથી. વળી વિશેષ કહું છું તે સાંભળો. જો તમે મારો ધર્મ ચૂકાવાનો બલાત્કાર કરવાનું માંડીવાળો તો હું મારૂં સંસ્થાન, મારૂં રાજ્યાસન, મારો ભંડાર અને મારૂં જે કાંઈ છે તે સર્વે તમને દાન કરવાને તૈયાર છું.

વિશ્વામિત્ર.—એ વાત માન્ય છે. જોજો, બોલ્યું અબોલ્યું થાય નહિ.

હરિશ્ચંદ્ર.—મારો બોલ કદિ મિથ્યા થતો નથી. હવે, ત્યારે ગ્રહણ કરો હું તમને મારૂં રાજ્ય, મારી સેના, મારા કારભારિયો અને રાજકોશ ઇત્યાદિ જે મારૂં કેહેવાય છે તે સર્વે આપને અર્પણ કરું છું; જેહેરો આ રાજમુદ્રા. હવે [આપે છે.] ઉપરના દેવ અને નીચેના મનુષ્યો ! આ રાજમુદ્રા આપીને તમારી સમક્ષ હું સર્વે સમર્પણ કરું છું; અને આ જગ્યા છોડીને હવે જાઉં છું.

વિશ્વામિત્ર.—હરિશ્ચંદ્ર ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તારૂં નામ સત્યતા અને ઉદારતાનો પર્યાય છે. [પાસે જે લોકો હાજર છે તેઓને] અયોધ્યાના અધિપતિતરીકેની મારી આણુ બધે ફેરવો. હવે હરિશ્ચંદ્ર તેનો રાજા નથી. (આણુ ફેરવવામાં આવે છે.)

હરિશ્ચંદ્ર, તું મને છોડીને જાય તેના પેહેલાં તારા માથા ઉપરનો મુકુટ, બાંહેના બાળુ અને હાથનાં કંકન મારે સ્વાધીન કરતો જા. હું રાજ થયો ત્યારે તો મારે રાજ સરખો ડોળ ધારણુ કરવો જોઈયે, માટે તારો સર્વે શૃંગાર મને આપી દે. તેમજ તારી રાણીની પાસેથી અને કુમારની પાસેથી પણ લઈને મારા સ્વાધીનમાં કરી દે.

હરિશ્ચંદ્ર.—અહુ સાં મહારાજ! (પોતાના અંગ ઉપરથી સર્વે ધરે-હું કાઢાડેછે, તેમજ પોતાની રાણી અને છોકરાના શરીર ઉપરથી કાઢાડીને વિશ્વામિત્રને આપેછે) મહાઋષિ! હવે મને જવાની આજ્ઞા આપો.

વિશ્વામિત્ર.—હવે વિદાય થા ભાઈ. (તેઓ જવા માંડે છે એટલે) હરિશ્ચંદ્ર, ઉભો રેહે જરા ઉભો. તેં તારું રાજ્ય અને તેના દાવાનું બધુંએ આપ્યું એ વાત ખરી. વળી તેં રાજ્યનું ધરેણું પણ આપ્યું પણ એટલાથી શું વળ્યું! તેં અને સ્ત્રીછોકરાએ મૂલ્યવાન પોશાક પેહેરેલા છે તે જરા કૃપા કરીને ઉતારી આપ.

હરિશ્ચંદ્ર.—વિશ્વામિત્ર! આ પૃથ્વી ઉપર અમારા બાકીના દિવસ પૂરા કરવાને અમારે દૂર દેશાવરોમાં ભટકવાનું છે. અમે સર્વસ્વ આપી દીધું છે; હવે આપ અમારાં લુગડાં માગોછો! અમારાં બધાં લુગડાં ઉતારી લેવાં ઘટેછે? આપના ગરીબ સેવક ઉપર કાંઈક પણ દયા રાખો!

વિશ્વામિત્ર.—હરિશ્ચંદ્ર! જે વસ્તુ ઉપર મારો દાવો છે તે આપવાને તું આનાકાની કરેછે કે? વાંડે ત્યારે હું તારા ઉપર દયા કરું. લો આ ત્રણ ભગવાં લુગડાંના કડકા છે તે તમે અકેકો પેહેરીને મારો મૂલ્યવાન પોશાક મારે હસ્તગત કરો.

હરિશ્ચંદ્ર.—આપની ઇચ્છા તૃપ્ત કરો. (ત્રણે જણ ભગવાં લુગડાના કડકા પેહેરીને પોત પોતાનો મૂલ્યવાન પોશાક ઉતારી આપેછે.) ઋષિ! હવે અમને વિદાય થવાની આજ્ઞા છે?

વિશ્વામિત્ર.—હા, આ જગ્યા છોડીને ચાલતાં થાઓ.

હરિશ્ચંદ્ર.—રોહિત, મારા પુત્ર! અને તારામતી મારી સ્ત્રી! ચાલો મારી સાથે: હવે આ દેશમાં આપણે વધારે વાર રહેવાનું નથી. (તેઓ થોડાંક ડગલાં જાયછે તેવામાં.)

વિશ્વામિત્ર.—હરિશ્ચંદ્ર ! પાછો આવ, પાછો આવ. હરિશ્ચંદ્ર, થોભ, જરા થોભ, હજી તારે મારી સાથે હિસાબ પતાવાનો બાકી રહી ગયો છે. તું શું આ પ્રમાણે મારી વિસ્મૃતિનો લાભ લેવા ધારેછે? જે ધર્મને માટે તું તારીએજો બળુગું કુકેછે તે આજ તારો ધર્મ? તે આજ તારો સદ્ગુણ? શરમ છે શરમ ! ચાલ ઠગારા, થોડા દિવસ ઉપર મેં તારા સ્વાધીનમાં માંડે સોનું રેહેવા દીધું છે તે મૂકી દે આમ વેગળું. હું માગું ત્યારે તે આપવું એવી સરત કરી હતી તે શું બધું તું ભૂલી ગયો? આ ઠગવિદ્યા તો બહુ સારી !

હરિશ્ચંદ્ર.—મહારાજ ! આપને યજ્ઞસાગ્ર સોનું આપવાને મેં કહ્યું હતું તે આપ જે રાજભંડારના ધણી થયા છો તેમાં બહુ સંભાળથી સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. મારી પાસે જે કાંઈ હતું તે બધું આપને અર્પણ કરી દીધું છે; અને આપે અમારાં લુગડાં સુધાંત લીધાં છે. હવે વધારે બીજું હું શું કરી શકું?

વિશ્વામિત્ર.— ખરી વાત; બધું ત્યારે મને અર્પણ કરવામાં આવ્યું અને એક રાજતરીકે આખા ભંડારનો ધણી હવે હું થયો ત્યારે જે સોનું આગળ તે મને આપવાને વચન આપેલું પણ મારે સ્વાધીન કરેલું નહિ તે સોનું મારા ભંડારના સોનામાંથી વાળી આપવાનો તને કશો હક નથી. ચાલ એવી પંડિતાઈ કરવી છોડી દે ! જે સાંભળ, હું હજી પણ ઉદાર થાઉં છું અને તારી આવી ઠગાઈ ભરેલી ચાલને માટે ક્ષમા કરું છું. કેહે ત્યારે કે “મેં સોનું આપવાનું વચન કદિ આપ્યું નથી,” અથવા એમ નહિ તો એવું કેહે કે “મેં વચન તો આપ્યું હતું પણ તે પ્રમાણે આપવાને હું બંધાયો છું એમ મારી નજરમાં આવતું નથી.” બોલ હવે આ કરતાં વધારે કૃપાદષ્ટિ તે હું તારા ઉપર શી કરું?

હરિશ્ચંદ્ર.— એવી રીતનું કથન તો હું કદિ પણ કરનાર નથી. જે મારા ખરડાના માંસમાં આંકડો ભરવીને મને લટકાવવો હશે તો હું લટકતો આડો અવળો ગોથાં ખાયાં કરીશ, અથવા જે જે પ્રકારનું દેહકષ્ટ મને દેવામાં આવશે તે હું સહન કરીશ, પણ આ જીભથી જૂઠું તો કદિ પણ બોલવાનો નથી. હા, આપનું સોનું મારી પાસે રહ્યું એ વાત ખરી, અને તે હું

આપને આપીશ. પણ એક માણસ મારી સાથે મોકલો અને તેને આજ્ઞા કરો કે મારી પાસેથી સોનું લીધા વિના ખસે નહિ.

વિશ્વામિત્ર.— લોકો કેહેછે કે જ્યારે કોઈનો ઘોડો મરી જાયછે ત્યારે તેને એટલાથીજ પતતું નથી, પણ તેને માટે ખાટો ખોદાવીને દટાવવો પડેછે. તેજ રીતે તારી પછવાડે માંડે સોનું તો જાયછે અને વળી પ્રવાસ કરવાને સંગાથે સોખતી લઈ જવાને ચાહાયછે. ખરી વાત, ખાતર પછવાડે દીવેલ. મારે તે તારી ઠગાઈનો વાંક કાઢાડવો કે મારા ધાતકી ભાગ્યનો વાંક કાઢાડવો? હું માનું તેજ ક્ષણે માંડે સોનું મારે સ્વાધીન કરવાને તે વચન આપ્યું અને હવે તે પાછું આપવાને મુદત જોઈયે છિયે. ઠીક, કોઈની સાથે સખતાઈથી ચાલવાની મારી ચાલ નથી એટલે તારી સાથે પણ મારે સખતાઈ ચલાવવી જોઈયે નહિ. ચાલ ત્યારે હું વીસ દિવસની મુદત આપુંછું. પણ જો સરત રાખજે કે વીસમો દિવસ પૂરો થાય નહિ તેના પેહેલાં મારા માણસના હાથમાં સોનું આપવાનું છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— મારો વિચાર કાશિયે જવાનો છે, તેની અને આ જગ્યાની વચ્ચે ઘણું છેટું છે તે આપના જાણવામાં છે. વળી હું ત્યાં પોહોંચીશ ત્યારપછી સોનું આપવાની પેરવી થશે. માટે હું આપને પ્રાર્થના કરીને કહુંછું કે અડતાળીસ દિવસની મને મુદત આપો.

વિશ્વામિત્ર.— હું જોઉંછું કે તું ઘણો ખેદ પામેછે અને હું તારા વિષે ક્રૂરતા ભરેલી ચાલ ચલાવુંછું એમ ધારેછે. પણ એની કાંઈ નવાઈ નથી, આ દુષ્ટ જગતમાં એમ ચાલતુંજ આવ્યું છે. જ્યારે કોઈ તને રૂપિયા ધીરે ત્યારે તું રાજ થાય અને તેને તું એક માયાળુ મિત્ર ગણિને તેનાં વખાણુ કરે; પણ જ્યારે તે રૂપિયા પાછા લેવાને તાણુ કરે ત્યારે તારી ધ્યાનમાં એમ આવે કે એ આપણા ઉપર ઘણી સખતાઈ કરેછે, તેથી તેનેજ પાછો એક મ્હોટો શત્રુ ગણીને તેવી ચાલ તેની સાથે ચલાવે. રૂપિયા ધીરનારો પ્રથમ તો શેલડી જેવો ગળ્યો લાગેછે પણ પછીથી લીંબડા જેવો કડવો થઈ પડેછે. ચાલ ત્યારે તને તારા માગવા પ્રમાણે મુદત આપુંછું, પણ જો સરત રાખજે, એમાં કશો ફેરફાર થાય નહિ. જા હવે રસ્તો પકડ. (તે જાયછે.)

આહા ! હું હજી એક વાત બૂલી ગયો. ઉભો રહે, તં મને તારૂં રાજ્ય આપ્યું એ વાત ખરી પણ ન્યાંમુઘી મને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે નહિ ત્યાંમુઘી હું રાજ ગણાઉં નહિ. માટે ચાલ મારી સાથે અયોધ્યે, અને મને તારે હાથે રાજ્યાભિષેક કર. જા હવે તું તારી બાયડીને ને છોકરાને સાથે લઇને આગળ ચાલવા માંડ. હું તારી ગાડીમાં બેશીને રાજના અધિકારિયો સહિત સેના સાથે આવી પોહોંચું.

હરિશ્ચંદ્ર.— હું આપની આજ્ઞા માથે ચડાવુંછું.

પ્રવેશ ૧૩ મો.

સ્થલ, અયોધ્યાના રાજમહાલય મળીનો રસ્તો.

(હરિશ્ચંદ્ર તેની રાણી અને કુંવર પગે ચાલતાં પ્રવેશ કરેછે તેઓના અંગ ઉપર ગાશી ગયેલું માત્ર ભગવું લુગડું છે. વિશ્વામિત્ર રાજચિન્હથી સેના સહિત પ્રવેશ કરેછે.)

નગરવાસી લોકો.

૧ જો નાગરિક.— અરેરે ! ત્યારે શું આવોજ બનાવ બનવો મળેલો ! થોડીવાર ઉપર જે જયરથમાં બેશીને પ્રાણિયોને નાશ કરતાં અટકાવવાને આપણાજ ભલા માટે ચડ્યો તેનો રાજવૈભવ અને કીર્તિ આટલી બધી ઉતાવળથી છીનાવી લેવામાં આવી? અરે અમારી આંખોમાંથી આગના ભલુકા છૂટેછે. આવો દેખાવ તે કોનાથી જોઈ શકાય ?

૨ જો નાગરિક.— વિશ્વામિત્ર ! તને અમારો માબાપ અને શુદ્ધ સમજીને અમે વિશ્વાસ રાખ્યો, પણ એમ ધાર્યું નહિ કે અમારી સાથે તે ઠગાઇની બાજી માંડી હશે.

૩ જો નાગરિક.— અરે ! આપણો રાજ, આવો સારો, આવો માયાળુ અને આવો નિરપરાધી છતાં આવી સંતાપજનક દુર્દશાએ પોહોંચેલો જોઇને અમારાં કાળજાં ફાટી બપછે.

એક છોકરો.—અરે જીવો ! જીવો ! પેલા કઠિણ રસ્તાઉપર હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી અને રોહિતાશ્વ ત્રણે ઉધાડે પગે ચાલેછે.

૪ થો નાગરિક.— રાજના માથાઉપર મુકુટ જોવામાં આવતો નથી, એના કાનમાં કુંડળ નથી; મણિમય સ્કન્ધાભરણુ પણ ખસે જોવામાં આવતાં નથી ! એની કોટ અડવી છે—સોનાની સાંકળિયો પેહેરેલી નથી, રત્નજડિત કંઠા નથી અને પાણીવાળી મોતીની માળાઓ પણ ઝળકતી દેખાતી નથી.

૧૬મો નાગરિક.— એની તરવાર ગદ્ય અને એનો રાજદંડ પણ ગદ્યો.

૫ મો નાગરિક.— હીરનો અને મખમલનો કિનારીવાળો પોશાક પણ છે નહિ, અરે તેને બદલે ગેરૂંચે રંગેલું એક ચીથરું અંગ ઢાંકવાને માટે છે.

૧૭મો નાગરિક.— જુવો પેલી આપણી પ્રતાપવંતી માયાળુ રાણી ! એના કોમળ પગ જે એક વાર રત્નજડિત નુપૂરે કરીને વિરાજમાન દેખાતા હતા તે આજે કઠિણ પથરાઓમાં ચાલવાથી છોલાઈ ગયા છે.

૧૮મો નાગરિક.— કુમાર રોહિતાશ્વ, જેને હજી ચાલવાનો પૂરો અભ્યાસ તો પડ્યો નથી એટલામાં એનાં માથાપની સાથે લથડતો ચાલે છે.

૧૯મો નાગરિક.— અરે ! તદ્દય ફાટી જાય એવો એનો દેખાવ જોઈને ખેદ ઉપજવાથી પાહારો સરખા પણ પિંગલી જાય તો તેથી શું આ કપટકાર્યભરેલા વિશ્વામિત્રને કાંઈ પસ્તાવો નહિ થતો હોય ? અરે દેવ ! આ ધડિયે ક્યાં સંતાઈ પેડા ? તેઓ શું આવો કોપ ચાલવા દેશે ? અરે, આપણા રાજકુટુંબે શાં પાપ કર્યાં હશે વાં ? આ તે શું જગતનો અંત આવવાનો છે કે અમારી આંખો અમને ઠગે છે ?

[તેઓ હરિશ્ચંદ્રની અને રાણી તથા કુમારની આસપાસ વિરાઈ વળે છે.]

૨૦મો નાગરિક.— અહો ! અમારા રાજા ! અમારા અધિપતિ ! તું તે શું કર્યું છે ? તું આવી દુર્બલ સ્થિતિમાં કેમ ચાલે છે ? અને આ જંગલી માણસને હાથી, ઘોડા અને રથમાં બેસવા દે છે ? આ જંગલના અપવિત્ર અને રાખ ચોળેલા માણસ અમારા ઉપર રાજ ચલાવશે તે અમારાથી કેમ સહન થશે ? તું શું આ પ્રમાણે અમને તણ દેશે ?

હરિશ્ચંદ્ર.— માયાળુ મિત્રો ! હું હવે તમારો રાજા નથી

પણ હવણું તો હું એક ભીખારી છું. મારા સરખા પાપીને માટે તમે ખેદ કરશો મા; પણ રાજ થાઓ. મેં મારી પોતાની રાજ રત્નવંદીથી વિશ્વામિત્ર ઋષિને આ અયોધ્યાનું રાજપાટ અર્પણ કરી દીધું છે. હવે એ તમારા રાજ છે. હું તમોને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે તમે એની આજ્ઞા પાળજો અને સુખ સંતોષમાં રહેજો.

વિશ્વામિત્ર.— હરિશ્ચંદ્ર, આ પ્રમાણે તારી પ્રજાને મારા ઉપર કલકલાટ કરવાને ઉશ્કેરતો નહિ. ચાલ ઉતાવળો મને રાજ્યાભિષેક કરી દે.

હરિશ્ચંદ્ર.— હવે રાજ્યાભિષેક કરવાને કાંઈ વાર નથી. આ ભૂમિના ભક્ષા રહેવાસિયો સદા આપના રાજભક્ત રહેશે.

પ્રવેશ ૧૪ મો.

સ્થલ, દરવાર.

વિશ્વામિત્ર.— હરિશ્ચંદ્ર ! હું રાજ થવાની રાહા જોઈને બેશી રહ્યો છું.

હરિશ્ચંદ્ર.— મહારાજ, આ રાજ્યાસન ઉપર બેસો અને પૂર્વદિશાભણી સુખ કરો.

વિશ્વામિત્ર.— અહો શિષ્ય અને મિત્રો ! તમે પણ બેશી જાઓ.

સિદ્ધ.— (સાલીના કાનમાં) ભાઈ ! આ દુષળિયા આશ્રમવાસી જનો એમના શરીર ઉપરના વાધના ચામડાથી અને હરિણના ચામડાથી જાણે વાનરા બેઠા હોયની એવા દેખાયછે. એમને તે અહિ શું કામ હશે વાઝ ?

સાલી.— તું ખરી વાત કેહેછે સિદ્ધ. આ બધા માણસોએ આખું જીવતર જંગલમાં કાઢાડયું છે તેથી જંગલી પ્રાણિયો હોયની એવા દેખાયછે, તોયપણ હવણું પાંશરા દોર થયા હોય તેમ નવું જીવતર ચલાવીને જંગલ ઉપર રાજ્ય ચલાવાને નીકળી પડ્યા છે. પણ એ ભિખારિયો તે શું કરી શકવાના હતા વાઝ ? જો પણે આપણા ગુરૂ બેઠા છે તેમને તો જો.

હાય ! મહેરો બૂડિયો જાણે ! ઉંચી ચડી ગયેલી આંખે જોને વળી આમ તેમ જીવેછે કેવો !

સિદ્ધ.— આપણા ગુરુ તો એક વાર રાજા હતા; તેથી કદાપિને એ રાજકાજમાં હાથ ધાલવાની આતુરતા રાખવા જાય તો એમને છાજે એમ છે. પણ ખીજા આ બધા જાડા વાળના વાનરાને તે અહિં આવીને ભરાવાનું શું કારણ હશે ? જંગલવાસથી અને સાદા ભોજનથી કંટાળીને આરામમાં ઉંઘવાને અને હરિશ્ચંદ્રના ખર્ચથી એમની હુડિયો વધારવાને આવ્યા છે કે શું ?

હરિશ્ચંદ્ર.— માંડલિક રાજાઓ, મુખ્ય પ્રધાન, અને દરબારિયો, સેનાધિપતિયો અને તમે સર્વે જે આ ઠેકાણે હાજર છો તે સાંભળો ! વિશ્વામિત્ર, અયોધ્યાના નવા અધિપતિ આજે રાજ્યાસન ઉપર બેસેછે. હું મારે હાથે મારો મુકુટ એમને પેહેરાવુંછું (ઋષિને માથે પેહેરાવેછે) અને મારી સત્તા અને મારા સર્વે હક હું એમને સમર્પણુ કરુંછું. એમની રાજસત્તા તમે માન્ય રાખજો અને એમની વચનપાલક પ્રજા તમે થજો. છેલ્લી સલામ મારા માયાળુ મિત્રો તમને છેલ્લી સલામ.

માંડલિક રાજાઓ, પ્રધાનો, અને બીજાઓ.

અમે હરિશ્ચંદ્રની આજ્ઞા માથે ચડાવિયે છિયે અને તમને અમારા અધિરાજ માની માન આપિયે છિયે.

હરિશ્ચંદ્ર.— વિશ્વામિત્ર, હવે અમને જવાને આજ્ઞા આપો અને આપના માણસને અમારી સાથે મોકલો.

વિશ્વામિત્ર.— બહુ સાચું ત્યારે, આ જગ્યા છોડીને હવે ચાલતો થા. મારો માણસ કાલે સવારે રવાને કરીશ.

હરિશ્ચંદ્ર.— આજ ક્ષણે હું અહિયાંથી ચાલવા માંડુંછું. અને આ નગરના દરવાજા બાહાર આપના માણસની વાટ જોતો બેસુંછું. પણ હું અયોધ્યાપુરી છોડીને જઈ તેના પેહેલાં બે બોલ કેહેવા દેવાની પ્રાર્થના કરુંછું. આ ભૂમિની પ્રજા નિરંતર રાજભક્તિ બતાવીને રૂડી વર્તણૂકથી ચાલતી આવી છે. તેમનો વાંક કાઢાડવાને મને કદિ પણ એકે કારણ મળ્યું નથી એટલા માટે અહો મહારાજ ! મારી છેલી વિનંતિ આપને એટલીજ છે કે આ પ્રજાની ઉપર આપ નરમાશથી અને કૃપાદષ્ટિથી રાજ્ય ચલાવજો. કદાપિને અજાણતાં કોઈનાથી કાંઈ વાંક થઈ જાય તો

મારી પ્રાર્થના એટલીજ છે કે આપ દયાવાન થઇ તેને ક્ષમા કરજો.

વિશ્વામિત્ર.— ઠીક, ઠીક, એ બધું માંડે કામ છે. તારૂં ડાહ્યાપણુ મારે કાંઈ કામ લાગવાનું નથી. કેમ હવે તું તારે માર્ગે પડેછેકની? પણુ જો ગાંડા માણસ આ પ્રમાણે તું તારો દેશ છોડીને જાય તેના પેહેલાં તું જે જે ખોઈ બેઠોછું તે સર્વે પાછું મેળવવાનો હજી પણુ એક વાર હું તને લાગ આપુંછું. તું તારી મેળે એકલોજ તારૂં સત્તાનાશ વાળેછે એટલુંજ નહિ પણુ તારા ભેયું તારી આયડીનું અને તારા છોકરાનું પણુ તેમજ કરે છે. તું મૂર્ખાઈ કરીને આવડો બધો આડો શું કરવાને થાયછે? જો ડાહ્યો હોઈ તો મારી સલાહ માન અને પેલી નાયનારિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે કર; જો તારે તારૂં રાજ્ય અને સત્તા પાછાં મેળવવાં હોય તો.

હરિશ્ચંદ્ર.— મહારાજ! આપની કૃપા મારા ઉપર ઘણી થઈ તો પણુ આપનું કેહેવું તો કદિ પણુ માન્ય રાખનાર નથી. મેં જે સર્વ આપને સમર્પણુ કર્યુંછે તે હું કદિ પાછું લેનાર નથી. હવે હું અહિંથી સર્થ નદીના કિનારા ઉપર જઈને બેસુંછું અને આપનું માણસે મને આવી મળશે નહિ ત્યાંસુધી હું ત્યાંથી ખસીશ નહિ.

વિશ્વામિત્ર.— એક મૂર્ખને તે આવી પડતી દુર્દશામાંથી કોણુ અટકાવી શકે? કર ત્યારે તને સજીતું. જા, અહિંયાંથી જા, ચાલવા માંડ.

બીજો અંક સમાપ્ત.

અંક ૩ જો.

— ❦ —

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, સર્યુ નદીનો માર્ગ.

હરિશ્ચંદ્ર.— (રાગ સીતાજના મહિનાનો.)

ચાલ પ્રાણુપ્રિયા મુજ આજ, પ્રવાસને કાજ રે,
 સર્યુતીરનાં ઝાડની હેઠ, સૂવાનું છે આજ રે.
 ખેદ પામે રખે મારી વા'લી, નથી ફળ એ થકી,
 મન વાળ્યે સંકટ ટળી જાય, એવી કશી નહિ વકી.
 જન્મ મરણનો એક અગાધ સાગર ભર્યો જોઈયે,
 તેનું ઉછળે અતિશય નીર, વિપત્તિ વંટોળિયે.
 તેથી તેના મોજકેરીમાંહ, ઝલાયછે જીવ જ,
 નવ ઉગરે ઝપાટાથી તેહ, ભૂંડા હાલ નીપજે.
 મુજ સરખાની સત્તા ને રાજ્ય, વળી કીર્તિ વડી,
 એક સ્વમાની પેરે એહ, જતી રહી અખ ધડી.
 ત્યારે હુંતી નહોતી થઈ જાય એવી વસ્તુ રાખવા,
 કેહેની ઇચ્છા કરવી કેમ, ખોડું ફળ ચાખવા.
 સારો સોનાતણો ચળકાટ, અને સત્તા જોઈને,
 બને મનુષ્યનું મન દાસ, થોડી વાર મોહીને.
 પણ સારાં ભાગ્યે તેની બેડીથી આપણ છૂટવે,
 સાવધાને પરમ પુરુષાર્થ, બહુ ફાવશે હવે.
 જોઈ સંકટ સોસતા તારા રોહિતાશ્વ મુતને,
 રખે પ્રીતિને માટે પીડાય, મારા સમ છે તને.
 વિશ્વામિત્રની ઉપર તેમ, રખે રોષ આણુતી,
 સર્વે દુઃખનું કારણ એહ રખે એમ જાણુતી.
 પૂર્વભવ કેરા પાપનાં ફળ એ આપણ હવે ચાખિયે,
 ઋષિ સરખા પણ એના ભોગ એવું મન રાખિયે.

મારા પુત્ર રોહિતાશ્વ ! એક વેળા મેં ચિંતવ્યું—
મારી પૂઠે થશે તું રાય, હવે તે મિથ્યા હતું.
તારા બાળપણની માંહ જીવતર દુઃખ જળમાં,
તું તો સપડાયો, પણ મારા બાળ ! લાવોશ નહિ ખ્યાલમાં.
(હરિશ્ચંદ્ર તેમને લઇ ચાલવા માંડે છે.)

નાગરિકો.— (તેમની પછવાડે જઈને) હરિશ્ચંદ્ર ! હરિશ્ચંદ્ર !
આપ શું અમને આ પ્રમાણે તજી દઈને ચાલતા થાઓ છો ? અમે
આપના પ્રત્યે રાજભક્તિ ચલાવી તેનો શું આપ આવો બદલો આપો
છો ! અમે કોઈ પણ રીતે આપને માફું લગાડ્યું છે શું કે આપ આ
પ્રમાણે દેશવટો લો છો ? અરે નહિ, અમે આપને એકલા જવા
દેનાર નથી. આપ જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં ત્યાં અમે આપની પછવાડે
ચાલ્યા આવીશું. અમે અમારા જીવની દરકાર કરતા નથી; અમે
અમારા કુટુંબની પરવા રાખતા નથી; અમે અમારા ખેતરની કે
ભોંયની કશાની પણ દરકાર રાખતા નથી. અરે આપ સરખા
શુદ્ધાર વિના અમારે એ શા કામનું છે ? (વિલાપ કરે છે)

હરિશ્ચંદ્ર.—નાગરિકો ! તમે વિલાપ કરશો મા. મેં મારી
તજે રાજપુત્રીથી માફે રાજ્યાસન વિશ્વાભિષેકને અર્પણ કરી દીધું
છે. એમાં એમને માથે કશો દોષ નથી. મારે હવે તમને મૂ-
કીને જવું પડશે, માટે તમે સર્વે પાછા વળો અને ઋષિના રા-
જ્યની છાયામાં સંતોષ રાખીને રોહો. સર્વે પ્રકારની સમ્પત્તિની
તમને પ્રાપ્તિ થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે.

નાગરિકો.—ત્યારે આપ શું આટલી બધી અમારા પ્રત્યે ક્રૂરતા
બતાવો છો ? અને અમને અહિંયાંથીજ પાછા વળવાનું કોહો છો ?

હરિશ્ચંદ્ર.—અહો મારા મિત્ર ! હું તમને પ્રાર્થના કરીને
કહું છું કે વિશ્વાભિષેકની સાથે મેં કોલકરાર કર્યો છે તે તમે સર્વે
મળીને મારી પાસે લંગ કરાવો નહિ. ભાઈઓ, તમે સર્વે હવે
પાછા વળો.
(રોકે છે.)

મારી પ્રાણપ્રિય સ્ત્રી ! મારા જિવન પુત્ર ! જુઓ પણ
આઘે સિલોતરી ભરેલા આ મહા સર્પ નદીના કિનારાની બખો-
લોમાં ઘોળાશ મારતા ફીણના કેવા ગોરા બાઝેલા જણાય છે.

(આગળ ચાલેછે.) આ જગ્યા બહુ સારી છે, આ ઠેકાણે આપણે આવો વિશ્રામ કરિયે.

(સર્વે પાછા વળેછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, સર્યુ નદીનો કિનારો.

રાજ્યના કારભારિયો, લશ્કરના નાયકો,

અને સેનાધિપતિયો પ્રવેશ કરીને.

મહારાજ ! અમે તો આપની પછવાડેજ આવીશું; અમે તો આપના વિના રહી શકિયે નહિ. આપનું હુણુ ખાધું તો હવે આવી વેળાએ તે હરામ કરવું? વિશ્વામિત્રની બીક રાખીને આપ અયોધ્યાનો ત્યાગ શા માટે કરોછો? એ શું એટલો બધો બળવાન છે? એના જેવા પવિત્ર માણસને ઘટે નહિ એવી એ ઠગાઈની બાજી ખેલ્યો છે. એ તો મોતનું ધરાક છે. ખરે મહારાજ, જો કદાપિ ગાય પોતાના ઘણીને મારવા જાય તો તેને પણ મારી નાંખવામાં કંઈ પાપ નથી.

હરિશ્ચંદ્ર.— અરે નહિ, મારા માણસો નહિ. મારા સરખા અયોગ્ય પ્રાણીને માટે એવા અઘટિત વિચાર ના કરો. પાછા વળો અને વિશ્વામિત્રના રાજ્યમાં સલાહ શાન્તિથી રોહો.

કારભારિયો.— મહારાજ ! જેણે આપની સાથે આવી દગા-ભરેલી ચાલ ચલાવી તેને માટે તે અમારા મનમાં કશું પણ શાનું હોય? એણે શું ઠગાઈ કરીને આપની સર્વ માલમિલકત પડાવી નથી લીધી? અરે આપનાં હુગડાં સરખાં પણ એણે શું ઉતારી નથી લીધાં? જે સોનું આપની પાસે નહિ તે સોનું શું એણે આપની પાસે નથી માગ્યું? અને વળી તમને બધાંને અબઘડી માણસ મોકલીને તે શું કેદી બનાવાનો નથી

સેના.— નહિ, રાજ નહિ, એવું નિર્દયપણું અમારાથી સહન થઈ શકે નહિ, આપ સરખાની સેવા બજાવવામાં બીહીકણા ઠરીને અમે અમારૂં શૂરાતન વગોવાના નથી; માટે મહારાજ અમે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરિયે છિયે કે વિશ્વામિત્રને હવણું કતલ કરવાની

અમને આજ્ઞા આપો કે આપનો વાળખી હક આપને પાછો મળે.

નાયકો.—મહારાજ, એમ કરવામાં કાંઈ પાપ નથી, કાંઈ અપરાધ નથી. અમને ખાલી અટકાવો નહિ.

હરિશ્ચંદ્ર.—અહો મારા મિત્રો ! તમારાં મન કેવાં ધાતકી વિચારોથી ઘેરાઈ ગયાં છે ! આવી દુષ્ટ ધારણા કરવી જવાહો. તમારા પિશાચી પ્રયત્નોને હું કદિ પણ દેકો આપી શકવાનો નથી. અરે એટલુંજ નહિ, પણ તે સંબંધી વાત થતી સાંભળવામાં પણ પાપ છે. વિશ્વામિત્ર સરખા જ્યારે રાજ્યની ઇચ્છા કરે ત્યારે મારે તેની કશી ખલત્રી નથી. વળો પાછા અને એમની આજ્ઞામાં વર્તો.

કારમારિયો, સેનપતિયો, અને નાયકો.—જે આપનો એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય—જે આપની એવીજ આજ્ઞા હોય તો તેનું ઉલ્લંઘન અમે કરી શકતા નથી. અમે હવે પાછા વળિયે છિયે. મહાન પરમેશ્વર આપના અને આપના કુટુંબ ઉપર તેની કૃપાનો વિસ્તાર કરો.

(વિશ્વામિત્ર હરિશ્ચંદ્રના મુકામમાં અદૃશ્ય રહીને બધું સાંભળતો હતો તે સ્વગત.)

વિશ્વામિત્ર.—મારૂં ધારેલું પરિપૂર્ણ કરવાને માટે ખીલું વધારે તે હું શું કરું? હજી લગણુ તો મારાથી કશું બની શક્યું નથી. મેં અઢલક ધન માગ્યું અને તે હરિશ્ચંદ્રે લાગલુંજ આપ્યું. મેં તેને જંગલમાં ધસડીને ઘણા પ્રકારનાં સંકટથી અજમાવી જોયા પણ તેનો તો એણે કશો દરકાર કર્યો નહિ, ને ઉલટો પણ પક્ષિયોનાં ઘાણુ વાળી દઇને વરાહને ધાયલ કર્યું. મેં એને મોહિત કરવાને અપ્સરા મોકલી પણ તેઓના પાશમાં એ આવ્યો નહિ. છેવટે મેં એનું રાજ્ય છીનાવી લીધું, શેરિયોમાં ભટકતો એક બીખારી બનાવી દીધો અને તેનાં લુગડાં સરખાં પણ ઉતારી લઇને હલકો પાડ્યો તોયપણુ આ અભિમાની માણસે નમ્યું આપ્યું નહિ. એ એની બાયડીનું અને છોકરાનું દુઃખ આંખો આગળ દેખેછે પણ તેથી જરાય ડગતો નથી. હવે આથી વધારે તે ખીલું હું શું કરું !

(એકાએક હરિશ્ચંદ્રને દેખા દઈને ગાભરો બનાવી દેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર ! તું તારાં માણસોને ઉશ્કેરીને મારો જીવ લેવરાવાનો

ઉપાય યોજતો હતો ? તારે શું અધર્મઉપર અધર્મજ કચ્ચાં કરવા ? જંગલનાં અવાચક અને નિરપરાધી પ્રાણિયોનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાંખીને તું દ્રાવ્યો નથી ? પેલી બિચારી ગરીબ અબળાઓને નિરાશ કરી નાખીને તું સંતોષ પામ્યો નથી ? હવે ત્યારે છેલ્લો મારોજ ધાણુ વળાવાનો તે નિશ્ચય કર્યો છે ? અરે દેવ ! હવે તે હું આવા માણસનું શું કરું ? તારા ઉપર તે મને વિશ્વાસ કેમ આવે ? દુષ્ટ ધાતકી ! મારો હવે તું ખ્યાલ મૂક. મારે તારો દેશ જોયતો નથી અને તારૂં રાજ્યાસન પણ જોયતું નથી. લે તું તારૂં બધુંએ પાછું. મારાથી તો અયોધ્યામાં નિર્વિદ્ધ રહી શકાય નહિ. હું મારી મેળે મારી મઢીમાં વસવાને પાછો જઈશું; બધા રાજ-ધન કરતાં મારો જીવ મારે મન વધારે મૂલ્યવાન છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— આપ જે અપરાધ મારે માર્યે મૂકોછો તે મં કર્યો નથી. તોપણુ આપને મારું લગાડવા જેવું જરા પણ કાંઈ મારાથી થઈ ગયું હોય તો હું આપની પાસે ક્ષમા માગી લઉં છું. જે આપનું કેહેવાઈ ચૂક્યું તે મારૂં હવે કદિ પણ થનાર નથી, માટે મહારાજ આપ પધારો અને સુખેથી રાજ્ય ચલાવો. હું તો આપના માણસની રાહ જોતોજ માત્ર અટકી રહ્યો છું.

વિશ્વામિત્ર.— મૂઠ ! તારી હઠનું કળ હવે તને સત્વર મળશે. જોજે હવે મારો વાંક કાઢાડતો. હું તો તારે માટે થાય તે કરી ચૂક્યો.

[ધ્યાન ધરીને મંત્ર બજાવે એટલે નક્ષત્ર નામે એક માણસ ઉત્પન્ન થાયછે.]

નક્ષત્ર.— મહારાજ વિશ્વામિત્ર ! હું તમારી આજ્ઞા મુજે ચડાવીને તમારી હજીરમાં રજી થયો છું. મને શું કામ સોંપવાનું છે ? આજ્ઞા કરો એટલીજ રાહ જોઈશું.

વિશ્વામિત્ર.— નક્ષત્ર ! સાંભળ. તારા કેદી તરીકે આ માણસ હરિશ્ચંદ્ર, એની બાયડી તારામતી અને એનો છોકરો રોહિતાશ્વ તને સોંપું છું. એ મારાં દેવાદાર છે. એક માણસ હાથી ઉપર ચડીને ગોફણવતે ગોળો ફેંકે તે જેટલો ઉંચો જાય તેટલો ઉંચો ઢગલો સોનું હું એમની પાસે મારું છું. પણ હજી લગણુ એમણે મને આપ્યું નથી. તારૂં કામ એમની પાસેથી જેટલું સોનું મળે તેટલું મજરે લેવાનું છે. તેને માટે તારા ધ્યાનમાં આવે એવા ઉપાય યોજજે. પણ અડતાળીસ દિવસ પૂરા થાય નહિ

તેના પેહેલાં માંડે સોનું મને પાછું આણી આપવું જોઈયે. જમે તો એમને ઠોકળે, એમની ચામડી ઉકેલી નાખજે, સાંકળે આંધળે, કે તારી ધ્યાનમાં આવે તે કરજે.

નક્ષત્ર.— હું કોઈની શરમ રાખું એવો નથી, તમે જે પ્રમાણે કોહોછો તેજ પ્રમાણે માંડે કામ બળવીશ. એની બાયડી કદાપિને વિલાપ કરશે, એનો છોકરો ચીસો પાડશે, મિત્રો વચ્ચે પડશે તોયપણ હું કાંઈ દરકાર કરનારો નથી; જ્યાં સુધી એ દેવાળિયો સોનું આપશે નહિ ત્યાંસુધી હું એને જપવા દેવાનો નથી. જો એ આપવાને વાર કરશે તો હું એને આદમપાક આપવાને ચૂકવાનો નથી. હું એના વાંસાઉપર મ્હોટું વજનદાર પથ્થરનું ગચ્છુ મૂકીને એને ચલાવીશ, એને હાથે વિંછુવા બઝાડીશ, એની મૂછોના વાળ ટૂંપી નાંખીશ અને એની ઠોક હું એવી સજ્જડ આંધી લઈશ કે માત્ર એક વેહેંતના દોરડાનોજ ખપ પડશે. તમે થોડી વાટ જીવો અને પછી જીવો કે હું કેવો સેહેલાઈથી એની પાસેથી સોનું કઢાવી લઉંછું.

વિશ્વામિત્ર.— (એકાન્તમાં નક્ષત્રને) નક્ષત્ર ! એની પાસેથી સોનું કઢાવી લેવાનુંજ મુખ્ય કામ નથી. જેમ તેમ કરીને પણ એની પાસે જૂઠું બોલાવવું છે માટે એને તું સારી પેઠે અડાવજે, અને તને સૂઝે એટલાં દેહકષ્ટ દેજે. જો એનાથી દુઃખ સહન થઈ શકે નહિ તો પછી જૂઠું બોલવાને પડાવજે. જો એમ કરવાને તૈયાર થાય તો અતિશય નમ્રતા અને માયા બતાવજે અને મારી પાસે પાછો લઈ આવજે.

નક્ષત્ર.— બહુ સાંડે મહારાજ.

વિશ્વામિત્ર.— હરિશ્ચંદ્ર ! તું અને તારી બાયડી તેમજ તારો છોકરો ત્રણે આ નક્ષત્રનાં કેદી છો. ખબરદાર એ સાદા મનના બ્રાહ્મણના છોકરા સાથે જો કાંઈ કપટ કરચું તો. એની સાથે અતિ માનથી વર્તજે અને એની સર્વે આજ્ઞા પાળજે. એ બ્રાહ્મણવો છે માટે જ્યારે જ્યારે એ ખાવાનું માગે ત્યારે ત્યારે એને તૃપ્ત કરજે, અને દુકામાં એટલુંજ કેહેવાનું કે પ્રવાસમાં જેમ એ સુખી થાય તેમ કરજે.

હરિશ્ચંદ્ર.— જ્યાંસુધી મારામાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો નક્ષત્રની સારી સેવા ઉઠાવવાને હું ચૂકનાર નથી.

નક્ષત્ર.— ના ભાઈ, તે એમ નહિ. એક કેદી તરીકે હું તને મારા કબજામાં લઉં તેના પેહેલાં, હું તારી પાસેથી શી શી આશાઓ રાખું છું તેની મારે તને ચેતવણી આપવી જોઈએ. પેહેલું તો એ કે હું પૂજ્ય અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ છું તે તારે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવું, અને તેટલાજ માટે ખીલું તને એજ કેહેવાનું કે તારી સર્વે પ્રકારની વર્તણૂક મારા પ્રત્યે અતિશય માન ભરેલી થવી જોઈએ. ત્રીજું એ કે તારે મને મૂકીને નાશી જવું નહિ. ચોથું એ કે તારે તારી બાયડીને અને છોકરાને પોખાર ગણી જવાની ખોટી સલાહ આપવી નહિ. પાંચમું જે સંભારી રાખજે.—જ્યારે જ્યારે તને શિક્ષા કરવાનું મને વાજખી લાગે ત્યારે ત્યારે તારે એ કે ચૂં કાંઈ પણ કરવું નહિ. છઠ્ઠી અથવા છેલ્લી ચેતવણી એટલીજ આપવાની કે અડતાળીસ દાહાડા પૂરા થયા પછી એક ક્ષણ વાર પણ મને વિદાય કરવાને વાર કરવી નહિ.

હરિશ્ચંદ્ર.— ભાઈ નક્ષત્ર ! અમારા ઉપર જ્યારે તારી સંપૂર્ણ સત્તા છે ત્યારે અગાઉથી ઠરાવ કરી લેવાનું શું પ્રયોજન છે ? તને રાજ રાખવાને અમારું જેટલું ચાલશે તેટલું અમે કરીશું? ચાલો ત્યારે આપણે હવે જવા માંડીએ (સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, કાશીનો માર્ગ.

સત્યકીર્તિ.— (હરિશ્ચંદ્રને મળવા જતાં) અરે, આખરે આ-વોજ પરિણામ થયો ? ત્યારે શું પક્ષપાત કરવો એજ દેવની ખરી રીત છે એમ ઠરવું ? પણ અરે આવી બડબડ મારે શું કરવાને કરવી જોઈએ ? જ્યારે દેવ પણ શનિશ્ચરતા ઝપાટામાંથી બચી શકતા નથી ત્યારે માણસ પછી કીસ ગણુતીમાં. જોશિયો કેહેછે કે વેહેલાં મોડાં પણ સર્વે માણસોને માથે શનિની દશા આવી ચોંટે. હરિશ્ચંદ્રની હવણાં શનિની દશા બેઠી છે. તેથી કરીને એના આવા માઠા હાલ થઈ ગયા. પણ મારે શું આ દુઃખનો દેખાવ જોવો ? હરિશ્ચંદ્રની કીર્તિ ગઈ તો મારે શું કરવાને હવે જીવવું ? એની સખાવતે કરીને પોસાયો છતાં આવો

દેહકર્મી બન્યોહું તો શું હવે એની કૃપાને અપાત્ર થઈ પડવું ?
અરે એને અને એના કુટુંબને કેદી કરીને ધસડી લઈ જવામાં
આવ્યાં અને હું અહિં ખેદનો ડોળ કરતો ઉભો રહ્યોહું. ત્યારે એ
આંધળા દેવ ! મારા હાથમાં તે હવે શું રહ્યું છે ? અરે તમે હું-
ગરા, અરે ગુફા, એ ઝાડ સમસ્ત, અરે નદીનાળાં ! તમે કેમ
તમારી સહજ સ્થિતિમાં છો ? આવો ત્રાસદાયક દેખાવ જોઈને
તમને કશી પણ દયા નથી આવતી ? હું જેના ઉપર ઉભો રહ્યોહું
એવી એ પૃથ્વીમાત, તું પણ આ રાજાને કાંઈ આશ્રય આપતી
નથી ? ચેલી પતિવ્રતા દેવી તારામતી, આ ભૂમિની રાણી, ચીથ-
રેહાલ સ્થિતિમાં કાદવ કચરામાં ચાલેછે. અને આ મહાન રા-
જ્યના યુવરાજ રાજકુમાર રોહિતાશ્વ પગ ધસડતા ચાલેછે, હવે
બધું ચતાનું ઉંધું અને ઉંધાનું ચતું થઈ ગયું. બધું ઉંધું વળ્યું
તોપણ તેની કોને પડી છે ? મારે શું તેમને હવે તજ દેવાં જો-
ઈયે ? (હરિશ્ચંદ્રના આગળ દોડી જઈને) મહારાજ ! આપ ક્યાં જ-
ઓછો ? (ગળગળિત થાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— સત્યકીર્તિ ! તમે આવડા બધા હૈયાસૂના શું ક-
રવાને થાઓછો ? રાજ્ય પ્રત્યેના ધર્મ ભૂલી જઈને તમે અ-
હિયાં શું કરવાને આવ્યા છો ? મારા વિષેની વાત તમે જરા પણ
ધ્યાનમાં લાવશો નહિ. જ્યારે કોઈનો મિત્ર મરી જાય ત્યારે
તેની પછવાડે તેણે પણ મરી જવું જોઈયે એમ તમે ધારોછો ?
તમે ઘણું જાણોછો. એટલે તમને શીખામણ દેવા જેવું રહ્યું નથી.
જાઓ ભાઈ, હવે તમે પાછા વળો.

સત્યકીર્તિ.— મારા રાજા, માંડે છત્ર, મારા માથાના મુ-
કુટ ! આપ એમ ધોલો નાહ. રાજસત્તાની હું પરવા રાખતો નથી,
પૈસો મારે મન ધૂળ બરાબર છે, માંડે જીવતર હું એક તંખલા
જેવું ગણુંહું. મારો આપના પ્રત્યેનો પ્રેમ એજ માંડે ખંડે ધન છે,
આપજ મારા પૂજ્ય છો અને આપજ એકલા માંડે સર્વસ્વ છો.
આપે કરારમાં મને પણ વિશ્વામિત્રને વેચ્યો છે એમ આપ ગણોછો ?
ના એમ થાય કેમ ? હું આપનો એકલાનોજ તાંતણે બંધાયલો
દાસ છું તો આપને મૂકીને એક ક્ષણ વાર પણ મારાથી જુદાં
પડાય નહિ.

હરિશ્ચંદ્ર.— પ્રધાન ! કોઈ તમારી બરાબરી કરી શકે નહિ

એવા તમે જ્ઞાનવાન છો, તો હું તમને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે તમારા ધણીને કોપાયમાન કરવાનું તમે કારણ ઉત્પન્ન કરો નહિ અને જેનો પાર આવે નહિ એવા સંકટના ખાડામાં તમે ઝાપલાવો નહિ. જેણે પાપ કર્યા હોય તેણે એકલાએ જ તેનાં ફળ આપવાં જોઈએ. મારો બોલે તમારે તમારી પીઠ ઉપર શું કરવાને લઈ લેવો જોઈએ? ભાઈ હવે તમે અહિયાંજ ઉભા રોહો. અહિથી તમે પાછા વળો, મારા મિત્ર હવે તમને છેલ્લા જીહાર !

સત્યકીર્તિ.— મહારાજ ! હું દૃઢનિશ્ચય કરીને આવેલો છું, તેથી હવે ભાગ્ય પોતે પણ એમાં કશો ફેરફાર કરી શકનાર નથી. એમ કરવામાં મારા જીવનું જોખમ થાય તો ભલે; ઇન્દ્રનું વજ્ર મારા ઉપર ટૂટી પડે તો ભલે; મને ગમે તો આગના ઢગલામાં ભલે નાંખી દે; ધાતકી વિશ્વામિત્ર નઠારામાં નઠારો શાપ દઈને મને છો દુઃખી કરતો; માંડે જે થવાનું હોય તે છો થતું, પણ હું તો પાછો જવાનો નથી. આપનીજ પછવાડે હું આવવાનો, આપના દુઃખમાં અને આપના સંકટમાં હું ભાગિયો થઈશ અને એટલી આપને શાન્તિ પમાડીશ. હું આપનો મંત્રી માત્ર સમ્પત્તિની વેળાનો હતો? અને હવે વિપત્તિની વેળામાં મારે શત્રુ થઈ પડતું?

હરિશ્ચંદ્ર.— પ્રધાન, મારા શાણા પ્રધાન ! ત્યારે તમે શું મારી વ્યાકુલતામાં વધારો કરવાને ઇચ્છો છો? તમારે મારી આજ્ઞા લોપવી ઘટે? મારી પ્રિયા અને મારો પુત્ર એ બેજ મારી સાથે રહેવાં જોઈએ. તમે વળો હવે પાછા. તમારા કુટુંબનો તમે ત્યાગ કરો નહિ.

સત્યકીર્તિ.— ત્યારે હું તો આપને મન ત્રાહીત નહિ વાંડે? અને સ્ત્રીપુત્ર એકલાંજ આપને વાહાલાં? આ પ્રમાણે મારી સાથે અવિશ્વાસ ચલાવવો જોઈએ? હું આપની સેવામાં વળગ્યો રહ્યો તે શું આવી વેળામાં નાંખી દેવાને માટે? ધન ફરીને આવે અને આ-રોગ્યતા પાછી સુધરે પણ મિત્રાઈમાં એક વાર ટૂટ પડી તે પાછી ફરીને સંધાતી નથી. આપને અહિયાં વિખુટા પડતાં ઉભો ઉભો જોયાં કંઈ તેના કરતાં આ વડના ઝાડની ડાળિયે ફાંસો ખાઈને મારા દુખિયારા જીવતરનો અંત આણું તે બેહેતર છે. (ફાંસો ખાવા બંધ છે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— અરે મારા વાહાલા મિત્ર ! હવે બહુ થયું. તમે

એકાએક અવિચારી થઇને તમારા દેહના ઉપર બલાત્કાર કરે મા. જો તમારે એવોજ નિશ્ચય હોય તો ચાલો ત્યારે અમારી સાથે, કદાપિને તમારા ભાગ્યમાં પણ અમારી પેઠે દુઃખ ભોગવવાનું સ્થળું હશે તો તે કોનાથી મિથ્યા થાય ?

સત્યકીર્તિ.— મારા મુરખી ! જ્યારે આત્મા જાય ત્યારે દેહનો પણ તેનીજ સાથે નાશ થવો જોઇયે. તેમજ જ્યાં જ્યાં રાજા જાય ત્યાં ત્યાં તેના પ્રધાને પણ જવુંજ જોઇયે.

નક્ષત્ર.— અરે આગમુઓ, આટલી બધી ઢીલ કેમ કરવા માંડીછે ? થાઓ આગળ, ચાલવા મારો. (એમ કહી નેતરની સોટીવતે માર મારેછે) એ કેવી લાગી હવે ?

(તેઓ આગળ ચાલવા માંડેછે તેવામાંજ રસ્તા વચ્ચે ધિક્ક ધિક્ક-તી રેતીનું એક રણ બની જાયછે.)

રોહિતાશ્વ.— પિતા ! મારાથી આ તાપ વેડાતો નથી; અરે આ લોચ તો અંગારાના જેવી ધિક્કધિક્કે છે. માતા ! મને એમાંથી ઉગાર હું બળી મરુંછું.

તારામતી.— મારા વાહાલા પુત્ર ! તને આવો દુઃખમાં તરફડિયાં મારતો જોવાનું મારા ભાગ્યે આવી પડ્યું ? અરે મુખ-મલની સુવાળી ગાદિયો અને પૂલની ગુંથેલી સાદડિયો ઉપર જોણે રમતાં દોડાદોડ કરેલી તેને બદલે આગના ભભુકા નીકળતી આ રેતીમાં દોડવાનું આવ્યું ! મારા વાહાલા કુમાર ! હું તે હવે શું કરું ? (રડેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— અરે રે ! આગે બળતી આ પૃથ્વીની સપાટી આપણને બાળી મૂકેછે. માં છોકરું કરમાઈ જવા આવ્યું છે, તારામતી તેને આશ્રય આપવાને રડેછે અને હું મૂર્તિની પેઠે સ્તબ્ધ બની ગયો છું.

સત્યકીર્તિ.— રોહિતાશ્વ, મારા વાહાલા કુંવર ! આપનાથી આ દુઃખ સહન થતું નથી, તો આવો મારી પાસે હું આપને તેડું. (તેડેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— મારી પ્રાણપ્રિયા ! તારાથી તાપ સહન નહિ થાય આવ હું તને મારા હાથમાં લઉં.

તારામતી.— મારા પ્રાણપતિ ! એમ તો કદિ પણ બને નહિ. જે હાથમાં પરાક્રમરૂપી દેવી વિરાજમાન થયેલી છે તે હાથનું

હું રોકાણુ નહિ કરું. ના, ના, સ્ત્રીની શ્રેષ્ઠતા પતિ કરતાં વધારે ગણવી ના જોઈયે.

નક્ષત્ર.—અહ્યા હરિશ્ચંદ્ર ! આ તે શું કેહેવાય ? આ રેતીમાં આગના ભલુકા તેં શા માટે મૂકી દીધા છે ? મારાથી તો એના ઉપર ચાલી શકાતું નથી. તું આવીને મને તેડ, નહિકર હું તો મરી જવાનો.

હરિશ્ચંદ્ર.—ભાઈ નક્ષત્ર, તને કશી પીડા નહિ થવા દઉં આવ હું તને ઉચકું. (તે નક્ષત્રને પોતાને ખભે બેસારે છે.)

નક્ષત્ર.—હા, હવે તે મને સાંઝ લાગ્યું. ચાલવા માંડ હવે. (તેઓ રેતીનું બળતું રણ મહાકષ્ટે પસાર કરી જાય છે એટલે થોડે આધે જતાં સાપ, વિંછી અને ખીજાં જેરી પ્રાણિયોથી પખરાઈ ગયેલાં માર્ગ આવે છે.)

તારામતી.—આર્યપુત્ર ! આ સાપ અને વિંછીની વચ્ચે થઈને આપણુથી શી રીતે જવાશે ? અરે જીવોની તે આપણી પછવાડે ધાય છે. મારા છોકરા ! આવ મને આવીને વળગી પડ. જેરી જનાવરો આપણને ડંકે છે. આપણાં શરીર તો કાળાં મેશ જેવાં થઈ ગયાં છે. પીડા ઘણી ગહન થાય છે.

હરિશ્ચંદ્ર.—અરે દેવ ! હજી લગી શું મારા પાપનો બદલો વળી નથી રહ્યો ? હવે તમે અમારો છૂટકો નહિ કરો ! મોત, તું હવે કેમ આવીને ખબર લઈ જતું નથી ?

નક્ષત્ર.—અરે કેદિયો ! આ અંગારા છૂટતા રણની બળતી આગથી અને સૂર્યના તીક્ષ્ણ તેજથી અને અસહ્ય ગરમાઈથી હું બળી મરું છું એટલુંજ નહિ, પણ વળી જેરી પ્રાણિયો કરડીને ખાઈ જાય એવી જગ્યામાં મને ખેંચી આણ્યો છે તેથી મને લાગે છે કે તમે સર્વેએ મળીને માંડે કાટલું કાઢાડવાનો ઉપાય કયો છે. અરે ! અધૂરામાં પૂરું વળી મારા બેશી જતા કંઠને સમા રાખવાને પાણીનું એક ટીપું પણ મળતું નથી. ઓ ચોર ! તમે મને આહ્યાં શું કરવાને લાગ્યા ? અરે, પણ જીવોની પણ !

(જંગલી પ્રાણિયોનો એક ઘોર તેમના માર્ગ વચ્ચે આવી પડે છે.)

પેલો હાથી તો ચીસો પાડી મૂકે છે; અરે જોની પેલો વાઘ આપણો કોળિયો કરવાની રાહા જોતો લપાઈ બેઠો છે; અરે પેલો સિંહ તો આપણા ઉપર છલંગ મારવાની તૈયારીમાંજ છે;

આ ભયાનક જંગલી પાડો તો શીંગડાં વતે પૃથ્વી ફાડી નાંખતે મેઘની ગર્જનાની પેઠે બરાડી રહ્યો છે. અરે એ બધાંની વચ્ચે થઈને આપણુથી તે કેમ જઈ શકાશે? નારે મારા આપ, મારાથી તો જવાય નહિ. હું તો આ આલ્યો પાછો. મારે તો હવે સોનું નથી જોયતું.

હરિશ્ચંદ્ર.—નક્ષત્ર, ડરીશ નહિ; મારા પડખામાં આવીને ઉભો રહે, હું તારૂં રક્ષણ કરીશ.

સત્યકીર્તિ.—અલ્યા બ્રાહ્મણ! આવી રીતે તું અમને સંતાપ નહિ. તારી રીતભાત તો ખરેખરી એક વેશ્યાના જેવી છે, તે પોતાના મરવા સૂતેલા ચારને કેહેશે કે મરતા પેહેલાં મારા યુજરાતની વ્યવસ્થા કરતો જા, તેમ તું કરતો દેખાય છે. તારી પેઠેજ અમે દુઃખ વેઠિયે છિયે તે શું તું જાણતો નથી. આપણે આડે માર્ગે જઈને આ પ્રાણિયોની પીડા મટાડીશું. આપણે હવે ગૌમદી નદીની લગભગ આઘા છિયે એટલે શાન્તિ પામવાને કાંઈ વાર નથી.

નક્ષત્ર.—આ તારી તોછડાઈ તો ધમકીને કૂદી પડે એવી દેખાય છે. કોઈ માણસનાં લુગડાં કાંટા ઝાંખરામાં ભરાઈ ગયાં હોય તો તે હળવે રહીને છોડાવવાં જોઈએ કે એમને એમ? હું તમારા હાથમાં સપડાઈ ગયો છું તો તમે મને હવે ફાંસે તેમ કરો, પણ ચાલો હવે ચાલો આગળ. આ પ્રાણિયો માંડે માન રાખતાં હોય એમ જણાય છે; જુવો! એ બધાં વેરાઈ જવા માંડે છે.

(તેઓ ગૌમદી નદિયે જઈ પોહોંચે છે.)

સત્યકીર્તિ.—ભાઈ નક્ષત્ર ! જો હવે આપણને પુષ્કળ પાણી મળી આવ્યું. નાહાઈ લે તારી મેળો, અને જરા નીરાંત વાળીને બેશ. હું આ પાસેના જંગલમાં જઈને કાંઈ કંદમૂળ, ફળ, ભાજપાલો એવું લઈ આવું. (તે જાય છે.)

નક્ષત્ર.—બોલ હરિશ્ચંદ્ર ! છેવટે તું જૂઠું બોલ્યો કે નહિ ; તારૂં મોત આણવાને તં દેવતાઓને પ્રાર્થના કરી અને જમને નાચ્યો, તેમ છતાં હું તો તને જીવતો દેખું છું, ત્યારે તું જૂઠું પડ્યો કની ?

હરિશ્ચંદ્ર.—મારો અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કર. મારી

પ્રાર્થના ઉપર કોણે ધ્યાન આપ્યું છે ! અને કદાપિને હું ખરે-ખરો મુવો નથી તો મુવા જવોજ થયોહું. હવે આપણે સવે થોડી થોડી વિશ્રાન્તિ લઈએ. આ કિનારાના ઝાડની છાયા નીચે મને જરા સૂવા દે.

(સલકીર્તિ, કંદમૂળ, મેવો અને ભાજપાલો લઈને આવેછે.)

પવિત્ર બ્રાહ્મણ ! આમાંથી તારી નજરમાં આવે તે ખાઈને તું તારી મેળે તારી ભૂખને શાન્ત કર.

નક્ષત્ર.—ગંદુર માણસ ! તમે મને જંગલનું જતાવર ધારોછો કે શું જે હું આવો ધાસપાલો ખાઉં ? નહિ નહિ; મારે તો સારા રાંધેલા ચોખા, ખડી જેવું દૂધ અને ગળ્યું ગળ્યું મધ જોઈએ. જા જઈને એ બધું લઈ આવ, નહિકર મારીને દૂશ કાઢાડી નાંખીશ.

તારામની.—પવિત્ર માણસ ! તું આવો દયાહીન કેમ થયો છે ? તું જાણતો નથી કે મનુષ્ય પ્રાણીના રેઠાણથી આટલે બધે આધે, એક ઉજ્જડ અરણ્યમાં અમારો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી, તેથી અમે લાચાર બની ગયાં છિયે ? અમે ચોખા કે દૂધ કે મધ તે અહિયાં ક્યાંથી લાવિયે ? મારે ભાઈ, આમાંથી જે રૂચે તે ખા, નમેહરો થા નહિ. તારામાં શું તદ્દય નથી કે તું ભાઈ કે બેહેન વિનાનો છે કે અમારી સાથે આટલા બધા કઠોરપણાથી વર્તેછે ?

નક્ષત્ર.—દુષ્ટ ! જવાદે તારી લવરી. સ્ત્રી એ સદા પુરૂષની ધાતક છે. જા, મારે કશુંએ જોયતું નથી. હું તો હવે આ સૂતો મરવાને.

(હંધી જાયછે. હરિશ્ચંદ્ર, તેની સ્ત્રી અને પુત્ર તથા પ્રધાન મૂર્ખમાં પડી રેહેછે. તેઓ થોડી વારમાં પ્રાણીના અને ગર્જનાના અવાજથી ભડકી ઉઠેછે.)

નક્ષત્ર.—અરે દુષ્ટ ! પાપિયો ! આ શું છે તે જુવો તો ખરાં. આખું આકાશ આપણા ઉપર ટૂટી પડેછે અને ભારે વાવાઝડું મચી રહ્યું છે ને વાદળાંમાંથી પ્રાણીના ઘોઘેઘોઘ પડેછે. બીજાનીના અમકારા અને કડાકા કેવા ભયંકર થાયછે ! અરે જુવો તો ખરાં, પ્રાણિયો ચારેમગ હોડમહોડા કરી રહ્યા છે. મહા મહોટી રેલ જુવોની આ ! નદી તો ચારે કાંઠે છક્કાઈ જાયછે, ભારે મોજ કેવા આકાશમાં ઉછળેછે ! અરે, જે સપા-

ટામાં આવેછે તે બધુંએ ધસડી લઇ જાયછે. જંગલનાં માણુ-
સનાં મડદાં, પશુ અને પક્ષિયો ઝાડોમાં ભરાઈ ગયેલાં કેવાં
ધસડાઇ જાયછે ! અરે આ પ્રવાહની પાર ઉતરવાને કોની
હિંમત ચાલે ! આ તો મોત આવી પડ્યું રે મારા આપ, કોઇ
મને સાહાય થાઓ અને મને ઉગારો રે !

હરિશ્ચંદ્ર.—પૂજ્ય મહારાજ ! ચાલો આપણે પેલા ડુંગરા
ઉપર ચઢી જઈયે. હવેણાં જ્યારે તોફાન બંધ પડી જશે અને
પાણી ઉતરી જશે ત્યારે આપણે પાર જઈશું.

(તેઓ ડુંગરા ઉપર દોડી જાયછે, અને પાણી ઉતરી જવાની વાટ
જુવેછે. જ્યારે પાણી ઉતરી જાયછે ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર તથા સત્યકીર્તિ, નક્ષત્ર,
તારામતી અને રોહિતાશ્વને ખભે ખેસારીને નદી ઉતરેછે.)

નક્ષત્ર.—હાશાશ ! છેવટે આપણે અહિં આવ્યા, અહ્યા
ઉંઘી બુદ્ધિના અને ધૂટેલા મગજના હરિશ્ચંદ્ર ! અમને બધાંને
આવી વિપત્તિઓમાં શું કરવાને ઝોકાવી દેછે ? એક લગાર જેટલું
જૂઠું બોલને જે અમારો મૂલ્યવાન જીવ જોખમમાં પડવાની
પછી કશી અગત્ય રહે નહિ ! કેહેની ભાઈ, બોલની, એક ન્હાના
સરખા જૂઠામાં તે તારૂં શું જાયછે ?

હરિશ્ચંદ્ર.—ભાઈ, તું હવે ક્ષમા કર. ચાલ ઉતાવળા આ-
પણુ જઈયે. હવે દિવસ તો થઇ રહેલા આવ્યો છે.

(તેઓ આગળ ચાલેછે અને રાત્ર પડી જાયછે.)

સત્યકીર્તિ.—મહારાજ ! બહુ અસુર થઇ ગયું. કાળકંત્રાણુ
સરખી અંધારી રાત પડી ગઇ, અને માથા ઉપર એક તારા
સરખો પણુ ચળકતો નથી. મને તો લાગેછે કે આપણે આડે
માર્ગે ચડી ગયા છિયે. પણુ જીવો મહારાજ, પણુ વેગળું પેલું
કાંઈક દેખાયછે. ભડકા થાયછે અને ઓલાઇ જાયછે. વળી
ધુંધાટ મચી રહેલો પણુ સંભળાયછે. ઉભા રોહો, અહિં ઉભા
રોહો. એ તે શું હશે વાં ?

(ભૂતાવળી પ્રવેશ કરેછે.)

મહારાજ, આપણે તો ભૂતના સ્થાનમાં આવી પડ્યા છિયે.
જીવોની પણે પેલી મોટી ભૂતાવળી આવતી જણાયછે તે ! તેઓ
કેવાં બિહામણાં દેખાયછે ! એમના સામાં કોનાથી થઈ શકાય ?
અરે આ તો જાણેં ટોળું આવતું જણાયછે. માંહ જવાન છે

ને ધરડાં છે; નહાંનાં છે ને મ્હોટાં છે તે બધાં આપણને માન આપવા આવેછે. તેઓ કેવાં નાચી કૂદીને આનંદ પામતાં જણાયછે? તેમના મ્હોમાંથી આગની જ્વાળા ફૂટેછે; એમના પગ તો ધરતિયે અડતા નથી; તેઓ આકાશમાં અધધર ચાલેછે. એમના હાથમાં લોહીલોવાણુ થયેલાં મનુષ્ય પ્રાણીનાં શબ્દ છે તે જોયાં? તેઓ તેમને કચરી નાંખીને તેમનું માંસ ભક્ષણ કરેછે. આ જગ્યા બધી લોહીમાંસવાળી ગંદવાડ ભરેલી છે. દીપડાં અને તરસ તેમની પછવાડે ધુધવી રહ્યાં છે, શિયાળ અને કૂતરાં તેમની પાછળ ચાલેછે. એ હવે પાસે આવી પોહોંચ્યાં. શિવ આપણું રક્ષણ કરો!

નક્ષત્ર.—આ શું બધું બિહામણું! હરિશ્ચંદ્ર, આ તે શું કેહેવાય! જો આ ભૂત મારા સામાં તાડી રહ્યાં છે. મારો જીવ જવાની હવે વેળા આવી (ધ્રુજેછે.) હવે માંડ રક્ષણ કર. સોનું બોનું કાંઈ તારી પાસે માગતો નથી.

હરિશ્ચંદ્ર.—ભાઈ નક્ષત્ર! ગભરાઈશ નહિ. આવી જ અમારી વચ્ચે.

(તે છપાછ જાયછે, અને ભૂત તેમના મ્હો આગળ આવીને આનંદથી કૂદવા મંડી જાયછે.)

મૃતનો નાયક.—માતવી, નહાનકડાં માતવી, મનુષ્યજંતુ! મારી બેઅદબી કરતાં તમે એમનાં એમ ચાહ્યાં આવોછો? જીવો ત્યારે તમારી વચ્ચે પેલો ગ્રાહણ છે તે વિના તમે બધાં મારાં આજની રાતનાં ભક્ષ છો.

હરિશ્ચંદ્ર.—પિશાચ! આ પવિત્ર ગ્રાહણને તો ખાતલ કર્યો તેથી મારી ખાતરી થાયછે કે તું કાંઈ બોનું કરનાર નથી. અમે તો અમારી મેળે જાણિયે છિયે કે આ પૃથ્વી ઉપર જે દેહ ધારણ થાયછે તેજ દેહ પાછો નાશ પામેછે, ત્યારે મરણ આવવાથી શું થવાનું છે? જો એ માત્ર અમને હવણું ઉગારે તો જાણીશું કે તે કોઈ બીજી વારને માટે અમને સંધરી રાખેછે. ભલા અને માયાળુ પિશાચ! અમારો સર્વેનો ભેગો નાશ કરી નાંખ; અમે અમારા ભાગ્યને શરણ થવાને તૈયાર છિયે.

નક્ષત્ર.—(ધ્રુજતો) હરિશ્ચંદ્ર! હરિશ્ચંદ્ર! તું આ પ્રમાણે મને તજ દે તેના પેહેલાં એ પિશાચની સાથે કરાર કરી લે કે મને પછી કાંઈ અડચણ કરે નહિ.

હરિશ્ચંદ્ર.—તારે બીહીવાનું કાંઈ કારણુ નથી. તું તો તારી મેળે સુખરૂપ રેહેવાનો.

ભૂતનો નાયક.— જીવો સાંભળો ! તમે તો અધ્યાં ઘણું પાતળાં છો, માટે તમને મારવામાં કાંઈ માલ નથી. પણ ધારીને જોતાં આ જવાન બ્રાહ્મણુ જંગલી ભૂંડના જેવો ઠીક રાતો માતો જણાય છે માટે એ એકલો અમને આપી દો, બીજનો અમારે અપ નથી.

નક્ષત્ર.— (બહુ ત્રાસથી બૂમ પાડીને) અરે દેવ ! અરે હરિશ્ચંદ્ર ! તું ચક્રવર્તી રાજા છે, આ વેળાએ મને સહાય થા. માંડે રક્ષણુ કર, માંડે રક્ષણુ કર. હું હવે સોના માટે તને કદિ પણ પજવવાનો નથી અને હવેથી ઘણીજ સહુકાર્થથી તારી સાથે ચાલીશ.

હરિશ્ચંદ્ર.— ભાઈ ! તારો વાંકો વાળ થવાનો નથી. તું શાન્ત થઈને ઉભો રહે.

નક્ષત્ર.— મને ત્યારે તારા પડખામાં લપાઈ જવા દે. અને હાથવતે બાજી રેહેવા દે. (તે હરિશ્ચંદ્ર તથા સલકીર્તિને બાજી પડેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— ભૂતપતિ ! હું મારા અંતઃકરણથી તને કહું છું કે જો અમને ત્વરાથી યમરાજના ન્યાયાસન આગળ પોહોંચતા કરીશ તો તારી અમારા ઉપર મ્હોટી કૃપા થશે. બ્રાહ્મણુને તો તારે અડકવું નહિ; અમાંડે ભક્ષણુ કરી જા.

ભૂતનો નાયક.— (કોપથી દાંત પીશીને.) અરે શું તું મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરેછે ! અને તું શું અમને બ્રાહ્મણુ નહિ આપી દે ?

હરિશ્ચંદ્ર.— અમારાથી એને આપી દેવાય નહિ. અમેજ માત્ર તારાં બલિદાન છિયે. (એટલામાં પરાડિયું થાયછે અને ભૂત અદૃશ્ય થઈ જાયછે.)

નક્ષત્ર.— અરે માનવિયો ! જો હું હોત નહિ તો તમારા અધ્યાંએનું કાટલુંજ નીકળી ગયું હોત ! માંડે જોર કાંઈ જેવું તેવું કેહેવાય નહિ. જીવોની, મારાથી ડરી જઈને ભૂત કેવાં અલોપ થઈ ગયાં ? (એકાએક ક્રોધ કરીને) તમે મને ઉડાવ્યાં કરોછો તે હવે હું સહન કરવાનો નથી. હરિશ્ચંદ્ર, મૂકી દે આમ માંડે સોનું, હવે હું વધારે વાર થોભવાનો નથી. માંડે સોનું આપ્યાવિના એક ડગલું પણ આગળ ભરવાનો નથી, અરે એક તસુ પણ નહિ.

હરિશ્ચંદ્ર.— તારા ગરીબ સેવકો ઉપર જરા તો દયા રાખ. અહિથી કાશી કાંઈ બહુ આઘે નથી. હું ત્યાં પોહોંચ્યો કે તરતજ તારૂં સોનું તારે સ્વાધીન કરી દઈશ.

(તેઓ આગળ ચાલવા માંડેછે.)

(હરિશ્ચંદ્રના મુખ આગળ વિશ્વામિત્ર પ્રકટ થાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— રાજાર્ષિ! હું તમને પ્રણામ કરુંછું. આપને આ ઠેકાણે કેમ પધારવું પડયું? પ્રજાએ આપના રાજ્યની સામે બંડ મચાવ્યું છે કે શું? મને આપ શી આજ્ઞા ફરમાવેછો?

વિશ્વામિત્ર.— જવાદે તારૂં નામ, મૂઠ! મારે તારી સલા' બલા નેઈતી નથી. આમ ને, તારા રાજ્યનું ધૂંસરૂં મારી ખાંધ ઉપર મૂકીને હવે હું મારી પૂજા પાતરી વીસારી દેવાનો નથી; મારે જા તું તારી મેળે તારૂં રાજ્ય સંભાળી લે.

હરિશ્ચંદ્ર.— જે મેં કશું તે નહિ કશું કદિ થવાનું નહિ. ઋષિ મહારાજ! હવે તો અયોધ્યાના ખરા અધિપતિ તો આપજ છો.

વિશ્વામિત્ર.— હજી હઠ છોડવી નથી કે? અનુભવ થયો છતાં પણ તારા જડ મન ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી કે? તારા ભાગ્યમાં દુઃખના ખરાડા પાડવાજ લાખ્યા છે કે? નહિ, હરિશ્ચંદ્ર! ડાહ્યો થા, તારા પ્રેમાશ્રિથી બળી જતી પેલી બે ગરીબ કુમારિકા ઉપર જરા દયા આણુ. તું શું સ્ત્રિયોનો કાળ છે? તેમને તારા અંતઃપુરમાં રાખી લે. અથવા એમ ને તારી ધ્યાનમાં ઉતરતું હોય નહિ તો એક જરા સરખું જૂહું બોલ. એટલું કેહે કે “તમારૂં સોનું મારી પાસે લેણું નથી” કે પછી લાગલોજ હું તને તારા રાજ્યાસન ઉપર પાછો બેસારી દઉં.

હરિશ્ચંદ્ર.— મહારાજ! ખોટું કામ કરવાનું હું કદિ પણ માન્ય કરવાનો નથી. આપના સેવકને હવે ક્ષમા કરો.

વિશ્વામિત્ર.— અદયા ગાંડા માણસ! તું શું એમ ધારેછે કે કાશીમાં તારી વાટ નેઈને કોઈ બેશી રહ્યું છે—અને તું જઈશ તેવો લાગલોજ ધનનો ઢગલો તને આપી દેશે?

(નક્ષત્રે કેદિયોની ઉપર મેહર રાખી એમ કહીને વિશ્વામિત્ર તેને ઠપકો દેછે અને હવેથી ઘણી પજવણી કરવાની આજ્ઞા કરીને અદક્ષ્ય થઈ જાયછે કે લાગલુંજ તેમને અસિએ ભરેલું અરણ્ય ઓળંગવાનું આવેછે.)

નક્ષત્ર.— અરે આનો છેડો તે ક્યારે આવવાનો? દેવાદાર તરીકે તમે સહન કરો પણ હું એક નિરપરાધી બ્રાહ્મણુ તે મારે તે શું કરવાને આવાં સંકટ અને જોખમમાં આવી પડવું જોઈયે? એક પીડાનો અંત આવતો નથી એટલામાં તો જાણે કે બીજું તૈયારજ છે. આખું અરણ્ય અંગારાથી ધિક્કધિક્કી રહ્યું છે. આ તત્વો પણ તારી સામે લડાઈ મઆવી રહ્યાં છે કે શું? જાણે પવન વાઈને અગ્નિના ભડકાને આકાશ સુધી પોહોંચાડે છે અને ચારે દિશામાં તેનો ફેલાવ કરી મૂકે છે. અરેરે, આપણે બધા હવે સપડાઈ ગયા. નાશી જવાનું કહિંએ બાંં નથી. હરિશ્ચંદ્ર ! તમે બધાં બળી મરો પણ હું ઉગરું એમ કરો.

હરિશ્ચંદ્ર.—જો આપણામાંથી કોઈનું પણ બલિદાન આપવામાં આવે તો હવણું અગ્નિદેવ શાન્ત પડે અને આપણને પીડા કરતા બંધ પડી જાય. આપણામાં હુંજ મોતને સ્વાધીન થવાને ખરેખરો પાત્ર છું મારે હું બલિદાન થઈને હોમાઉં છું. પ્રધાન ! આ બ્રાહ્મણને અને મારા કુટુંબને તમારા સ્વાધીનમાં કરો.

સત્યકીર્તિ.— અહો મહારાજ ! જો આપ જીવતા રોહો તો જગત સમૃદ્ધિવાન થશે, સર્વે સદ્ગુણનો પ્રસાર થશે, અને વિશ્વામિત્રનું દેવું વળાશે. પણ માંં જીવતર કશા કામનું નથી, મારે હું પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે મને મરવા દો અને મારા રાજાને ઉગારવાનું માન મને મેળવી લેવા દો.

હરિશ્ચંદ્ર.— સત્યકીર્તિ ! એમ થાય નહિ. તમે જીવતા રોહો અને મારી સ્ત્રીને અને પુત્રને આશ્રય આપનાર થાઓ. મને તમે અટકાવો નહિ. આ આગમાં મને પડવા દો. તારામતી, રોહિતાશ્વ, આ જગતનો આપણો સહવાસ હવે બંધ થાય છે. સર્વ-શક્તિમાન, પરમેશ્વર તમારું સર્વેનું રક્ષણ કરો ! આગના ભડકા, પાસે આવી પોહોંચે છે મારે હવે મારે તેને શરણુ થવું જોઈયે.

તારામતી.— (તેને હાથે ઝાલી રાખીને) આર્યપુત્ર ! આપ સારી પેઠે જાણો છો કે પતિની પછવાડે સ્ત્રીએ જીવવું નહિ. કેમકે જેના જીવન વડે જે જીવે છે તેના ગયા પછી તેનું જીવતર તેને કશા કામનું રહેતું નથી. પવિત્ર ગાંઠની બંધાયેલી અર્ધાંગનાનો પ્રેમ, મનોવિકારને સ્વાધીન થયેલી ગણિકાના જેવો હોતો નથી. મહારાજ ! જ્યારે જંગલી પારધી જંગલના એક પક્ષી સરખાને

હજુછે ત્યારે તેની સાથેનું બીજું જુરી જુરીને મરણ પામેછે. મારા શિરછત્ર! આપની તુચ્છ સ્ત્રીને હવે હોમાવા દો.

રોહિતાશ્વ.—પિતા! માતા! જ્યારે તમે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે પછી મારી શી વલે થવાની? એક બાળક પોતાના માઆપનો કેટલો બધો આશિંગણુ અને દેવાદાર છે તેની ગણતરી થઈ શકતી નથી માટે મને જેટલા પ્રેમથી ઉછેર્યો છે તેટલા પ્રેમને હું પાત્ર છું એવું મારો દેહ આપીને મને દેખાડી આપવા દો. અરે મને હોમાવા દો.

તારામતી.—મારા વાહાલા કુમાર! આટલું બધું ડાહ્યાપણું તું ક્યાંથી શીખ્યો? અરે મારા કુલદીપક! આ શીખામણુ તને વિપત્તિએ આપી? પણ મારા પ્રાણુ, અગ્નિદેવને બલિદાન આપવાને મેં તને ઉછેર્યો નથી; માટે તારી માતાને મરવા દે.

નક્ષત્ર.—ચોર! ગુલામ! કેદિયો! ત્યારે તમે બધાં એકઠાં મળીને માંજળ કાટલું કહડાવાની યુક્તિ કરોછો કે? ત્યારે તમે ઉઘાડા પડો અને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દો. મને આ આગના ભભુકામાં નાંખી દો અને તમે તમારી મેળે સુખેથી તમારા જીવ ઉગારો. બોલો ત્યારે હું ઉદાર નહિ?

તારામતી.—ના મારા પ્રાણુપતિ, મને અટકાવો નહિ. મારા વાહાલા કુમાર! હવે તું મને જવા દે (બલાહારે આગમાં દોડી પડેછે.) અગ્નિ! હવે હું તમારી પાસે આવીછું. અહો અગ્નિદેવ! કદિ પણ મેં કે મારા પતિએ કોઈને દુભાવ્યું હોય કે તેમની મતા લઈ લેવાનો લોભ કર્યો હોય, અમે કદિએ પણ કોઈ ડાહ્યાનો, મહાનનો, ભજા માણસનો, વૃદ્ધનો કે ગરીબનો ધિકાર કર્યો હોય, અમે કોઈ દિવસ પણ અતિથિ પ્રત્યેનો, અમારા મિત્રો પ્રત્યેનો કે અમારાં સગાંવાહાલાં પ્રત્યેનો ધર્મ ચૂક્યાં હોઈયે, અમે કદિએ અમારા ગુરૂની અવજા કરી હોય કે દેવની નિન્દા કરી હોઈ, અમે કદિએ પણ અધર્મી કે અન્યાયી થયાં હોઈયે, કદિએ પણ ધાતકી, કે ઉદ્ધત થયાં હોઈયે અથવા બૂકાં પડ્યાં હોઈયે તો હે અગ્નિદેવ, મને ઉગારશો નહિ. અને અહો અગ્નિદેવ! અમે કોઈ દિવસ પણ અમારો અન્યોન્યનો ધર્મ ચૂક્યાં હોઈયે તો સર્વજ્ઞ દેવ! તમારૂં બલિદાન ગણીને મને આળીને ભસ્મ

કરી નાંખજે; પણ હું પ્રાર્થના કરીને કહુંહું કે મારા પતિને, મારા પુત્રને, કે મારાં શુભેચ્છકોને પીડા કરશો નહિ.

(જ્વાળામાં પડીને અદૃશ્ય થઈ જાયછે.)

રોહિતાશ્વ.—અહો માતા ! અરે મારી વાહાલી મા ! તું ક્યાં જતી રહી ?

(તેની પછવાડે જ્વાળામાં પડતું મૂકીને તે પણ અદૃશ્ય થઈ જાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—મારી પ્રાણપ્રિયા ! તું આવી રીતે મને તજીને જતી રહી ? ત્યારે મારે આ જગતમાં રહેવાનું શું પ્રયોજન રહ્યું ? હું પણ આવતી દુનિયામાં તારો સંગાથ કરવાને આ આલ્યો.

(ધસીને જ્વાળામાં ઓપલાવેછે અને અદૃશ્ય થઈ જાયછે.)

સત્યકીર્તિ.—અગ્નિ ! હું પણ તમારૂં બલિદાન છું. અહો દેવ ! હરિશ્ચંદ્ર ન્યાં ન્યાં ગયો હોય ત્યાં ત્યાં એની પછવાડે જવાને મને આશા આપો.

(જ્વાળામાં પડતું મૂકીને અદૃશ્ય થઈ જાયછે.)

નક્ષત્ર.—અરે ઠગારાં ! મારા કબજામાંથી તમે આ પ્રમાણે એક પછી એક નાશી ગયાં ? પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ. તમારા ભાર શો છે જે તમે મારી પાસેથી છટકી જાઓ. આ હું આવ્યો તમને ઝાલવાને.

(અગ્નિમાં પ્રવેશ કરેછે, અને અરણ્યની સામી બાજુએ હરિશ્ચંદ્ર, તેનાં સ્ત્રીપુત્ર, અને સત્યકીર્તિ સર્વે, કશી પણ અડચણ થયાપિના જ્વાળા શમી જવાથી બેઠાં હતાં ત્યાં જઈ પોહોંચેછે.)

હા; આ રીતે વળી એક વાર મેં તમને મરણના પંજામાંથી ઉગાર્યાં, હવે તો હું વધારે વાર થોભી શકવાનો નથી, અને મિથ્યા કળ હવે જવા દેવાનો નથી. મૂકી દે આમ માંડે સોનું, નહિ તો પછી તારા શરીરની કાપાકાપ ને છૂંદાછૂંદ કરીને તારો પ્રાણ કાઢાડી નાંખીશ.

હરિશ્ચંદ્ર.—ભાઈ, કૃપા કરીને થોડી વાર હવે રાહા જો. આપણે હવે કાશીમાં આવી પોહોંચ્યાં છિયે તેથી તારૂં સોનું સત્વર તારે સ્વાધીન કરી દઈશ.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, કારીની સીમા, પછી કારી, તેની
શેરિયો અને દેવલ.

(કાવ્ય અથવા રોલા છંદ.)

હરિશ્ચંદ્ર.—ને કિલ્લો મુજ પ્રિયા જઈ આકાશે અડિયો,
પવિત્ર કાશી ક્ષેત્ર તેહને વીંટી વળિયો;
પૃથ્વીપરનાં સર્વ તીર્થમાં કાશી ભારે,
લાખો શિખર રહ્યાં, શોભતાં હારે હારે.

પ્રધાન.—હવેલિયોની હાર દબદબા ભરી ખિરાજે,
ધવલ અતિ ચક્રચક્રી રૂડાં ધાખાં બહુ રાજે;
શી તેની ઉંચાઈ નજર નાંખી નવ પોહોંચે,
આકાશી વાદળાં વસેછે તે પર ટોચે.

તારામતી.—વિશ્વનાથ માંદેવતણું દેવલ જાણીતું,
સર્વે કરતાં શ્રેષ્ઠ ઘણું સૌને માનીતું;
સોનેરી છે ધુમટ, શિખર તો રત્ને જડિયાં,
રાજે રૂડા કલશ હીરા માણકથી ભરિયા.

હરિશ્ચંદ્ર.—ધર્મતણી ને ધન શિખરપર રહી ફરકેછે,
દેવતણા દેવતા સ્થાનથી મન હરખેછે;
પ્રિયા પ્રેમથી નમન કરી લે દૂરથી આજે,
પવિત્ર એ છે ધામ, પાપ ધોવાને કાજે.

પ્રધાન.—વાદળને જ્યમ વાત વાઈ નાંખે વંખેરી,
સર્વ જન્મનાં પાપ કાશી દર્શન દે વેરી;
પવિત્ર ગંગાનદી વહેછે પાસે એની,
રૂપેરી રંગની રાજતી લેહેરો જેની;
તટપર શોભી રહી ઝાડની હારે સારી,
પટ પરની રેતી તો હેમસમ શોભે ભારી.

હરિશ્ચંદ્ર.—હવણું કરીશું સ્નાન આપણે એમાં જ્યારે,
શુદ્ધ થશે આત્મા આપણો તરતજ ત્યારે.

રોહિતાશ્વ.—દરવાજે આ રહ્યો ચોકી તેની કરવાને
સજી ગદા તરવાર મનુષ્ય લાગ્યાં ફરવાને;
શી ચલકે તરવાર ! વીજલી જાણે ચમકે,
ગદા તણી જોઈ ધાર લદાય કાચાનાં હબકે.

આલો આપણે અંદર પ્રવેશ કરિયે. (તેઓ પ્રવેશ કરીને
શેરિયોમાં ચાલેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—ભંડારી કુબેર તણી અલકાપુરી ભારે,
તે પણ શોભા માંહ નહિ આવે એ હારે.

તારામતી.—વેદ તણી આ ધૂમ મચેલી કાને આવે,
આજ્ઞાણવાડા તણી નિશાની તે બતલાવે.

પ્રધાન.—પંડિત કેરા સૂર જીવો ઉંચા કેવા છે !
શાળાના અભ્યાસી તેમના પણ તેવા છે.
હોમ હવન અહિ થાય ધૂમ ગોટા વા લાવે,
બલિદાન હોમાય, મંત્ર ગુણવામાં આવે.

હરિશ્ચંદ્ર.—સરસ્વતીના ભક્ત કરે આરાધન એનું,
શાસ્ત્રવૃદ્ધિ અતિ થાય એજ ઉત્તમ ફળ તેનું.
ધનુષ્યના ટણકાર, અહિં શૂણવામાં આવે,
ખડ્ગ તણા ખખડાટ, ક્ષત્રીવારો સૂચવાવે;
ક્ષત્રી કેરા બાલ, ગુરૂથી શિક્ષા લેતા;
યુદ્ધકલા શીખવા, સદા તત્પર થઈ રે'તા;
વહી વાદ વીરપણું બતાવા આગળ આવે,
ધનુર્વિદ્યામાંહ, કુશલતા બહુ બતલાવે.

તારામતી.—બાણતણા વર્ષાદ રહ્યો છે વરશી ભારે,
અણિયે અણી ભેદાય કોઈ કોથી નવ હારે.

રોહિતાશ્વ.—પેલાની જો પણુજ બાણ વાગ્યે કરપાઈ,
સાંધી તે લાગલી, વાર જરિયે નવ થાઈ.

પ્રધાન.—તીવ્ર બાણ ત્યાં થકી વીજળી વેગે છોડ્યો,
સામાના આપનો ઠાઠ જઈ તેણે તોડ્યો.

હરિશ્ચંદ્ર.—તેથી તે વૈરમાં હોઠ કેવા પીસેછે,
વિક્રયા સાંઠની પેઠ, ડોક ધુણુતો ઠીસેછે.

ફરે ગર્જના ધણી, ભૂમિને પગે પ્રહારે,
ભારે ધરી ધનુષ્ય, જીતેલા પર તીર ધારે.

રોહિતાશ્વ.—જે છૂટ્યો એ તીર જીતેલા ઉપર દોડી,
ધનુષ્ય ભાથો એય તેહનાં નાંખ્યાં તોડી.

પ્રધાન.—વળી પછે જો દીસે વાદમાં જવાન પડિયા,
તરવારો કર ગ્રહી, પટાને ચડશે ચડિયા;
ફરે વેગથી એમ, છતાં એ એક ગણાએ,
તરવારોને સડે તેજ ઝલકાટ જણાએ.

તારામતી.—થાક્યા દીસે હવે, થાક ખાવાને એકા;
ત્યારે એ જણુ બીજા, કુસ્તી કરવામાં પેઠા.
એક બીજાને જીવો આંટિયો કેવી ભરવે,
પડે, ઉઠે, વળી પડે, થાય નહિ ચિત, કશું કરવે.

રોહિતાશ્વ.—ફરીને ઉભા થઈ, ખભા ઠોકેછે જોરે,
સિંહ ગર્જના કરી, ધપી બાજે બહુ તોરે.
પછે ક્ષત્રીનો બાલ, થઈ અશ્વારજ ખીલે,
પાડી કુંડે અશ્વ, ભૂમિપરની રેતી લે.

પ્રધાન.—વળી પછે કેટલા શીખે હાથીપર ચડવા,
રથી બની કેટલા પછે શીખેછે લડવા.

હરિશ્ચંદ્ર.—હવે દષ્ટિયે પડે દુકાનો વળી વખારો,
ભાતભાતના માલતણી દીસેછે હારો.
હવેલિયો આ ભય આપણી આંખે આવે,
આપારી જે વૈશ્ય તેમનો જથો જણાવે;
થતાં આપણે બહુ માલની, ધુધાર થાએ;
શિક્કાના રણુકર તોય તેમાં સંભળાએ.

પ્રધાન.—શૂદ્રતણાં ઘર પછે છાપરાં સરખાં ન્હાનાં,
શોભા કાંઈ નવ મળે પછી શોભે તે શાનાં?
પૂંચ્યા ધાંચરા દાંણુ દોરને ખાવા કાળે,
તેમાંથી ચાલિયા ધૂણીના ગોટા આળે.

તારામતી.—હલ જોડી કો જાય, ગાડું જોડેછે બીજે,
દોરાંનો લઈ ઘોર, જાયછે પેલો ત્રીજે.

રોહિતાશ્વ.—લેશ પાડી આયડે, ગાય વાછડાં બરાડે,
જવા ઘોરનીમાંહ બહુજ બરાડા પાડે.

તારામની.—નાદ વાંસળીતણો મધુર વાગેછે કેવો,
છૂટાં ભેગાં કરે ઢોરને, સંકિત એવો.

હરિશ્ચંદ્ર.—અળદ લઇને કોઇ કોશથી પાણી વેહેવા,
કોઇ ચાલિયા નય ખીજને વાની દેવા.
વિશ્વનાથ મહાદેવતાણું આ દેવળ આવ્યું,
હર્ષ થાય અતિ તદ્દય બહુ મનમાં એ ભાવ્યું.

તારામની.—આર્યપુત્ર ! ચાલો આપણે સર્વે અંદર જઇએ
અને મહાદેવનાં દર્શન કરિયે.

(તેઓ દેવળમાં પ્રવેશ કરીને મહાદેવની પ્રાર્થના કરેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— (શાદૂલવિકીરિત છંદ.)

મ્હોટો દેવ તું વિશ્વનાથ, વિનવું, તારો સદા દાસ જે,
પીડાયો અતિ ભાગ્ય માર ખમતાં, આવ્યો તજી વાસ જે;
ખોયું છે નિજ રાજપાટ સરવે, હેવું થયું હેમનું,
દેવાને દરશાવ માર્ગ સવળો, હાવે કરે કેમનું ?

નક્ષત્ર.— અરે મૂઠ ! તું આ શું કરવાને મંડીગયો છે ?
મારે તે હવે ક્યાં લગી તારી વાટ જોવી ? મૂકી દે આમ માંડે
સોનું, અથવા કેહે કે કાંઈ માગતું લાકતું છે નહિ, એટલે પત્યો
તારો હિસાબ. મારે શું તારે માટે ભૂખે મરી જવું ?

હરિશ્ચંદ્ર.—ભાઈ, મારી પાસે સોનું માગતું છે, અને તે હું
તને આપવાનો છું. હવણું તો આપણે લાંબો પ્રવાસ કરીને
આવ્યા છિયે તેથી બહુ થાક ચડ્યો છે માટે આવો આપણે
બધાં આ દેવળના મંડપમાં થોડી વાર વિશ્રામ લેવા બેશિયે.
ભાઈ, અમારી દુર્દશા જોઈને અમારા ઉપર દયા કરવાને, અને
વિશ્વામિત્રનું સોનું લેણું છે તે આપવાને સારૂ હવણું હું આ કાશીના
ધનવાન લોકો પાસે યાચના કરવાને જરા રહીને જઈઉં.

નક્ષત્ર.—આ હરિયાએ તો વાટ જોવરાવી જોવરાવીને મને
વાટી નાંખ્યો ! ના ભાઈ ના, હવે હું એમ કરવાનો નથી, લાવ
આમ સોનું કે પછી કેહે ના, નહિ તો પછી મેં તારે માટે ગળી
ગળી વસ્તુઓ રાખી મૂકી છે તેનો સવાદ ચખાડીશ. ના તે
ઠગાઈ નહિ ચાલે, વાર થાયછે તે હવે હું સહન કરવાનો નથી.
'કાશીમાં આપું કાશીમાં આપું' એમ કહીને ખૂબો પાડતો હતો

તે કાશી આવી તોય હજી નાની નાઃ હવે તો તને ગળી ગળી વસ્તુઓ અપાડ્યા વિના સિદ્ધિ નથી. ચોર, આવ આમ, જો આ બચડાનો કાંઠો ખેવડ કરી નાંખનાર ચીમટો છે, લે આખ એનો સવાદ.

(તે ચીમટો લાગુ કરેછે તેથી હરિશ્ચંદ્રના બચડાનો કાંઠો વળી જવાથી મહાકષ્ટ વેઠતો જણાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—(અતિશય ત્રાણીને.) ઓ! અરે! છોડ ભાઈ! મને છોડ. મેં સોનું આપવાની તને ના કહી નથી, તું આમ શું કરવાને કરેછે? અહો વિશ્વનાથ! તું આ દેવલમાં વશી રહ્યો છે તે હવે તારા કંગાલ સેવકનું રક્ષણુ કર. (પ્રાર્થના કરતો બેસેછે.)

રોહિતાશ્વ.—મા! તું મને ક્યારની વારી રાખેછે પણ હવે હું તારૂં માનનાર નથી. આ બામણ મારા પિતાને આમ દુઃખ દે ને હું જોઈ રહું? ના તે નહિ. (એમ કહી નક્ષત્રને મારવા જાયછે.)

નક્ષત્ર.—મારૂં નાક ભાંગી નાંખ્યું રે મારા બાપ ! (રીસ ચડાવીને છોકરાને ઉઠાવી નાંખીને.) ચોર! ઠગારા! તમે બધાં એક સંપ કરીને મને મારી નાંખવાને ધારોછો કે?

(એક સોડી લઇને બધાંને મારી વળેછે.)

તારામતી.—બેટા રોહિતાશ્વ, એ ભૂખ્યા વાધ—અરે બ્રાહ્મણને તેં શું કરવાને છેડ્યો? હું તને એટલાજ માટે ના કેહેતી હતી કે એનો કોધ વધે નહિ.

નક્ષત્ર.—જેયું, આ બાપડી મને વાધ કેહેવા જતી હતી. હા ત્યારે લે હું વાધ છું. (એમ કહીને બધાંને બચકાટેછે અને નખ ભરવા જાયછે, તથા હરિશ્ચંદ્ર પગે પડેલી ઢાંખે હોતા તેના પગ ખેંચીને તેને ઉંધો પાડી નાંખેછે તેથી પેતું હથિયાર વધારે કળી જાયછે.) અધ્યા હરિયા! લાગ હવે ઉંધો વળીને પગે, કે પછી કર ગમે તે. તું દગો કરીને અમારૂં સોનું ખાઈ ગયો છું તે મહાદેવ સારી પેઠે જાણેછે. શરમ છે, જૂઠા, ઠગારા! લાવ મારૂં સોનું મૂકી દે આમ.

હરિશ્ચંદ્ર.—ભાઈ, હું આપવાને તૈયાર છું; પણ તું આવા દુઃખમાંથી મને છોડ. તેં મને આમ લાચાર કરી નાંખ્યો છે તો હું સોનું લેવાને શી રીતે જઈ શકું?

નક્ષત્ર.— અહ્યા તું નિર્લાજરો થાયછે કે? આમ આવ આ બયડો બેવડ કરનાર ચીમટો જરા ઢીલો કંઈ (એમ કહી ઉભો કરીને ચીમટો જરા ઢીલો કરેછે અને માથું કેડ સાથે સાંકળી લે છે તેથી ડોક હાલે નહિ એમ હંચે મ્હોડે સજ્જડ થઈ જાયછે.) કેહે વિશ્વામિત્ર તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી, હવે રેહે આમને આમ સોનું આપતા લગી.

હરિશ્ચંદ્ર.— (સજ્જડ થઈ ગયેલી ડોકે ઉભો ઉભો.) ઓ શ્રદ્ધા! તેં મને શું કરવાને સરજાવ્યો? આ બધાં દુઃખ વેડવા જેવાં મેં શાં કૃત્ય કર્યાં છે? લોહીલોવાણુ થયેલા ભયંકર રણુક્ષેત્રમાં કારી ધા વાગ્યાછતાં જેનું દઢ ત્દદ્ય કંપે નહિ તે હવે કેવું પોચું થઈ ગયું? મારા વાહાલા પુત્ર, રોહિતાશ્વ, મારી પ્રાણપ્રિયા અને મારા ખરા મિત્ર સત્યક્રીતિ, મારી આવી સ્થિતિમાં તમારાં મુખ જોઈ મુખ પામવાને મારી આંખો મિચાયાં કરેછે અને મુખ પામવાને બદલે તમારાં આંસુભરેલાં કંગાલ મુખ શોકની હાથ કરતાં જોઈને મારી આંખો આંસુથી ભરાઈ મારા તરફડતા ત્દદ્યને ઉછાળેછે.

નક્ષત્ર.— અહ્યા હરિશ્ચંદ્ર! પાડ હજું વધારે બૂમો. શરમ! શરમ! એક ક્ષત્રી બચ્ચો થઈને આમ બરાડા પાડેછે અને ર-ડેછે તે તું તારો ક્ષત્રીનો ધર્મ ચુક્યો ના કેહેવાય?

હરિશ્ચંદ્ર.— ના, નહિ, મને મારા દુઃખથી ઘણું દુઃખ થતું નથી, પણ મને દુઃખ થતું જાણીને લાચાર બની ગયેલાં મારાં વાહાલાંને જે દુઃખ થાયછે તે મારા ત્દદ્યને બહુ ઉરકેરેછે.

નક્ષત્ર.— એમ છે કે? બહુ સાંઝે ત્યારે. કરી જો આ એક બીજી અજમાશ. (એમ કહીને આંગળિયો સજ્જડ ચાંપી નાખે એવો ચીમટો લગાડેછે.) ચેં કે ચૂં કર્યા વિના હવે એ સહન કર.

તારામતી.— (અતિશય રડતી અને સંતાપ પામતી)

ઓ શ્રાદ્ધાણુ, તારૂં ત્દદ્ય પથ્થરનું છે? તું આ પ્રમાણે અ-મને શું કરવાને સંતાપેછે? હું તને પ્રાર્થના કરીને કહુંછું કે મા-રા પ્રાણપતિને તું છોડ અને તેને બદલે તારે જે દુઃખ દેવું હોય તે મને દે. મારા વાહાલાને દુઃખ થતું જોઈને માંઝ કાળજું ફાટી જાયછે. તારાં બધાં દુઃખ દેવાનાં હથિયાર તું મુખેથી મારા ઉપર લાગું કર.

રોહિતાશ્વ.— આ માણસ મારા પિતાને સંતાપેછે ને વળી તને પણ રડાવેછે શું? ચાલ ત્યારે હું એને રડાવું. (નક્ષત્રને મારવા જાયછે એટલે તે તેને ચીમટો લાગુ કરેછે તેથી રોહિતાશ્વ રડારોળ કરી મૂકેછે. તેને સત્યકીર્તિ છોડાવીને.)

સત્યકીર્તિ.— ભાઈ, નક્ષત્ર, તને આમ કરવું ઘટે! રણક્ષેત્રમાં એક સિંહના જેવો શૂરો રાજા તેને આવી હલકી રીતે અપમાન પોહોંચાડવામાં તું મ્હોટાઈ મानी લેછે? તું અમને આ પ્રમાણે આહ રોકી રાખેછે તો પછી તને અમારે સોનું આપવાનું છે તે ક્યાંથી અમે મેળવી શકીશું?

નક્ષત્ર.— હા, મૂર્ખ ભાઈ હા. તારો રાજા શૂરવીર છે એ વાત ખરી; અને એટલાજ માટે એની કોટમાં મેં દોરડાનો હાર પેહેરાવ્યો છે. (એમ કહીને હરિશ્ચંદ્રનું માથું ગળાસાથે દોરડાથી બાંધી લીધું હતું તે બતાવેછે. આંગળિયો ડાબેલો ચીમટો બતાવીને.) અને આ જો રાજમુદ્રા એની આંગળિયે પેહેરાવી છે. વળી રેહેતાં રેહેતાં બીજું વધારે પણ જોઈશ. હા ખરી વાત, પ્રવાસમાં એનાથી હજમત કરાવાઈ નથી તેથી વાળ બહુ વધી ગયાછે તે રાજાને ઘટે નહિ માટે લાવ હું એનો હજમ થાઉં. હું એનો હલકામાં હલકો ચાકર થવાને તૈયાર થયો તો પછી રાજમાન આપવામાં એને શી બાકી રહી? આપ હવે ઉત્તર.

[એમ કહીને ચિપિયાવતે હરિશ્ચંદ્રની મૂછોના અને ગુદકાના વાળ ખુંટવામંડી જાયછે.]

હરિશ્ચંદ્ર.— હવે જે કાંઈ કરવાનું તારે બાકી હોય તે પૂરું કર. તું જે જે મને દુઃખ દઈશ તે તે ખમવાને હું તૈયાર છું. થા ઉતાવળો. જો તારી ઇચ્છા હોય તો મારો જીવ લે. (વિલાપ કરેછે) આ ધાતકી જગતના કૂર માણસો પોતાના હાથમાં આવેલા બલિદાનનો પ્રાણ લેવા કરતાં બીજી કોઈ ભારે શિક્ષા કરીને રાજ થવાના હતા? કર હવે તું મને કતલ.

નક્ષત્ર.— મૂઠ! તું જ્યારે સમ્પત્તિમાન હતો ત્યારે “હું આમ કરીશ ને હું તેમ કરીશ” એમ કહી કહીને પૂલતો હતો અને હવે જ્યારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યો ત્યારે હવે બોલ્યું અ-બોલ્યું કરીને છૂટી પડેછે. બોલ હવે એમાં કોનો વાંક છે? તમે બધા એક સંપ કરીને રડારોળ કરી મૂકી મને બીવરાવીને ન-

સાડી મૂકવાનું કરોછો તો પછી મારો કાંઈ ઉપાય નથી. એસ્તો મારું સોનું મારે જતું મૂકવું. પણ અલ્યા હડીલા પથરા! એક નહાતું સરખું જૂઠું શા વાસ્તે બોલતો નથી, કે તારો ને મારો ટકો થાય?

હરિશ્ચંદ્ર.— ભાઈ નક્ષત્ર! હું મારાં કર્યાં કર્મ ભોગવુંહું. હું પાપ ઉપર પાપ કરીને તેનો ઢગલો કરવાનો નથી. માટે હવે તો મારા શરીરનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ. ગમે તો મારા શરીરમાંથી બધું લોહી નીચાવી કાઢાડ ને એક ડીપું પણ રહેવા દે નહિ, અથવા તને ફાવે તે કર, પણ મારી જીભે અસત્ય બોલાવાને તું ફાવી જવાનો નથી. ચાલ હવે તું તારી કાપાકાપ ને છૂંદાછૂંદ ચલાવ. સત્ય કરતાં મારા જીવતરને હું વધારે મૂલ્યવાન ગણતો નથી.

(નક્ષત્ર બધા પ્રકારનાં દુઃખ દેવાનાં સાધન સામટા લાગુ કરી દઈને ઘણો બલાકાર કરેછે અને હરિશ્ચંદ્ર ફરીને પાછો દેવની પ્રાર્થના કરેછે.)

તારામતી.— બ્રાહ્મણ! તું મારું કેમ માનતો નથી? તું મારા ઉપર આટલો બધો નમેહેરો કેમ થાયછે? હું તને પ્રાર્થના કરીને કહુંહું કે મારા પ્રાણપતિને તું જવા દે અને તેને બદલે મારા ઉપર દુઃખનો વર્ષાદ વરસાવી મૂક, પણ મારા વાહાલાને જતો મૂક. (હરિશ્ચંદ્રના બણી ફરીને) આર્યપુત્ર! મૂર્છાગત થાઓ નહિ—શુદ્ધિમાં આવો—દૃઢતા રાખો—અને એતું દેવું આપવાને મને દાસી તરીકે વેચી નાંખો.

હરિશ્ચંદ્ર.— ઓ પ્રાણપ્રિયા! મારી આંખની કીકી કરતાં તું મને વધારે વાહાલી છે. તું મારો પ્રાણ છે, તો તું એમ ધારેછે કે તું જ્યારે મારાથી વિખુટી પડે, અરે! તને જ્યારે મારાથી ફાડીને જૂદી કરવામાં આવે ત્યારે મારો પ્રાણ મારા ખોળિયામાં રહી શકે? વળી મારી પોતાની અર્ધાંગનાને દાસીની પદ્ધતિમાં નીચી પાડી નાંખવાની મારામાં હિંમત છે એવો ધાતકી વિચાર તું ધરાવેછે?

તારામતી.—સત્ય નિરંતર ચાલતું રહેછે, અને જીવતર તો એક પરપોટા જેવું છે, જૂઠાણું તો છળભેદ છે. માટે હું પ્રાર્થના કરીને કહુંહું, અરે હું પગે પડીને જાચી લઉંહું કે તમે આનાકાની ના કરો. અરે હું એક તુચ્છ પ્રાણી છું કે તેને વેચો

અને તેટલાથી પૂરું થાય નહીં તો મારી સાથે મારા બાલકને વેચીને તમારું પણુ રાખો. અને તમે તમારા વિશ્વાસુ સત્યકીર્તિની સાથે સુખી થઈને રહેો. વિક્કરેલા ઋષિના કોપમાંથી છૂટી જવાનો હવે બીજો કશો ઉપાય રહ્યો નથી. મને તમારી ખરી દાસી ગણુતા હો તો ઓ મારા પ્રાણુપતિ ! મને વેચો.

નક્ષત્ર.—હરિશ્ચંદ્ર ! હરિશ્ચંદ્ર ! હું તે અહિં ક્યાં લગી ઉભો રહું અને તારું રાચતું થવા દઉં ? તારે માટે મારા ભાગ્યમાં ભૂખ્યાં તરશાં મરવાનું લખ્યું છે ? કહી દે એકદમ, તું મારું સોનું આપવાનો છે કે નથી આપવાનો ?

(દુઃખ દેવાનાં હથિયાર અતિશય બળથી લાગુ કરેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—(વિલાપ કરતો.) મને ક્ષમા કર ભાઈ, મને ક્ષમા કર. આજ સૂર્ય અસ્ત પામતા પેહેલાં મારી સ્ત્રીને અને મારા પુત્રને વેચીને પણુ હું વિશ્વામિત્રનું દેવું વાળીશ. જરા ધીરજ રાખ.

નક્ષત્ર.—ડાહ્યા માણસ ! જરા જૂઠું કેહેવા કરતાં તારી બાયડીને અને તારા છોકરાને વેચવામાં તું વધારે માન સમજેછે ?

હરિશ્ચંદ્ર.—પતિત્ર બ્રાહ્મણ ! એવા પ્રશ્ન તું મને પૂછીશ નહિ. તારી મેળે તું તારું સોનું વસુલ કરી લે એટલે પત્યું.

નક્ષત્ર.—ફાડ તારું માથું, ને કર તને ગમે તે. મને તો મારું સોનું આપ.

(હરિશ્ચંદ્રને દુઃખ દેવાનાં હથિયાર લાગુ કર્યાં હતાં તેમાંથી મુક્ત કરેછે એટલે કાશીના મહાન્ ક્ષેત્રમાં તારામતીને અને શહિતાશ્વને વેચવાને બળેછે.)

તારામતી.—મારા સ્વામી ! તમે વાર કરો નહિ. અમને અહિં આગળથી વેચવાનું કામ શિરૂં કરો.

હરિશ્ચંદ્ર.—મારી પ્રાણુપ્રિયા ! આ ત્વદ્વ્યભેદક ઉપાયવિના બીજો કશો માર્ગ હવે નથી રહ્યો ? તને અને મારા વાહાલા પુત્રને વેચી નાંખીને મારું મૂટાપણું મેળવી લેવાનું મારે ભાગ્યે જોઈંડોટ્યું છે ? (વિલાપ કરેછે.) અરે છેવટે આમજ થયું ? અહો ભગવાન ! હું કોણુ, અને મારું શું થવા બેઠું છે ? હોય, જગતમાં વારા ફેરા ચાલતા આવ્યા છે; માટે ત્વદ્વ્યને અતિશય કોમળ કરી નાંખવાથી કામ થવાનું નથી. મારી પ્રાણુપ્રિયા !

હું તારા અને તારા પુત્રના માથા ઉપર લીલું તરણું મૂકું કે લોકો જાણે કે તમને મેં વેચવાને કાઢાડ્યાં છે.

(ધુનતે હાથે વિલાપ કરતો બંનેના માથા ઉપર લીલાં તરણાં મૂકે છે. અને જરા રહીને કાળજી કઠિણ કરીને તાણીને બોલે છે)

કાશીના ધનાઢય લોકો ! મેં મારી સ્ત્રીને અને મારા છોકરાને બંનેને વેચવા કાઢાડ્યાં છે. માટે કૃપા કરીને તેમને કોઈ ખરીદો અને વિશ્વામિત્રનું મારી પાસે જે લેણું છે તે આપો. એ બંને જણાં નિર્દોષ છે અને તમારી સેવા રાજી થઈને ઉઠાવશે. અરે કોઈ ઇચ્છા જણાવતું નથી. બ્રાહ્મણ કે પછી ચાંડાલ ગમે તે કોઈ માગણી કરે તેની મને પરવા નથી. (લોકોનું ટોળું એકઠું થાય છે તેઓને માંહિમાંહે વાતો કરતા સાંભળીને.) હું કોણ છું તે તમે જાણવા ઇચ્છો છો ? જાણો ત્યારે, કે આ જગતમાં જેઓ મહા પાપિયો છે તે સર્વે કરતાં પણ હું એક અતિશય પાપી છું. મારાં દુષ્કર્મ કરીને હું મારું રાજ્ય ખોઈ બેઠો છું. અને આ વેળાએ હવે મારી વાહાલી સ્ત્રીને અને વાહાલા પુત્રને ખોઈ બેસવાની તૈયારીમાં છું. પરોપકારી જનો ! મારા ઉપર દયા આણીને મારી સ્ત્રીને અને મારા પુત્રને કોઈ રાખો.

નેક્ષત્ર.—અહ્યા ફૂટલી બુદ્ધિના માણસ, આ બચારાં ગરીબ પશુઓને એક શેરીમાંથી બીજી શેરીમાં, ને એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં શું કરવાને ખેંચી જાય છે ? તું જાણતો નથી કે એ જે વેચાય એવી વસ્તુઓ હોત તો તારાજ દેશમાંથી કોઈ ખરીદનારો મળી આવ્યો હોત. હર કોઈ માણસને આ ભૂખાળવાં જનાવર શા કામમાં આવવાનાં હતાં ? ખાલી માથાફૂટ કરવી જવાદે. બધી તારી મૂર્ખાઈ ભરેલી આડાઈ જવા દે, અને અકલના ઘરમાં આવીને જરા જેટલું જૂઠું બોલ કે કાંઈ કરતાં તારો મૂટકો થાય.

હરિશ્ચંદ્ર.—કૃપાકરીને તું આ પ્રમાણે મને સંતાપ નહિ. આગમાં ધી હોમવાથી જેમ વધારે ભડકો થાય તેમ મને તું શરીરદુઃખ દે છે તેમાં તારા તીક્ષ્ણ શબ્દોએ કરીને હજાર ઘણા વધારો થાય છે. મારાથી ધર્મની અવજ્ઞા થઈ શકવાની નથી, હું કદિ પણ જૂઠું બોલવાનો નથી. તારે તારા સોના સંગાથે કામ છે તે તને હવણાં મળશે.

નક્ષત્ર.—જે મારી સલાહ તારે ગળે ઉતરતી હોય નહિ તો પછી એમાં મારો વાંક નથી; તને જેમ રૂચે તેમ કર. પણ હું તો હવે તારી સાથે એક ડગલું પણ આગળ ભરવાનો નથી. ઉભો રહે અહિં, મૂઠ! જરા ખસ્યો તો પછી તારી વાત છે; તારી બાયડીને ને છોકરાને વેચી નાંખ કે કાપી નાંખ, ગમે તે કર પણ મને તો અળ ધડી માંડે સોનું આપ. તું શું એમ ધારેછે કે અમારા લેણાઉપર આજ ચડતું નથી?

હરિશ્ચંદ્ર.—આ પવિત્ર નગરના સદ્ગૃહસ્થો! મારી એક પ્રાર્થના છે તે સાંભળો! મેં મારી સ્ત્રીને અને મારા પુત્રને વેચવા કાહાડયાં છે માટે હું તમને વિનવું છું કે તમે કોઈ એમને લ્યો. અમારા ઉપર એટલી દયા કરો.

(અગ્નિસેન કરીને એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરેછે.)

અગ્નિસેન.—અરે અહિયાં આ કલાહોર શાની છે? ગાય વાછડાને વેચાતું લેવાની આપણને પ્રાર્થના કરવાવાળો કોણ છે? (હરિશ્ચંદ્ર તેની પાસે જાયછે.) અરે ભાઈ, તે તું કે? તારે શું વેચવાનું છે? જે હોય તે મને જોવા દે.

હરિશ્ચંદ્ર.—મારે જે વેચવાનું છે તે આ મનુષ્ય પ્રાણિયો છે—એક છોકરો છે ને એક તેની મા છે. હે દયાળુ! તમે એમને વેચાતાં લેશો તો એક ધર્મનું કૃત્ય કરચું કેહેવાશી.

અગ્નિસેન.—શું તું ખરી વાત કેહેછે? મેં જે જરા જરા કરીને નાણું એકઠું કરચું છે તે આ કંગાલ સ્ત્રી અને દુબલા સરખા છોકરાને બદલે નાંખી દેવાને કરચું છે? મારા સરખા એક ધરડા માણસને ઠગવાની તું હિંમત ચલાવેછે? (થોડીવાર વિચાર કરીને) કાંઈ નહિ, વાડ એમ ધાર કે હું એમને વેચાતાં લઉં, પણ ખરા મનથી તેઓ મારી સેવાચાકરી કરશે? પણ એક વાર એમનું મૂલ તો કેહે. જે કદાપિને વધારે પડતું નહિ હોય તો તને આશ્રય આપવાને માટે હું લઉં તો લઉં.

હરિશ્ચંદ્ર.—અહો શુકલ! વિશ્વામિત્ર ઋષિનું મારે ભારે દેવું છે. હાથી ઉપર ચડીને કોઈ માણસ ગોફણનો ગાળો ફેંકે ને તે જેટલો ઉંચો જાય તેટલો ઉંચો સોનાનો ઢગલો એ મારી પાસે માગેછે અને તેના બદલામાં અમે વિશ્વામિત્રના માણસ,

આ નક્ષત્રના તાબામાં કેદ છિયે તે તેને આપો તો આ સ્ત્રી અને છોકરો બન્ને જાણુ તમારાં સેવકજન થઇને રહે.

અગ્નિસેન.—એટલું બધું સોનું આપીને લેવા જોગ એ નથી, તોપણ તારો છૂટકો કરવાને હું તેમને લઉં છું. તારૂં દેવું નક્ષત્રને ભરવાથી પતશે ખરૂંકની? અને આ સ્ત્રીને ને છોકરાને મારા સ્વાધીનમાં કરીશ ખરૂંકની? અને તેઓ કલ્યાગરાં અને વિશ્વાસુ સેવકજન થઇને રહે એવો લેખ કરી આપીશકની?

હરિશ્ચંદ્ર.—હા, નક્ષત્રને આપવાથી પતશે; અને આ સ્ત્રી ને છોકરો તમારાં સેવકજન થશે અને તમારાં વિશ્વાસુ અને કલ્યાગરાં સેવકજન થઇને રહે એવો લેખ હું કરી આપીશ.

અગ્નિસેન.—કેમ નક્ષત્ર! તું શું કેહેછે? તું મારી પાસેથી સોનું લેવાને રાજી છે ખરૂંકની?

નક્ષત્ર.—હા ભાઈ; પણ જો સાંભળ, મારૂં લેણું રોકડે રોકડું પતે તો આ ઠરાવ મારે સહી છે. લઈ જા આ ખાયડીને ને છોકરાને; હવે એ તારી મતા થઈ.

અગ્નિસેન.—અરે આ નક્ષત્ર શું તારૂં નામ કેહેતો હતો? હા સાંભરયું, હરિશ્ચંદ્ર. અરે હરિશ્ચંદ્ર! વેચાણખત લખીને આપ મારા હાથમાં.

હરિશ્ચંદ્ર.—બહુ સાફ, લખી આપું. (લખી આપેછે.)

અગ્નિસેન.—મને ખેતાળાં આવ્યાં છે તેથી મારાથી વંચારો નહિ, માટે તેં જે લખ્યું હોય તે વાંચી સંભળાવ.

હરિશ્ચંદ્ર.—(વાંચે) “હું, હરિશ્ચંદ્ર ત્રિશંકુનો પુત્ર, એક સમયે સૂર્યવંશી રાજા હતો તે મેં સંકડામણમાં આવ્યાથી, આજ દિને મારી સ્ત્રી તારામતીને તથા મારા પુત્ર રોહિતાશ્વને આર્થ અગ્નિસેન નામના બ્રાહ્મણને, સેવકજનનું કામકાજ કરવાસાથે વેચાતાં આપ્યાં છે તે વિષેના સાક્ષી નક્ષત્ર અને પ્રધાન સત્યકીર્તિ છે.”

પવિત્ર બ્રાહ્મણ, હવે આ લેખ. મારી સ્ત્રી અને મારો પુત્ર આપની સાથે આવેછે. (વિદાય કરેછે.)

તારામતી.—(ડુસકાં ભરતી.) અરે રે! કૂર ભાગ્ય! દંપતીના સુખનો આવીજ રીતે અંત આવ્યો? અરે! અયોધ્યાના મહા-

રાજે મારા પિતાના દરબારમાં આવીને મને મેળવી લીધેલી અને માફ તદ્દય એમનામાં જડાઈ ગયેલું તે આવી ધાતકી રીતથી ચીરીનાંખીને મને વિખુટી પાડવાને માટે? અરે પરમેશ્વર અમે ક્યારે ફરીને એકઠાં મળીશું? અહો મારા પ્રાણુપતિ! હું તમારૂં અર્ક્ષીંગ છું તેથી મારાથી છૂટાં થઈ શકાતું નથી. એક ચોખ્ખાપૂર પણુતમને મૂકીને આગળ ચાલતાં તમારામાં સાંકળાઈ ગયેલું માફ ધાયલ તદ્દય ધણું ખંચાયછે, અરે તે અતિશય તણાયછે, તેમાં દુઃખરૂપી આગતા ભલુકા સળગી રહ્યા છે. પીડા પામતો અંગ-ભાગ કાપી નાંખવાથી વેઠનારને સુખ થાયછે તેમ મારા પીડિત તદ્દયને કોઈ કાપીનાંખો, કોઈ ચીરીનાંખો કે મારા પ્રાણુપતિ-નાથી છૂટાં પડવાનું દુઃખ મને થાય નહિ. અરે એ મારા પતિના પ્રેમથી એટલું બધું પોસાયુંછે કે કોઈનાથી કાપ્યું કપા-વાનું નથી; ચીર્યું ચીરાવાનું નથી; એ તો સદા ધીક ધીકતું રેહે-વાનું. પણ ઓ મારા પ્રાણુ, ઓ મારા આધાર! મારા જીવન! હું તમને ફરીને ક્યારે જોઈશ?

રોહિતાશ્વ.—ઓ પિતા! અરે મારા પિતા! તમે મને તરછોડીને ના જાઓ! હું તમને નહિ જવા દઉં. (હરિશ્ચંદ્રને વળગી પડેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—ઓ વિશ્વનાથ! આ પવિત્ર ક્ષેત્રના રક્ષણહાર! શાસ્ત્ર કેહેછે કે પરણેતરની ગાંઠ એટલા માટે બંધાયછે કે મનુ-ષ્યોના સુખની વૃદ્ધિ થાય અને તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમનાં સંતાન તેમને આધારભૂત થઈ પડે. પણ અરે મારા વિષે આ નિયમ ઉલટો થઈ પડ્યો. મારી મધુરી પ્રાણુપ્રિયા! મેં તારી સાથે પરણેતરની ગાંઠ બાંધી તે તને સેવકજનની પેઠે વેચવાનેજ માટે? અને ઓ મારા આધારભૂત રોહિતાશ્વ, મેં તને સ્વજન્યો તે દાસપણું કરાવાને વેચી દેવાને માટે! અરે! આ પ્રમાણે પ્રતાપવાન સૂર્યવંશનો અંત આવેછે! આના કરતાં તો આ જગતમાં હું અવતર્યો હોત નહિ તો સાફ થાત, અથવા અવતર્યો તો ઓ મારી પ્રિયા! હું તને પરણ્યો હોત નહિ તો સાફ થાત. (રડેછે.) મારી અર્ક્ષીંગના! મારી પ્રાણુપ્રિયા! હવે આપણે ક્રિયા ભવમાં પાછાં એકઠાં થઈશું?

સત્યકીર્તિ.—(ચોપાયા છંદ અથવા મરેઠી ચાલની સાખી.)

અહો શ્રેષ્ઠ મુજ રાય ! તમારે દૂરદશાથી ડરવું ?

હિંમત હારી જઈ હવેથી હાંસી જેવું કરવું ?

ગુણવંતા થઈ જ્ઞાન મેળવ્યું ડાહ્યાપણુ દરિયો રોળ્યો

છેવટ તેવું કળ શું આવું ? આજ સાર શું ખોળ્યો ?

પૃથ્વી પરના સર્વ સારમાં સાર સત્ય છે મ્હોટું

વાત ત્દહ્યમાં એજ ધારને અવર સર્વ છે ખોટું.

ગમે તેમ કરી સત્ય પાળવું, થઈ મોતની સામે

જીવ જાય તો ભલે, આવશે કહો પછી શા કામે ?

સાગર કેરો સખળ કિનારો, મોતનું ન્યાંથી ચાલે,

ત્યાંના રેતીકણુની ગણુના થાય કદિ કો કાળે,

અથવા હિંચા મેરૂ કેરા રજકણુ ગણુયા ગણુએ

પણુ અવતાર લીધા પૃથ્વીપર સંખ્યા તેની ન થાએ.

પાપે ખેંચી આણુયા અહિયાં હશે કેટલી વારે

અવર અવની પર લઈ ખેંચેલા, હશે ન તેનો પારે;

હશે કેટલા હવે પછીથી થઈ જવાના આક્રી

તે મુક્તિ થઈ જતા પેહેલાં રેહેશે થાવા તાક્રી.

ગરીબ પ્રાણિયો અતિ આપણે અહિંથી તહિં આથડિયે,

ભાગ્યતણું મોતનું જ્યમ ધસડે તે મગ ધસડઈ પડિયે.

તજ એક બ્રહ્માંડ વળી બીજે બ્રહ્માંડે જઈયે,

એક યુગમાં હઈએ કહિં ને બીજામાં કહિં હઈયે;

કહિં મરિયે ને કહિં અવતરિયે કહિં માગણુ, કહિં દાતા;

કહિં પુત્ર, કહિં પુત્રી થઈયે; કહિં પિતા કહિં માતા;

એક વાર તો ધણી થવું ને પછી તરત ધણિયાણી,

રાજ થઈને રંક અવતરી, ભરવું વેઠે પાણી;

એક વાર માણસ અવતરવું, એક વાર પશુ થાવું

કર્મ ધસઈને મુક્ત થતા લગી એ રીતે અથડાવું.

મૂર્ખ, જગતને વળગી રહીને મ્હોડે બેલે એવું

“મારી ધરતી, માંડે ખેતર, માંડે ધર આ કેવું !

અરે કોણુ જાણે છે એવું સૌ એ લે છીનાવી

મારાથી પણુ એથી જૂઠાં થવાય ક્યમ અહિં આવી ” ?

જાણુ જીવડા ! ધણાજ જન્મતે તુજને તેનો કીધો

વળી તેહને કાચું ત્યારે તરતજ ફૂંકી દીધો.
તેમ છતાં નિજ પ્રિયા ગળે તે પ્રેમ ધરીને આજે
“મારી વાહાલી, મારી પ્યારી,” કહી દુઃખથી તે દાઝે.
“અમને બેને જૂઠાં પાડે એવો કોણુ પ્રયત્ન છે
જૂઠાં પડતાં કેમ હોવાશે? એવી કઈ તે પળ છે?”

કોડી સ્ત્રિયોએ જોની તુજને પ્રાણુપ્રિય કરી દીધો,
વળી કરોડો આળે તુજને આપા! આપા! કીધો.
ન્યારે જિવતર એવું છે તો હર્ષ શોક શો કરવો?
લડવું ભાગ્યની સામે એનો કશો ભાર નવ ગણવો.
સંકટમાં લપટાતાં ને વળી દુઃખ ભાગ્યમાં ભળતાં
ખેદ નહિ માની લેવો મન આંસુ આંખે ગળતાં.
ડાહાપણુ કેરૂં ખડગ ધરીને, ધીરજ રૂડી ધરવી
દુષ્ટ મન તણી દુષ્ટ વાસના સત્વર પ્રહ્લય કરવી,
પછી બુદ્ધિના પાંખાળા તું ઘોડાપર બેશીને
જ્ઞાનતણી ઉંચાઈ માપી લે ચોગરદમ પેશીને.
વિચારતાં તું જાણી લેશે સુખ ત્યાં દુઃખ તો આવે
એક આવતાં તેની સાથે બીજું તાણી લાવે.
કારણુ એવું એ કે, પેઠો સુખનો છોડો દુઃખમાં
એજ રીતે દુઃખનો છોડો તો જઈને અડિયો સુખમાં.
સર્વે મનુષ્ય પ્રાણી કેરૂં ભાગ્ય બન્યું છે આવું.

આપ જાણુછો સર્વે વાતે, હું શું અલ્પ બતાવું?

અહો મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર! તમે તમારી રાણીને અને પુત્રને
આજ્ઞા આપો, તેમને જવાહો. હું આપનો સદાનો સેવક આ-
પની સાથેજ રહીશ.

અગ્નિસેન.—અરે માણસો, આવડો કોલાહલ કરી મૂકી-
ને તમે શા માટે વિવાદમાં ઉતરી પડ્યાં છો? ન્યારે ઘોડો વેચી
દેવામાં આવેછે ત્યારે તે વેચાતો લેનારની મતા થાયછે. એના
વેચનારની ઇચ્છા હોય તો ઘાસ પૂરી પાડવાનો લગવો ભલે
બાંધે. વિંટાઈ વળવાનો બીજો હક તેને શો રહેછે? ખસો દૂર
ને આપો માર્ગ. બાયડી! છોકરા! ચાલો મારી સાથે.

(હરિશ્ચંદ્રના પડખામાંથી તારામતીને તથા શેહિતાશ્વને જૂઠા કરેછે
અને પોતાની આગળ હાંકી ચલાવેછે.)

સત્યક્રીત્તિ.— ફૂત નક્ષત્ર, અમને જવાને હવે આજ્ઞા આપ.

નક્ષત્ર.— શું તું એમ ધારેછે કે હવે કાંઈ માગતું રહ્યું નથી? હરિશ્ચંદ્ર! તારી સંભાળ રાખવામાં મારે અતિશય સંકટ સોસવાં પડ્યાં છે તો તેનો બદલો મળ્યા વિના હું ખાલી હાથે જાઉં તે ઘટિત કેહેવાય કે?

હરિશ્ચંદ્ર.— ઠીક ભાઈ! તું પણ તારૂં આક્રી રહ્યું હોય તે ખૂંડે કરી લે.

નક્ષત્ર.— હું કંઈ વધારે માગતો નથી. દશ હજાર મોહોરો મળશે તો હું સંતોષ પામીશ.

હરિશ્ચંદ્ર.— અહુ સાંઝે. સત્યક્રીત્તિ! ભારે વર્ષાદ તો વરશી રહ્યો પણ હજી ન્હાતું ઝાપડું ચાલતું છે. મારી પાસે મોહોરો તો નથી. હવે તો મારૂં શરીર આક્રી રહ્યું છે. વેચી દે તે અમને નક્ષત્રને વૃક્ષ કરે.

સત્યક્રીત્તિ.— અરે! આવું મહાપાપ કરવા જતાં મારી જીભ ઉપડે કેમ? મારા રાજાનો હું વેચનાર છું એવો ઉચ્ચાર આ જીભથી થાય કેમ? ના એમ થાય નહિ. અધિપતિ! મને વેચો અને આ દૂતતું લેણું આપો. ગરજની વેળાએ જ્યારે મારા જોવો સેવક પોતાના ઘણીના ખપમાં આવે નહિ ત્યારે પછી તે શા કામનો?

હરિશ્ચંદ્ર.— કયાં કર્મનાં ફળ સર્વેને ભોગવવાં પડેછે. પ્રધાન, હું તમને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે મને વેહેલો વેચી નાંખો.

નક્ષત્ર.— સત્યક્રીત્તિ! આ ગધેડાને તું સમજાવને જે જરા ડાહ્યો થાય, સત્યથી શું વળવાતું છે તે પૂછની એને? એના મગજમાં એમ ભરાઈ પેડું છે કે આવાં ઘેલાં કાઢાડવાં એજ સ્વર્ગ પોહોંચવાનો માર્ગ છે? સત્યે એને એકેય સંકટમાંથી તાર્યો છે? એના એકનાએક છોકરાથી ને એની બાઈડીથી છૂટાં પડતાં સત્ય સાહાય થયું હતું કે? એહ! અને એની હરાજી થવાની આક્રી રહી ગઈ હતી તે પૂરી કરનાર સત્ય છે કે કોઈ બીજું? અરે! આ રાક્ષસી સત્યતા તે કેવી ધાતકી કેહેવાય વાં? ધિકાર હજી એને, જ્યારથી એના મગજમાં એ ભરાઈ પેડી છે ત્યારથી એને ભ્રમાવી મૂક્યો છે, તો એ કેમ એને થોડી વાર પણ વેહેતી મૂકતો નથી? ફૂટેલા કપાળના માણસ! આમ આવ.

હવે આ છેવટની વેળાએ તારી સત્યતા રાક્ષસીને પડતી નાંખ ને અસત્ય દેવીની ઉપાસના કર. અને એની કૃપા સંપાદન કરી લે. તારૂં કલ્યાણ કરવાને તે તાકીજ રહી છે. અરે, બધા પ્રકારનું સુખ તારા ઉપર વર્ષાવવાને તે વાટ જોઈ રહી છે. અરે! ભલા માણસ! મનમાં ઢચુંપચું શું કરવાને થવા દે છે? આવ મારી પાસે, ને હું એકલો સાંભળું એમ માત્ર એકજ જૂઠું બોલ—જરા જેટલું જૂઠું—વધારે નહિ, અને જોઈ લે પછી, તને તારી બાયડી તારો છોકરો, તારૂં રાજ્ય, તારી પ્રજા અને તારૂં બધુંએ પાછું મળેછેકની? વળી એક છેલી વારનું માંડે સાંભળી લે, જો, આ સત્યકીર્તિ વેચાય ને તેનું નાણું મને આપવાના કામમાં લાગે એવો આરિયો રાખીશ નહિ. જેની પાસે લેણું તે વેચાય તેનોજ પૈસો મારા ખપમાં આવે એમ છે.

સત્યકીર્તિ.—અરે ભાઈ નક્ષત્ર! તું એમ બોલ નહિ.

નક્ષત્ર.—‘બોલ નહિ બોલ નહિ’ શું બકે છે? તારા જેવા વડા પાપીના વેચાણથી ઉપજેલું નાણું મારે નહિ જોઈયે. ના, મારે ખપે નહિ. કિયો ગધેડો તારી દશહજાર મોહોરો આપવાનો હતો? કોઈ ફૂટી બદામ ના આપે બદામ.

હરિશ્ચંદ્ર.—સત્યકીર્તિ! તમે વધારે વાર કરો નહિ. મારા માથા ઉપર તરાણું મૂકીને મને વેચવા માંડો.

સત્યકીર્તિ.—(તેમ કરીને બોલી ઉઠે છે.) કાશીના રેહેવાસિયો! આવો, આવો, અહિં આવો! તમે તમારૂં ખાવાનું તજો, તમે તમારૂં પીવાનું તજો ને અહિં આવો. આવો જોવાનો લાગ તમને કદિ ફરીને મળવાનો નથી. અને મારા હાથમાં જેવી વેચવાની વસ્તુ છે તેવી તમને ફરીને કદિ મળનાર નથી. (લોકોનું ટાળું એકડું થાય છે.) જાણો કે આ મહા પુરૂષ એક પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજા છે. કૂર ભાગ્ય કેવો ફેરફાર કરે છે તે જોવું હોય તો એમને જુવો અને જાણો કે વિશ્વામિત્રનું એ બળિદાન થઈ પડેલા છે. ભાઈયો! એમણે દેવું વાળવાને પોતાની સ્ત્રીને અને પુત્રને વેચી નાંખ્યાં છે. અને હવણું એ પોતે દાસ થવાને વેચાવા સાડ તૈયાર થયા છે.

લોકો.—(માંહોમાંહે.) અરે! એમ કરવાનું એને શું કારણ હશે?

સત્યકીર્તિ.— (તેમનું સાંભળીને.) એક ધર્મ, બીજું કાંઈ નહિ પણ એક ધર્મ, પામે તમે આશ્રય એમના દૃઢ દેક ઉપર; આણું તમે દયા એમની અશરણુ સ્થિતિ ઉપર; અને થાઓ તમે ધણી એક રાજવંશી દાસના. હું એમનો કૃતજ્ઞ પ્રધાન એમની ઉદારતાથી -હૃદયુષ્ થયેલો—એમના હતભાગ્ય ઉપર રાજ થનારો—એમને આશ્રય આપવાને આનાકાની કરનારો એવો, એમની માત્ર હરાજી કરી શકું. દયાવાનુ જનો ! ધર્મોત્તમા થાઓ; દશ હંતર મોહોરો આપો અને આ રાજાને વેચાતા હયો.

(કાશીના સ્મશાનનો ઉપરી કાલસેન કરીને એક ઢેડ પ્રવેશ કરેછે.)

કાલસેન.—(હંચું માથું કરીને બધા સાંભળે એમ.) હા, હું કારહેન, કારહેન કેહેવાઉં. અને વળી અમેકની, હા, માઆપ તમારા ઢેડા; ને હુંકની ઢેડાંના મુછીમાં ખપું. પણ તેમાં તે મોટી શી વહાત ! વહીટ રૂચ્યે ઢેઘડી હાથે હગાઈ કીધીતી તો. હાંયકે બાપજી પેલો કંધ (સ્કંધ)—શિવપારવતીનો સોરો, ઇણે અમારા ઢેડની સોરી હાથે શેડા ગાંઠણું ચ્યાં નુંતુ કીધું ? પેલો મોટો તીરવલેવર કોણુ હુતો જે ? ઢેડતો. હાંયકે માઆપ ! બળધિયોનું માંહ તો ખાઉં તેમાં હું થૈજ્યું જે ? ભાંમણુ મને ભલે ને શેટ કાઢતા; રાજા સોને ધૂતકાર કરતા. ને વળી વાંણિયા ને બીજા તો કેહે કે અમે અભડે મરિયે. હૌદર તો અમારાથી નાહતા ફરે. હા પણ બધાયને ને એકે એકને સેવટે મારી ફાહે આયાવના ચ્યાં સૂટકો સે જે ? આ દુણિયામાં બધાંને શેલવેરકો હગો તો હુંતો. અને વળી હગો તો હગો પણ શેલવેરકો વેરી ! હાંયકે માઆપ, હું એમને પૂંચી મૂકુંકને તાણુ આંછો બાચિયે જાય. બધાંયના ઉપર માંડે વેર ચમ વાળતું તે હંધુંએ મારી જાણુમાં તો. મોટા રાજા હરખા ને રાણા હરખા, મારી મેહેરની શાયામાં આવી પડેસે. રૂપાળી બાયડિયોને પણ મારો ખપ પડેસે. હાંયકે, તાણું તો હું આખા જગતનો ધણીતો ! પણ હાંયકે આ બધી બૂમાબૂમ ચાંથી નીકળે ?

(હરિશ્ચંદ્ર ઇલાહિને જોઈને.)

હાંય કે, માઆપ આંને વેચો કે ? હું એ મોટા માંણુહની માગણી કરવા દો તો કંડે.

હરિશ્ચંદ્ર.— નીચમાં નીચ જત છતાં તે ધનવાન હોય તો તેને માન આપવું જોઈએ; કેમકે સંપત્તિ દેવી જ્યારે તેનો તિરસ્કાર કરતી નથી ત્યારે આપણે માણસોએ તેનો શા માટે ધિકાર કરવો જોઈએ? કાંઈ પણ વાર નહિ કરતાં મને વેચી દેા, આ માણસ રાખવાને તૈયાર જણાયછે.

સત્યકીર્તિ.— ત્યારે શું એક રાત્રીએ ઢેડના દાસજન થયું? શું કરીએ ઉપાય નહિ. મ્હોટા છે તે વિપત્તિમાં પણ મ્હોટાજ છે. ઘોળા રાખને આળો તોયપણ તેની રાખ ઘોળીજ થશે. તેજસ્વી મોતીના દાણા ચીકણી શીપમાંજ માત્ર ડબ્બાઈ રહેછે.

કાલસેન.— હાંય કે આપણ, મેં માહું તો લગાડવું નથી? જો એમ થયું હોય તો મને જવા દેજો.

હરિશ્ચંદ્ર.— ના ભાઈ, એમ કાંઈ નથી; તમે અમારા મિત્ર છો. આ નક્ષત્ર દૂતને દશ હજાર મોહોરો આપો એટલે હું તમારો દાસ થઈને રહીશ.

કાલસેન.— મારી ને મારી ધણિયાંણીની હારી પેઠે ચાકરી કરો; ને અમારા બેયના કબ્જામાં રોહો તાણે તો હું એટલું નાણું કાઢી નાંખું.

હરિશ્ચંદ્ર.— સર્વ પ્રકારે તમને સંતોષ વળે એવી રીતે તમારી ચાકરી કરવાને હું બંધાઈછું. સત્યકીર્તિ ! વગર ઢીલ કરવે વેચાણ લેખ તૈયાર કરો.

(લેખ લખીને વાંચી સંભળાવેછે અને કાલસેનને આપેછે.)

સત્યકીર્તિ.— કાલસેન ! પેલા દૂતને મોહોરો આપો.

કાલસેન.— (મોહોરોનું એક હાંદવું લાવીને આપેછે.)

લ્યોકે આપણ, આ હોંઘામાં દહ હજાર મોહોરો સે. એકની તે મહાંણમાં મડદાં ચાલવાનો મારો હક લેઈને એકઠી કીધીસે. એને હાથ અડાડશો નહિ અભડૈ જશો, લ્યોકે હું ઉંચે રહીને ઠાલવું. [ઠાલવેછે.]

નક્ષત્ર.— નીચ માણસ, એમ બોલીશ નહિ. ગમે ત્યાંથી આવે પણ સોનું તે વળી અભડાતું હશે કે? સોનું તે સોનું. દૂતરાના મૂલના રૂપિયા આવ્યા હોય તે કાંઈ ભસતા નથી. અને ફૂલ લેવાને પૈસા આપ્યા હોય તેમાંથી મુગંધ નીકળતી નથી.

કાલસેન.— (હરિશ્ચંદ્રને) રાજ, હેંડ કે મારી હાથે હવે. પેલાં બલધિયાનાં ચાંમડાં મૂક કે તારે માથે, ને હેંડ ચાંમડિયાવાડામાં. (હરિશ્ચંદ્ર તેમ કરેછે.)

નક્ષત્ર.— હરિશ્ચંદ્ર ! તું શું કરવાને બૂલેછે ? હજી પણ લે તને એક વાર લાગ આપુંછું; જૂહું બોલ કે બચ્ચો જાણ. અરે કોઈ રાજાને એવડું રાજ્ય નહિ મળેકું એટલા બધાનો તું રાજ થઈ જઈશ. બોલની જૂહું ?

હરિશ્ચંદ્ર.— બહુ થયું ભાઈ, બહુ થયું. હું હવે તને છેલ્લું નમન કરુંછું. (નમન કરીને ચાલવા માંડેછે.)

નક્ષત્ર.— આપણે છૂટા પડિયે તેના પેહેલાં મારે બે બોલ કેહેવાના છે. મહાન અધિપતિ ! સાંભળી લે. આટલાં બધાં માથા ઉપર બ્રહ્માંડ છે તેમાં, કે પછી જે નીચે છે તેમાં તારા જેવો ધર્મીત્મા અને તારા જેવો સત્યવાદી રાજા કદિયે મેં સાંભળ્યો નથી કે જોયો નથી. હરિશ્ચંદ્ર ! સર્વે પ્રકારે તું સુખી થા. મને કાંઈ દોષ દઈશ નહિ. હું તો કોઈ બીજાનો સાધનભૂત થઈ પડ્યો છું એટલે નિરૂપાય છું. રાજા ! હવે તને મારા છેલ્લા નમસ્કાર છે. [જાયછે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્યલ, કાશીનો ચામડિયાવાડો અને સ્મશાન.

કાલસેનની સ્ત્રી.

અલ્યા કારહેન ! હવે તું થાચીને આયો નાહ ? આટલી બધી વાર લજી મ્યાં મુવોતો જે ? બધું કાંમ કાજ નાંછી દેધને હાંમી ભાગોળે તારી નાંનકડીને કુંપડે પડી રેહેતો મુવોને તું. રાતરે એક ભાંમણુના ઘરમાં વાછડું મરી જયુંતું તે ઉચકી જ્યો-તોકની ? આ કાહીના આડા લોક ગાંમમાં મડદું પડ્યું હોય તો ઉચકી જ્યા લગી ખાતા કે પીતા નથી તે મુવા તું જાણુ-કને ? મહાંણુ તે કીને હોંખું સે ? ને આજની તારી કમાઈ મ્યાં સે જે ? (હરિશ્ચંદ્રને જોધને.) આ રાજ કોણુ સે જે ? આંઈ આભડશેટમાં વ્યમ આયાસે ?

કાલસેન.— મોઘ તું તો જરે તારે આંમને આંમ માં મગજ ખાઈ જસ. જવાદે તારો બખડાટ ને ભભડાટ. હું માં અધું કાંમકાજ કરી નાંછીને આયોસું. મોઘ જોને તારા ઉપર માં હેત એટલું અધું સે જે તારા કેહેવા પરમાણુ તારું કાંમ કરવાને આ માંણુહને વેચાતો લેઈ આયોસું.

કાઝમુર્શી.— ધયડા ઢચરા ! આં જ્યું પેલા મરી ગયેલા વાછડાનું આંમહું ? તારી નાંનકડી આયડીના ઝુંપડામાં નાંછી આયો કે શું ? માં આંમહું આંમ મૂચી દે, નેકર તારા ભેચાજ કાઢી નાંછેશ. ગધેડા ! આ રાજ જેવા દેખાતા માંણુહના પૈહા શું કરવાને કાઢી નાંચ્છા ? એનાથી હેડાતુંજ ની હોય તો પછી કાંમ આંથી કરી હકવાનો હતો જે ? મારે તો ઇનો ખપ ની મળે. લેઈ જા પાસો આંઈથી. એવા નવા માંણુહને મારા છાપ-રામાં ધાલીને લજવાવોછ કે શું ? મુવા ! આંમ ધૂળધાણી થઈ જવાને તને પૈણી સું કે શું ? આંમ કાઢી નાંખવાને મેં પૈહા એ-કકા કચાસે કે શું ? આપણે એક ચાર પૈહાવાળાં કેહેવાતાં તો મુવા તેં ભીખારી કરી નાંછ્યાં. મારી ફાહે તો આપ આ હાવેણુના ઝપાટાથી નીચેજ મારી પાડેશ.

(નાચી ફૂદીને રમસ્તાન મચાવી મૂકેછે.)

કાલસેન.— મારી વાહાલી આયડી ! મેર કે તું આમ શું કરે ? ઉરેશ ની અમથી. મેં તને સોડી દીધી નથી. તારું આવું મ્હો ઉપજવે એવું મોહું મારાથી ચમ વીહારી દેવાયજે ? તું ડાચણુના કરતાં વધારે હારી આં નથી જે ? તારું આંમહું પેહલું નાંછ્યું જો, પાછો વળી મડદાનું માંહ લાયો સું; તે આપ-ણુને ને આપણું હગાંને ખાવાને ચાલશે. હાડકાં પણ આ લાયો, રાછી મૂચ એને. (આપેછે.) જો, હાંભળ, મોઘ હાંભળ, આજે નવીને તાં જ્યો હઉં તો તારા હમ.

કાઝમુર્શી.— (દોડી આવીને કાલસેનને ભેટીને.) મુવા એમ સે તાણે ? તાણે તો ખૌ હારો છોરો તું, લે તાણે તું ખાઈ લે ને પછી જરા હુઈ લે. (હરિશ્ચંદ્રના ભણી ફરીથી જોઈને.) આ રા-જને જોઈને હુંતો ધુભું; એ તો આંખડિયો ના મળે. ઇને તો આંઈ રાખવો નથી. મુવા એ તે મારે ચિયા કાંમમાં આવવાનો હતો જે, કાઢી મૂચ ઇને આંઈથી, ઝટ કાઢી મૂચ.

હરિશ્ચંદ્ર.— આઈ! હું તમારો ચાકર છું. તમારા કલામાં રહીને બહુ ઉલટથી અને જીવ રાખીને તમારું કામ કરીશ.

કાલસેન.— મોઝી તું ડરી જા નહિ. આ માંજુલ આપણો ધણી નથી પણ ગલાંમ સે. ધરનું કાંમકાજ ઇની ફાલે કરાવાની તારી મરજી ની હોય તો હું ઇને મહાંજુમાં મૂચેશ. ઠીકને?

કાલમુખી.— એ બધા મારે ના જોઈયે. લેઈ જા આંઈથી.

કાલસેન.— હરિયા! જો કે, પણે હુંગરો ઓલ્યો દેખાય, એની હેઠે મડદાં બાળવાનું મહાંજુ સે. આજથી તારે તાં રેહેવું, ને લોક આપણો કર આપે તે લેઈને મડદાં બાલવા દેવાં. આપણને થોડા ચોખા, એક હાથ હુંગડાનો કડકો ને એક પૈહો એટલું મડદાડીઠ મળેસે તે બધું આંઈ હંભાળીને લેઈ આવજે. ઇમાંથી કાંઈ પણ તારે ચોરી રાખવું નહિ. તારું કાંમ તારે મન રાજીને પાંહરે પાંહરું કરવું. જો કાંઈ ભૂલ આઈ તો મારીને અડદાલો કાઢી નાંછેશ.

હરિશ્ચંદ્ર.— બહુ સાં શેઠ. બધું તમને લાવીને હું આપીશ, એ તો ઠીક પણ મારી ભૂખ નિવારણ કરવાનો મને તમે શો રસ્તો બતાવોછો? હું તમારો દાસ સાથી જીવીશ?

કાલસેન.— હા; તારે કાંઈ પણ ખાવાને જોઈયે ખઈ. ઠીક મને હાંભરયું, જો હરિયા! મડદાના મ્હોમાં ચોખા પૂરવામાં આવેસે તે તારે કાઢી ખાવા.

હરિશ્ચંદ્ર.— શેઠ! જેમ તમારી ઇચ્છા. આ ચાલ્યો હું ત્યાં. (કાલસેનનું ઘર છોડીને જાયછે અને સ્મશાનમાં જઈ પોહોંચેછે.) હું હવે સ્મશાનમાં આવી પોહોંચ્યો. પણ અહિં વર્ષાદ અને ઝાકળ અટકાવાને એક છાપરી બાંધું.

સત્યકીર્તિ.— (રડતો રડતો.) આ મ્હોટા નગરની શેરિયે શેરી અને ગલિયે ગલીમાં હું અથડાઈ ચૂક્યો તોપણ મારા રાજાનો મને કહિં પત્તો લાગતો નથી. હવે તે હું શું કરું? મારા રાજા, તું ક્યાં નાશી ગયો? પણે એક છાપરી દેખાયછે, ચાલ હું ત્યાં જઈ (અંદર જતાં હરિશ્ચંદ્રને જોઈને.) રાજા! ધાતકી ભાગ્યની રમત તમને આવી સ્થિતિએ પોહોંચાડીને અટકી? રાજાઓનો રાજા તે. હવે સેવકનો સેવક થઈ પડ્યો! જીવતા

મનુષ્યો ઉપર સત્તા ચલાવનારો તે હવે મરી ગયેલાનાં મડદાંનો બાળનારો થયો ! (નીચે પડે છે અને વિલાપ કરે છે.)

હરિશ્ચંદ્ર—મિત્ર ! તમે વળી અહિં શું કરવાને આવ્યા ? જાઓ પાછા અયોધ્યે, અને તમારા કુટુંબ ભેગા સુખ શાન્તિમાં રોહો. મારા ઉપરના પ્રેમને લીધે, ખરે તમે ધણું સંકટ વેઠ્યું છે. હવે હું તમને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે તમે કાંઈ પણ વાર નહિ કરતાં તમારે ઘેર પાછા જાઓ. તમારે તમારાં બાળ અવ્ય્યાંની અને સગાં વાહાલાંની સંભાળ લેવી ધરે છે. સત્યકીર્તિ ! પાપી તો હું છું, કાંઈ તમે નથી. જેણે જેવાં બીજ વાવ્યાં હોય તેણે તેવાં ફળ આપવાં, બીજાં નહિ.

સત્યકીર્તિ—મહારાજ ! આપ મારા ઉપર એટલા બધા ક્રૂર થાઓ નહિ. એક ત્રાહીતના જેવી તમે મારી ગણના કરો છો તે તમને ધરતું નથી. નહિ મહારાજ ! હું આપને કદિ પણ છોડવાનો નથી. પણ આ છાપરીમાં આપણે બે એકજ ઠેકાણે આપણા દિવસ નિર્ગમન કરીશું, અને જ્યારે મોત આપણને છૂટા પાડશે ત્યારેજ એક બીજાથી છૂટા પડીશું. હું આપનો સેવક, કાળસેન આપને જે જે કામ સોંપશે તે તે કરીશ અને આપને માટે ખાવાનું તૈયાર કરીશ.

હરિશ્ચંદ્ર—તમને ઘેર પાછાં જવાને મારા શબ્દો કાંઈ અસર કરી શકતા નથી તો અહિં રહેવાનું કેહેવા કરતાં બીજું શું કહી શકું ? રોહો ત્યારે તમે આ છાપરીમાં, મારા ભેગા. મારા ધણિયે મારા ઉપર કૃપા કરીને થોડા ચોખ્ખા લેવાનો ઠરાવ કરી આવ્યો છે તેમાંથી આપણે વેંહંચી ખાઈશું.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, કારીમાં અગ્નિસેનનું ઘર.

કાલિકાનંદી—સ્વામીજી ? હું તમારી વાટ જોઈ રહી હતી. પણ, વળી આ શું જે ? ગાય અને વાછડું તમારી પછવાડે ક્યાંથી આવે છે ? આવી ભેટ તમને કોણે કરી જે ?

અગ્નિસેન—પ્રિયા ! તારા ધરકામ કાળમાં તને એ ઉપ-

યોગમાં આવે એટલા માટે હું દામ આપીને લઇ આવ્યો છું. સ્ત્રીનું નામ તારા છે ને છોકરાનું નામ રોહિત છે.

કાલિકાનંદી.— આવાં શુદ્ધ જાતનાં માણસને મારા ધરમાં લઇ આવવાનું મેં તમને કહ્યું નોહોતું. એ તે શા કામમાં લાગવાનાં છે વા? તમે તમારા પૈસા પાણીમાં નાંખી દીધા એટલુંજ નહિ પણ વળી એમને ખાવાનું, પીવાનું, લુગડાં લત્તાં બધું પૂરું પાડવું પડશે.

તારામતી.— પવિત્ર બાઈ! હું તમારી ગરીબ દાસી છું. તમે જે જે કામ કરવાનું મને કેહેશે તે તે કામ હું કરીશ.

કાલિકાનંદી.— તારા! તું તો કલ્યાણગરી બાઈડી જણાય છે. વાંચ ત્યારે ઠીક છે. જો, સાંભળ, તારે ધરમાં શું શું કામ કરવું તે તને કહુંહું. તારે નિત્ય પાછલી છ ઘડી રાત હોય ત્યારે ઉઠવું. આખા ધરમાંથી પૂંજ કાઢાડવા ને બધે કેસરનું પાણી છાંટવું. આ કામ થઇ રહ્યા પછી તારે ડેવે જવું, ત્યાં વાશીદું કાઢાડવું ને ગાયોને દોહીને દૂધ ઘેર લઇ આવવું. પછી દાહાડો ઉગતા પેહેલાં કસલાં ઉટકવાં, પૂંજનાં વાસણ માંજવાં અને એમની પૂંજની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખવી. દાસી! સાંભળ, પછીથી તારે દશ શેર બાજરી દળવી. દળતા પેહેલાં તેને સારી પેટે વીંણવી કે કાંઈ કાંકરો કાંકરી આવે નહિ. ત્યારપછી રસોઇનો સામાન તૈયાર કરી આપવાને હાજર રહેવું.

તારામતી.— બહુ સાડું બાઈસાહેબ! નિત્ય હું એ પ્રમાણે કર્યાં જઈશ.

અગ્નિસેન.— રોહિત! તારી શેઠાણિયે તો તારી માને કામ સોંપી દીધું, હવે તારે શું કરવું તે હું તને કહુંહું, સાંભળ. તારે દોરની સંભાળ રાખવી, તેમને ઘોરમાં છોડવાં, પાછાં આવે ત્યારે બાંધવાં. વાછડાંને પાણી પાવું ને તેમની સંભાળ રાખવી. સીમમાં જઈને બીલીપત્ર, પુષ્પ અને દ્રો એ બધું મારી પૂંજને સાડું લઈ આવવું. જા છોકરા, હવણું પેલાં વાછડાંની સંભાળ લે. જ્યારે બોલાવું ત્યારે પાછો આવજે.

રોહિતાશ્વ.— ઠીક મહારાજ. (જાય છે.)

(બાહ્યજીના છોકરાઓનું એક ટોળું પ્રવેશ કરેછે તેમાં શેષ, કૃષ્ણ અને સુપ એ ત્રણ મુખ્ય છે.)

શેષ.—અલ્યા ભાઈ કૂપ! બીલીપત્ર ને દ્રો લેવાને આપણે આજે કેઈ ભાગોળે જઈશું? હજી આપણા કેટલાક ગોઠિયા આવી પોંહોંચ્યા નથી. તે ક્યમ આવ્યા નહિ હોય વાર? આ અગ્નિસેનનું ઘર આવ્યું. એની વડકારી આયડી આજે આપણી સાથે સીમમાં આવેછે કે નહિ તે જઈને એને પૂછિયે. જોને ભાઈ એ નહારા બ્રાહ્મણને છોકરો નથી ત્યારે એની વહૂને મોકલવી પડેછે. ભાઈ, એની વહૂ આપણી સાથે આવેછે તે ઠીક પડેછે હો. બહુ બીલી ને દ્રો મળે એવી જગ્યાએ આપણને એ લઈ જાયછે. [એના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને.] અગ્નિસેન કાકા! આજે અમારી સંગાથે સીમમાં કોણ આવેછે, તમે કે તમારી વહૂ?

અગ્નિસેન.—મૂર્ખ છોકરા, કાકી નથી કેહેવાતી કે શું જે ન્હાને મ્હોડે વહૂ કોહોછો? મારી આયડીને તેડી જવાનું કે-હેતાં તમે શરમાતા નથી? તમે જાણતા નથી કે મેં એક છોકરો રાખ્યો છે? તેડી જાઓ એને, મારી વાહાલી આયડી નહિ આવે.

છોકરા.—કાકા અમે ભૂલ્યા, જવાદો અમને. અમે એ છોકરો જોયો નથી. એ ક્યાં છે વાર? મોકલો ત્યારે એને અમારી સંગાથે.

અગ્નિસેન.—દાસી, તારા! પેલો છોકરો વાછડાંની સંભાળ લેવા ગયો છે ત્યાંથી બોલાવી આણીને મોકલ આ છોકરા સાથે સીમમાં, જે ત્યાં જઈને બીલીપત્ર ને દ્રો લઈ આવે.

તારામતી.—મહારાજ! મારા બાલક રોહિતને કશી ટેવ પડી નથી તેથી એને સીમમાં મોકલતાં મારો જીવ ચાલતો નથી; સીમમાં જંગલી પ્રાણિયો અને જીવ જીવતી મારો છોકરો છળી મરે, માટે હું નવરી છું તે તમે કોહો તો જાઉં. હું માગી લઉંછું કે મને જવાદો.

અગ્નિસેન.—અરે દાસી! આડે આવવાનું કાંઈ તારું કામ નથી. ટેવ પડ્યાવિનાના છોકરા માટે મેં ઘણું મૂલ્ય આપ્યું છે એ વાત ખરી. અને કદાપિને એ બોલાઈ ગયો તો મને જાન થશે, કાંઈ તને થવાનું નથી. બસ, એણે કામ કરવુંજ બેઠયે. પછી એ રાખના છોકરાનો છોકરો હોય કે ગમે તે હોય, તેમાં મારે શું? જઈને વેહેલી મોકલ નહિતો આ છોકરા જતા રહેશે.

તારામતી.—મારા અન્નદાતા! તમે કોપો એવું મારાથી કેમ કરાય? હું તમારી આશા મારે માથે ચડાવું છું. (રેતી રેતી રોહિતાશ્વને બોલાવીને.) અરે મારા પ્રિય પુત્ર! નિર્દય ભાગ્ય તને તારા આવા બાલપણમાં જંગલના કામકાજ સારૂ ધક્કેલેછે માટે બા, તું આ તારા ન્હાના ગોડિયાની સાથે વાધ અને હેમક્ષેમ પાછો આવ.

રોહિતાશ્વ.— માતા! તું રડીશ નહિ. મારા શીખવામાં આવ્યું છે કે પવિત્ર બ્રાહ્મણોની સેવા કરવાથી આપણું સારૂ થાયછે. માટે મને ત્યાં જવાની તું સુખેથી હા કેહે; હું જઈને વેહેલો વેહેલો પાછો આવીશ.

તારામતી.— (સીતાજીના મહિનાનો રાગ.)

મારા બાળને વનમાં મોકલતાં મુજ મન અકળાયછે,
ફાટી ચૂરેચૂરા તેના થાય, જાણે જીવ જાયછે.
મારા મધુરા બાલક! મુજ પાસે આવી લે સાંભળી
દેઉં તુજને શીખામણ બાળ તે તો થશે બહુ ભલી.
તારી મા હું અભાગણી કહું છું તે તું વીસરીશમાં
જન્મે આ છોકરાંની સાથ, પાછળ તું પડીશમાં.
તુજને વિનવી કહું મારા પ્રાણુ! સીધી વાટે ચાલને
આડી વાટે ચડી ન જવાય એવું તું સંભાળને.
તારા સોબતી સાથ તું સારી સલુકી ચલાવને
ચાલી કે' તેમ પાળીને આણુ તેઓને રીઝાવને.
કદિ પજવે તુંને તેઓ તોય તું ધ્યાન ધરીશમાં;
તેઓપર વાળવાને વર, વિચાર કરીશમાં.
કુમળા છોડના ફળુગા ફૂટેલ મૃદુ તોડીશમાં
ફૂલ ફળથી લચી રે'તાં ઝાડ તેઓપર ચડીશમાં.
રાની પ્રાણી રસ્તા કેરી માંહ મચલાં થઈ પડેલ જે,
જાણી મુવાં, મારી તેને કાંઈ જરા નહિ ખેલને;
ખીજવાયાં કરી અતિ ક્રોધ તુંપર ધાઈ આવશે
તેથી છટકી જવાનું બાલ, તુને કેમ ફાવશે?
મુણી રાફડા માંહ અવાજ ખીજાં બાલ ત્યાં જશે?
પણુ તું રખે ત્યાં દોડી જાય, ઝેરી જીવ ત્યાં વસે.
રાખી રૂડી રીતે સંભાળ, ચપળતા આળવી
થાય અંધારૂં તેની અગાઉ પાછો વળને જાળવી.

અહો આકાશના સર્વ દેવ ! તમારે આશરે
મોકલું હું નહાનો મારો બાલ જેમાં મારી આશ રે.
મારા જીવથી જેહ આધક તમેને તે ભાળવું
દયાવાન કરીને દૃષ્ટ તમારે સંભાળવું.
મારા રોહિત થા તું વિદાય વે'લો પાછો વાધજે
તારી માને ન ઉપજે રોષ એવી રે'ણી સાધજે.

રોહિતાશ્વ.— માતા ! તારા મનની બધી ચિંતા તું કાઢાડી
નાંખ. તારી બીક મટાડવાને હું વેહેલો પાછો આવીશ.

છોકરા.— હવે તો ભાઈ અમારાથી વધારે વાર નહિ ઉભાં
રેહેવાય. જો, જો તો ખરો સૂરજ દેવ દોડતા દોડતા આથમણા
હુંગરા ભણી ઉતરી પડવા માંડેછે તે પછી રાત પડી જશે.

તારામતી.— ભાઈઓ ! આ મારા છોકરાને હું તમારા સ્વા-
ધીનમાં કડેંધું અને હું તમને વિનવીને કડુંધું કે એની સંભાળ
રાખજો અને જેવો હું તમને સોંપુંધું તેવો સાજો તાજો પાછો
મારે સ્વાધીન કરજો. એ મારે એકનો એક છોકરો છે, મારો
એજ આધાર છે—મારું એજ ધન છે— મારી છેલ્લી આશા છે.

(રડેછે.)

છોકરા.— અરે ! આ બાઈ તો રડેછે. બાઈ તમે ચિંતા
રાખશો નહિ. એને અમે અમારા ગોઠિયા જેવો ગણીશું. અ-
મારી એકઠી કરેલી બીલી ન દ્રોમાંથી એને આપીશું, અને
સંભાળીને એને પાછો તેડી લાવીશું. (મુખ ફેરવીને) આ બા-
ઈતું મ્હોડું દયા ઉપજવતું કેવું દેખાયછે ! આ શૂદ્રનો છોકરો
કેવો રળિયામણો દેખાયછે !

અમિસેન.— (ધરમાંથી બાહાર આવીને.) અરે તારા ! તને
આ છોકરાની મોહની લાગી છે કે શું ? તું તારો ધંધો છોડીને
ખોટી શું કરવાને થાયછે ? પેલો મારો ન્હાનકડો સેવક ગયો કે
છે ? અરે વાહરે ! એ તો હજી અહિયાંજ છે.

(ધસીને રોહિતાશ્વને રસ્તામાં આગળ કરેછે, છોકરા તેની સાથે
જાયછે અને તારામતીને ધરમાં ધકેલેછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, કાશીની પાસેનું જંગલ.

શેષ.—ભાઈયો ! આપણે જંગલમાં ઘણું રખડ્યા. હવે બહુ અસુર થયું; માટે વેહેલાં વેહેલાં બીલીપત્ર તોડો અને દર્ભ કાપવા મંડીજાઓ. જુવો ભાઈ, આપણામાંથી બધાએ થોડું થોડું પેલા નવા છોકરાને આપવાનું છે હો. (તેઓ કામે મંડી જાયછે.)

રોહિતાશ્વ.—મારા વાહાલા ગોઠિયા ! તમારી મેહેર મારા ઉપર ઘણી છે. મને બીલીપત્ર તો બહુ મળ્યાં પણ દર્ભ જેટલો જોઈએ એટલો થયો નથી ને પેલી ડુંગરી ઉપર મ્હોટા મ્હોટા એના છોડ છે ત્યાં મને જવા દો તો મારે જોઈએ એટલો ઝટપટ થઈ જાય.

કૂપ.—ભાઈ ! તારી પાસે દરભ છે તે ઘણાએ છે; ચાલો આપણે હવે ઘેર જતા રહિયે. આ ગોઠિયાઓ ! તમે પોત પોતાની બીલી ને દરભ લઈને ચાલો, જરાકે અંધાડું થઈ જશે તો આપણે સીમમાં ભૂલા પડીશું. (બે ત્રણ છોકરા એકઠા થઈ જાયછે તેને) આ છોકરો તો વધારે દરભ લેવા જવાને માટે બાઝ બાઝ કરેછે. તો ઠીક છે એને રાજી રાખવાને જવાદો ત્યારે. રોહિત ! જા, અને થોડોક દરભ થાય એટલે વેહેલો આવજે. (દોડીને ટેકરીઉપર ચઢી જાયછે, ત્યાં દર્ભમાં જઈને જેવો કાપવા જાયછે તેવોજ એક સાપ દરમાંથી નીકળીને તેને દંશ દેછે એટલે રડતાં.)

રોહિતાશ્વ.—હરિ ! હરિ ! આ મારા ગોઠિયા ! આ ગોઠિયા ! આહિં આવો, આવો મારી પાસે !

કૂપ.—અરે, પેલો છોકરો રડેછે ક્યમ જ ? બિચારા મરીબ છોકરાને શું થયું હશે વા ? ચાલો આપણે જઈને જોઈએ.

(તેઓ ટેકરી ઉપર ચડી જાયછે અને રોહિતાશ્વને ભોંય ઉપર પડેલો જુવેછે.)

રોહિતાશ્વ.—ભાઈયો ! મારા કુળદેવની પેઠે, તમે હેતથી મારી આસપાસ વીંટલાઈ વળ્યાછો તે, માફ છેહીવારનું કેહેવું સાંભળો. ભાઈયો ! એક કાળો સાપ પેલા દરમાંથી નીકળીને મને કરડી ગયો. આ મારા જમણા પગે મને બહુ કર-

ડચો. અરે ! મને બહુ દુઃખ થાયછે, મારા આખા શરીરમાં ઝેર પખરાઈ જાયછે. મારા ગોઠિયાઓ ! હવે હું શું કરું ? તમારામાંથી કોણ મારી સંભાળ લેશે ?

એક છોકરો.—(તેની આસપાસ બેસીને) ઓ ! શિવ ! શિવ ! આ તે શો ચમત્કાર કેહેવાય ! આ છોકરાને આપણે જંગલનાં ભૂતને બલિદાન આપવાને તેડી લાવ્યા ? ધાતકી સાપ ! તું ક્યમ હવે સંતાઈ પેઠો ? આવ પાછો વેહેલો ને આ નિરપરાધી છોકરાનો જીવ ઉગાર ! તારા ધાતકી દાંતે કરડીને તં એનામાં ઝેર મૂક્યું હોય તે આવીને પાછો ચૂસી જ. અમે અનલુપા છોકરા શું કરી શકિયે ? તારું ઝેર ઉતારવાનો ઉપાય અમે કરી શકીએ નથી. ઓ સાપ ! અમે તને કરગરીને કહિયે છિયે. તું બાહાર નીકળ. અમને દેખા દે.

રોહિતાશ્વ.— અરે ! મારી છાતી ભારથી દબાઈ જાયછે ! કોહોડીથી કોઈ મારાં હાડકાં કાપતું હોય તેમ હાથમાં ને પગમાં મને દુઃખ થાયછે—મારું માથું ભમી જાયછે. મારી આંખો કશું દેખતી નથી, મારા કાન સાંભળતા નથી રે મારા બાપ ! મારું બધું હવે પારપડ્યું. વાહાલા ગોઠિયા ! હું મરી જઈશ તેના પેહેલાં તમારી પાસેથી એક વાત માગી લઈશું. અરે તમે જ્યારે ઘેર પાછા જાઓ ત્યારે હું તમને પગે લાગીને કહુંકું કે પેલી મારી વાહાલી મા પાસે જાએ, અરે એ મારી બહુ આતુરતાથી વાટ જોતી હશે, એને મારા મરણના સમાચાર કેહેજા. ભાઈયો ! એને રડવા દેશો નહિ. એના અયોગ્ય છોકરાને માટે એને વિલાપ કરવા દેશો નહિ. એને સમજાવજા. બ્રાહ્મણો ! તમે એને કેહેજા કે, તારો છોકરો શિવને ચરણે જઈ પોહોંચ્યો, ને આ જગતના દુખમાંથી છૂટ્યો.

શેષ.— ગરીબ બિચારો છોકરો ! હવે એનાથી બોલાતું નથી, એની ખેંચાઈ જતી જાણે “શિવ, શિવ !” એમ બોલેછે. એ બંધ પડી ગયો પાછો. જીવ બધાએ જતોરશો નથી હો ! જીવો એને થોડો થોડો શ્વાસ ચાલેછે. અરે તેપણ હવે રહી ગયો. આખું શરીર હાલતું ચાલતું બંધ પડીગયું. ભાઈયો ! રોહિત તો હવે મરીગયો. કૂપ ! આવ આપણે નક્કી કરિયે.

છોકરાઓ.—(રડતાં.) અરે ! આપણે એને જોઈ રહ્યા હતા

તેજ વેળાએ એનો જીવ જતો રહ્યો. એનું રૂપાણું મ્હોં કેવું સો-
હામણું દેખાયછે! આતું વાહાલું લાગતું મ્હોં જે જીવે, અને ધડી
ઉપર એ બોલતો હતો એવો મધુરો અવાજ જેના સાંભળવામાં
આવ્યો હોય તે એને દુઃખ દેવાને મન કરે? અરે ભૂત સરખાં
પણ એની સંભાળ લેવાને મંડી ના જાય?

ક્રૂષ.—મારા ગોડિયા ! આપણું રડવું હવે કશા કામનું
નથી. એનામાં જીવ પાછો ધાલવાની આપણામાં શક્તિ નથી.
તેમજ વળી એનું મડદું આપણાથી ઘેર લઇ જવાય એમ નથી.
આલો આપણે દોડ્યા દોડ્યા જઇને એની માને કહિયે. જે
આપણને જરા વધારે વાર થશેકની તો રાત્રે ભટકનારાં જંગલી
જનાવરના ઝપાટામાં આપણે તરત આવી પડીશું. આપણે અ-
નુભવ્યાને એના ઉપર હેત ઉપજવાથી આટલું બધું દુઃખ થાયછે
તો અરે એની વાહાલી માને એના એકના એક છોકરાનું કવે-
ળાએ મોત થએલું જાણીને કેટલું બધું દુઃખ થશે વાર ?
(તેઓ પાછા જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્યલ, અગ્નિસેનનું ઘર.

તારામતી.—(ખડકિયે રોહિતાશ્વની વાટ જોતી.)

હવે અસૂરે અને અંધારૂં થયું, તોયપણ છોકરા પાછા આ-
યા નહિ. ઈશ્વર જાણે, વિશ્વામિત્ર ખીજું શુંએ ધાતકીપણું હજી
કરશે—કોણ જાણે શુંએ સંકટ તે અમારા ઉપર લાવી નાંખશે.
મારો જીવ બળેછે—મારા આખા અંગમાંથી કંપારો છૂટેછે. મને
માન શકુન થાયછે. અરે ! મારા રોહિતને કાંઈ થયું તો નહિ
હોય ? (છોકરાને આવતા જોયા અને તેમાં પોતાનો છોકરો દીઠો નહિ
એટલે.) અરે છોકરા ! મારો છોકરો ક્યાં ગયો ? તમારી સાથે
તે કેમ આવ્યો નહિ ? મેં તમને કરગરીને કશું હતું તે તમે
બૂલી ગયા, અને એને પછવાડે મૂકીને આવ્યા ? કહી દો છોકરા
હું તમને કરગરીને કહુંછું કે તમે ઝટ કહી દો.

છોકરા.—બાઈ, તમે ખીજશો નહિ અમને. તમારા
છોકરાએ અમારૂં કશું માન્યું નહિ ને તે દરમિયાન કાપવાને ગયો

ત્યાં એક સાપ સંતાઇ રહેલો હતો તેના કરડવાથી તે મરીગયો.

તારામતી.—(મૂર્છા પામીને પડેછે તે થોડી વારે રહેતાં રહેતાં શુદ્ધિમાં આવેછે ત્યારે.)

રોહિત ! ત્યારે તં મને છોડી દીધી ને તારી મેળે તું જતો રહ્યો ? મારી કહેલી વાત તં વીસારી મૂકી ? મારી દયા તને કશિયે આવી નહિ ? ભૂંડા, તં આ શું કર્યું ? મને કોહો, છોકરા, મારો છોકરો ક્યાં પડ્યો છે ! મને ત્યાં તેડી જાઓ. હું તમને કરગરીને કહુંછું કે મને તે જગ્યા બતાવો.

एक छोकरो.—બાઈ ! ભાગેળ આગળથી સીમમાં જતાં રસ્તામાં એક મ્હોટું વડનું ઝાડ આવેછે ત્યાંથી દખલ્લાતે પાસે એક ન્હાની નાળ આવેછે તેમાંથી જશોકની ઓટલે સામી એક મ્હોટી ટેકરી દેખાયછે તેના ઉપર રોહિતનું મડદું પડેલું અને તે દરભથી ઢંકાય ગયેલું છે. અમે તો હવે અમારે ઘેર જઈશું. વેહેલા જઈયે નહિ તો ઘેર વઢે, ને વળી આખો દાહાડો અમે બહુ અથડાયા છિયે ને આવો બીક લાગે એવો દેખાવ જોઈને અમે છળી જઈયે છિયે. (એમ કહી જાયછે.)

अग्निसेन.—(ધરમાંથી બાહાર ધસી આવીને.) અરે ઓ શંખણી ! તું રાજમાર્ગમાં ક્યાં રખડતી ફરેછે ? તારા કોઈ માંડીની વાટ જીવેછે કે શું ?

તારામતી.—મહારાજ ! મારો છોકરો, જેને તમે દયા આપ્યાવગર જંગલમાં મોકલ્યો, તેને સાપ કરડ્યો ને તેથી તે મરી ગયો છે. અરે પેલા બ્રાહ્મણના છોકરા એના અકાળ મરણની ખબર મને હવણાંજ કરી ગયા. હું તમને પગે લાગીને કહુંછું કે તેનું મડદું શોધી કાઢાડવાને મને જવા દો.

अग्निसेन.— અરે, શું એમ થયું ! ત્યારે શું મારા પૈસા ધૂળમાં છૂટી પડ્યા ? મારા શા ભોગ લાગ્યા હતા જે મને તમને લેવાનું સૂઝ્યું ? હું ગરીબ બ્રાહ્મણ માર્યો ગયો. હશે છોકરો ગયો એટલેથીજ પત્યું, પણ હું કાંઈ એવો ગાંડો નથી કે તેની સંગાથે તને પણ ખોઈ બેસું. જા, ન્હાઈઘોઈને તું તારે કામે લાગ. મને તો લાગેછે કે મારા સરખા એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને દગો દેવા સાર નાશી જવાની આ બધી તાલમેલ લગાડી છે.

તારામતી.—મહારાજ ! તમારા સરખા પવિત્ર બ્રાહ્મણને

આવું બોલવું ઘટતું નથી. હું તમારી પાસે થોડી વારની આસા માગુંકું. ઘટતી ક્રિયા કર્યા પછી, હું સમ ખાઈને કહુંકું કે, મળસકું થતા પેહેલાં ઘેર પાછી આવીશ.

અગ્નિસેન. આ દાસીપુત્રી કેવી મૂર્ખ છે ! માણસ મરી-ગયા પછી તેનું ગમે તે થાય તેમાં શું માંહે ? તે ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં કે પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં ગમે તે દિશામાં મ્હો કરીને પડે તો શું થઈ જવાનું હતું ? એની ઉત્તરક્રિયા કરી તોય શું ? ને ના કરીતોય શું ? એને એમનું એમ પડયું રહેવા દીધું તોય શું ? ને ભોંયમાં ડાટી દીધું તોય શું ? એને બાળીને રાખ કરી દીધું તોય શું ? કે પછી ગરધવ કે વરૂ ચૂંથે તોય શું ?—એ બધું સરખું છે. શીપમાંથી જ્યારે મોતી કાઢાડી લેવામાં આવ્યું ત્યારે પછી નકામી શીપને માટે તે શું કરવાને માથાકૂટ કરવી ? દાસી ! જ્યારે પ્રાણ નીકળી ગયો ત્યારે માટીના નકામા દેહને માટે શું કરવાને વલખાં મારેછે ? હવણું અંધારૂં ઘોર થયું છે, અને રાત્ર બહુ ગઈ છે; તેવામાં હું તો તને જવાની હા કેહેવાનો નથી.

તારામતી.—મારા દાતા, તમને આવું બોલવું ઘટે નહિ. અરે મારા એકના એક છોકરાનું મ્હોડું એક વાર પણ જોવાને માટે મને જવા દો.

અગ્નિસેન.—આ દાસીપુત્રી તે કેવી હઠીલી કેહેવાય ! પણ હશે. જો તારા, તું જ્યારે આવડું બધું માથું ઝીકેછે ત્યારે તને અબળા જાતને દુઃખ દેવાને હું ચાહાતો નથી. જા ઝટ કરજે અને પડોડિયું થતા પેહેલાં વેહેલી આવજે.

તારામતી.—દાતા, હું તમારી આસા પ્રમાણે કરીશ.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્યલ, કાશીની પાસેનું જંગલ, તથા

રમરાન અને શેરિયો.

તારામતી.—(રસ્તામાં રડતી રડતી.)

આ અઘોર જંગલમાં હું ક્યારની અથડાઈ મરુંકું, પણ મારા છોકરાનો કહિં પત્તો લાગતો નથી. મારા પપ્પા થાકીને

લોથ થઇ ગયા છે. જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મારા કર્મમાં કાંટા ને કાંટા આગળ આવે છે. અંધારૂં અતિશય ઘોર બની ગયું છે. હજી મને વડતું ઝાડ જડતું નથી. અરે પેલા પવિત્ર, પવિત્ર શાના પણુ ધાતકી દર્ભનાં ભોથાં ક્યાં હશે? મારી આંખો આગળથી મારા રોહિતને સંતાડી રાખવાને એવું કોણ નમેહેડે થયું? અરે, મારા કરતાં જેને વધારે દુઃખ પડેલું એવી સ્ત્રી આ જગતમાં કોણ જન્મી હશે વાઝ! આ અહિં ભટકનારાં જંગલનાં જનાવર, તમે મને ખીવરાવીનેજ કેમ રહી જાઓ છો? અહો રાંછ, તમે મારા ઉપર ધુરકીનેજ શું કરવાને રહી જાઓ છો? તરસ, તમે એટલા તરસેડા શું કરવાને મારો છો? અરે તમે બધાં મારા ઉપર એકદમ ટૂટી પડો, ને અણુગમતા થઇ ગયેલા મારા પ્રાણને ખેંચી કાઢાડીને મને આ ભારે દુઃખમાંથી ઉગારો. અહિયાં ભટકતા મૃગ! તમારી મૃગલિયો અને ન્હાનાં મૃગલાં તમારી સાથે છતાં મારી વિષુદ્ધિ પડી ગયેલી સ્થિતિ ઉપર જરા પણ દયા આણીને મારો રોહિત ક્યાં પડ્યો છે તે તમે નહિ બતાવો? અરે આ જંગલમાં તમે બધે ભટકેલાં છો તેથી તેના ખુણે ખુણાની તમને ખબર છતાં તમારે ના કેહેવી ના જોઇયે. મોર, હંસ, પારેવા, તમારાથી અજાણી અહિં એકે જગ્યા છે? ના નથી; ત્યારે હવણું મારો છોકરો જ્યાં શબ્દ થઇને પડેલો છે એ જગ્યા તમારા જોવામાં કેમ નહિ આવી હોય વાઝ? (જ્યાં મડદું પડેલું હતું તે ટેકરી ઉપર જઈ પોહોંચે છે અને અજાણતાં તે મડદું પગે અથડાય છે.) મારા છોકરા! મારા છોકરા! શું તું અહિયાં છે? આ તીક્ષ્ણ પથરાની પથારી ઉપર તું સુખમાં સૂતો છે? અરે મખમલનાં ગદેલાં ઉપર સુગંધીવાળાં પૂલની સાથે પોહોડવાને એક વાર તને મહા કડિણ પડતું હતું તેની આ વલે? મેં મારી છાતીના દૂધથી તને ઉછેરીને મ્હોટો કર્યો તે આ ટેકરી ઉપર આવી રીતે સૂવારવાને માટે? (છોકરાને પોતાના હાથમાં લઇને બિથો કરે છે.) ઓ ઝેરી સાપ! આવા કુમળા બાલકને મારી નાંખવાને તારૂં હૈયું કેમ ચાલ્યું? આવા અતિ કોમળ એક બાલક સરખાને પણ ઉગારવાનું તને મન ના થયું? તું આંખો બિનાને હોતો? તારામાં શું દયાનો લેશ નથી? ઓ ફૂર સાપ! ઓ ધાતકી પ્રાણી! હું તને કાલાવાલા કરીને કહું છું કે તું મારા મ્હો

આગળ દેખા દે, અને મારા છોકરાના ઉપર ધાતકીપણું બતાવીને તેં એનો પ્રાણ લીધો તેજ પ્રમાણે, આ હું તેની મા, અરે તેની દુખિયારી માનો પ્રાણ ઝટપટ લઈ જા. મારા રોહિતનો મને મેળો કરાવ. અને એનો પવિત્ર આત્મા હવણું પેલી સુખની જગ્યામાં નિવૃત્તિ ભોગવતો હોય તેના ભેગો મારા આત્માને વેહેલો પોહોંચતો કર કે મારે એનું છેદું ના પડે. જો તું આમ કરીશ તો ઓ સાપ! તેં માફ ખોટું કર્યું છે એમ હું ગણીશ નહિ, અરે એટલુંજ નહિ પણ હું તને મારો દેવ મને મારો તારનાર ગણીને તારી પૂજા કરીશ! (રડતી રડતી નીચે બેસેછે.) અરે! મને આશરો આપનાર અહિં કોઈ નથી! મારી બૂમોથી હવે શું નીપજવાનું છે? મારા સરખી કંગાલની હવે કોને ગરજ છે? ચાલ હવે હું સ્મશાન શોધી કાઢાડું.

(સ્મશાનમાં જ્યાં હરિશ્ચંદ્ર ચોકી કરતો હતો ત્યાં આવી પોહોંચેછે અને છોકરાને ભોંય ઉપર મૂકેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— (તેના ભણી દોડી આવેછે અને મડદાને લાત મારીને ગગડાવી નાંખેછે.)

ઓ સ્ત્રી! આવી કવેળાએ આ સ્મશાનમાં આવીને ચોરનું કામ કરવાની તેં ભલી હિંમત ચલાવી દેખાયછે તો? તું શું એમ ધારતી હતી કે આ વેળાએ કોઈ ચોકી કરનાર હશે નહિ તેથી તારો લાગ ફાવશે? અથવા હશે તો ક્યાંય પડેલો હશે તેથી અમારો કર આપ્યા વિના તું મડદું બાળીને નાશી જઈ શકત? જા તું તારે રસ્તે, લઈ જા પેલું મડદું, નહિ તો પછી ધક્કા મારીને તને કાઢાડવી પડશે, અબરદાર!

તારામની.— આ જગ્યાની રીતભાતથી હું છેક અજાણી છું. જો એમ હોત નહિ તો અગાઉથી તમારી આજ્ઞા લીધા વિના હું અહિં આવી હોત નહિ. ભલા માણસ! તું મને ક્ષમા કર. અને હવે આ સ્મશાનમાં આ છોકરાના મડદાને અગ્નિ-સંસ્કાર કરવા દે.

હરિશ્ચંદ્ર.— તું કેહેછે કે હું અજાણી છું તો હું તારો વાંક જતો મેહેલું છું. પણ અગાઉથી અમારો ચાલતો કર લીધા વિના મારાથી મડદું બાળવાની તને રજા અપાય નહિ. કર કાંઈ વધારે નથી.— થોડાક ચોખા, એક લુગડાનો કડકો અને એક પૈસો, એટલોજ છે.

તારામતી.— હું તો એક બ્રાહ્મણની માત્ર દાસી છું અને જંગલમાં સાપના કરડવાથી આજ આ મારો છોકરો મરણ પામ્યો છે, ત્યાંથી હું એને બારોબાર ઉચકી લાવીને અહિં આવી છું. હું બાલી હાથે છું, મારી પાસે કાંઈ નથી. માટે હું તમને કરગરીને કહું છું કે મારા ગરીબના ઉપર દયા આણીને તમે તમારો કર જતો મેહેલો. જે ગરીબની આથે આવે છે તેની આથે પરમેશ્વર આવે છે.

હરિશ્ચંદ્ર.— તારા કરગરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી; કર તો તારે આપવોજ પડશે. એ કાંઈ મારી મતા નથી; પણ મારા ધણીની મતા છે અને તે મૂકી દેવાની મને સત્તા નથી. મડદાના મ્હોમાં જેટલા ચોખા ભરવામાં આવે છે તેટલા ચોખા ઉપરજ મારો હક છે તે હું ખુશીથી મૂકી દેવાને તૈયાર છું પણ બીજે કર તો તારે આપવો પડશે, માટે જ તો લઈ આવ.

તારામતી.— પરોડિયું થતા સુધી માત્ર બાહાર રહેવાની મને મારા શેઠે આજ્ઞા આપી છે, ને હું જઈને પાછી આવું એટલી વારમાં તો સવાર થઈ જશે. વળી તમે જીવો છો કે મારી પાસે કાંઈ નથી. હું શું કરું? હું તમને કરગરીને કહું છું, મને આશરો આપો.

હરિશ્ચંદ્ર.— શી ઠગાઈ! અરે સ્ત્રી તારા જેવું ઠગાઈ માણસ મેં મારા આખા જીવતરમાં કહિં પણ જોયું નથી. તું કેહે છે કે મારી પાસે કાંઈ નથી. તું એમ ધારે છે કે હું આંધળો છું? અને તારી ડોકમાં તારા પરણેતરનો હીરાનો ચકચકીત હોરો છે તે હું દેખતો નથી? વેચ એ હોરો કે મૂકી આવ કોઈને ઘેર, ને આપ મારા ધણીનો કર. જ ઠગારી! અહિંથી દીસતી રહે.

તારામતી.— અરે! આ તે શું કેહેવાય! અલ્યા મેહેતર! મારા ગળામાં મંગલહોરો છે તે તે દીઠો? ત્યારે શું હું એટલું બધું નીચપણું પામી ગઈ? શિવની પ્રસાદીમાં મળેલો એવો આ મંગલહોરો અને જે તપસ્વિયોનો અને ઋષિઓનો આશીર્વાદ પામેલો — અને જે ત્રિશંકુના પ્રતાપવાન પુત્ર વિના આજ લગી બીજા કોઈના જીવામાં આવેલો નહિ એવો ગુહ્ય મારો મંગલહોરો હે ઢેડ! તારી અધમ આંખો પડવાથી અપવિત્ર થયો? હા; હું મારા દેશમાંથી દેશવટો પામી, હું મારો પ્રાણપતિ જે

પ્રિય રાજા તેનાથી વિખુદી પડી, અને હું મારો એકનો એક છોકરો આ વેળાએ ખોદ ખેદી એવું છતાં પણ અરે ! આ વેળાએ હું ઉધારી પડી તેથી મને જે દુઃખ થાય છે તે અતિશય થઈ પડ્યું છે. હવે તો મારા જીવતરનો છોડો આવે તો બહુ સાઈ થાય. (રડે છે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—(પાસે જઈને આશ્ચર્ય પામી) અરે તું કોણુ ? અભાગી હરિશ્ચંદ્રની પ્રિયા, અને આ તેનો કુમાર ?

તારામતી.—હા.

હરિશ્ચંદ્ર.—ઓ મારી પ્રાણપ્રિયા ! આ શું કેહેવાય, આ શો ગજબ ! આપણા રોહિતનું આવું અકાલ મૃત્યુ થયું ? એ પણ આપણને નહિ છાજ્યો ? અરે ! એણે તે શો અપરાધ કર્યો હશે અને કોનું દિલ દુખાવ્યું હશે ? ઓ દયાવિનાના સાપ ! તે નિરપરાધી બાલકનો જીવ શું કરવાને લીધો ?

(કુમારને હાથમાં લઈને વિલાપ કરે છે.)

તારામતી.—અહો મારા વાહાલા સ્વામી ! તમે આ કામ ઉપર ! જે દુઃખરૂપી આગનો ભડકો હવણાં તમને બાળી નાંખે છે તેમાં ધી હોમવાને હું અહિં આવી પોહોંચી ? તમારું દુઃખ જોવાને હું આવી ? પણ મારા વાહાલા, તમે દુઃખી થશો નહિ. આપણે આવા સંકટની પણ સામે થવું અને આપણી ધીરજને ડોડલી થવા દેવી નહિ. હવે તો આ કુમારને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનું થાય તો ઠીક. તમે જેવા એના ઉત્પન્ન કરનારા છો તેવાજ હવે નાશ કરનારા થાઓ.

હરિશ્ચંદ્ર.—(કુમારને ભોંય ઉપર મૂકીને.) પ્રિયા ! તું મારી સ્ત્રી છે એ વાત ખરી, અને આ બાલક મારો કુમાર છે એ પણ ખરું, તોયપણ મારા ધણી કાલસેનનો હું સેવક છું તે મારાથી તો એને દગો દેવાય નહિ અને હું દેહં પણ નહિ. જ્યાં સુધી એનો કર આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી આ બાલકને મારાથી આ સ્મશાનમાં બાળવા દેવાય નહિ. માટે તું તારા અગ્નિસેન બ્રાહ્મણ પાસે જા અને તે તને સ્મશાનનો કર આપે એવી રીતે તેને કરગરીને સમજાવ.

તારામતી.—મારા મરી ગયેલા કુમારનો શોધ કરવાને પણ એ બ્રાહ્મણ મને જવા દેતો નહતો તો તે મને સ્મશાનનો

કર ક્યાંથી આપવાનો હતો ? તોપણ મારા પ્રાણપ્રિય ! મારે તમારી આજ્ઞા લોપવી જોઈએ નહિ. હું આ મહદંતુ તમારા સ્વાધીનમાં કરીને જાઉં છું. (સ્મશાન છોડીને શહેરમાં આવે છે અને અગ્નિ-સેનના ધરભણી વળે છે તેવામાં માર્ગમાં એક ખીજા છોકરાનું મહદંતુ તેને પગે અથડાય છે તેને ડંચકી લઈને). અરે ! આ પણ મારા છોકરા જેવું છોકરું છે. એ તે કોનું બાલક હશે વાર ? એના ગળા ઉપર આ બધા ધા શાના છે ? અરે, એને કોઈએ ફાંસો દેઈને મારી નાંખ્યું હોય એમ જણાય છે.

(શેરિયોની ચોટી કરતા ચોટીવાળા પ્રવેશ કરે છે.)

ચોર્નીવાળા.—કાશીરાયની જે થાઓ ! જે વિશવનાથ ! અમારા હરખા આ નગરના ચોચીવાળા છે તો પછી ચોરના શા ભાર છે કે તેઓ દેખા દેખ હકે ? એક શપાટામાં અમે તેમને પકડી પાડીએ. ચોર જો છાપડું ફૂદીને જાય, ભાંત ઝાળંગે અથવા ઝાડઉપર ફૂદતો ફરે કે ધાસમાં થઈને જાય તો પણ તેનું પગલું કાઢીને અમે તેને ઝાલિએ. અમારા મોઢો આગળ એની કશી કારીગરી ચાલે નહિ ! ચમજે ચોરી કરવાના કસબનો અમે હારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો છે. પૈસાવાળાના ઘરમાં પેહીજવા હાડું ચોર કેવા લપાઈને તાકી રહે છે તે અમે હારી પેઠે જાણીએ છીએ. તેઓ ચોરીનો માલ શી રીતે હંતા-રે છે તે પણ જાણીએ છીએ. હે ચોર ! અજાણતાં તમે કાશીમાં ભરાઈ પેઠા હો તો નાશી જાઓ. અમે વરૂની પેઠે જ્યાં શકાર ખોળતા ફરિએ છીએ ત્યાં તમારે રહેવા હરખું નથી. અમારા હાથમાં હપડાયા તો તમારું મોત આપું જાણીએ. ચેતને તમારાં નાહખોરાંમાં અમે તેલ કકડાવીને નાંખીશું. જો હાથમાં આયા તો તમારી આંખો કાઢી નાંખશું અને કાંડાંમાંથી તમારા હાથ વાઢી નાંખશું. મારે નાહો આંધળી નહાય તમ નાહો. જે વિશવનાથ ! જે થાઓ કાશીરાજની.

ચોક્કીવાળાનો નાયક.—અરે ભલા માણહ ! છાંના મરે છાંના, વાથી આંખ ઝેણો હાદ આવે છે તે હાંભળતા નથી ? આ જાયગા કાંક વેહેમ આંખવા જેવી જણાય છે. કાલે રાજના મોહોલમાં પેહીને આપણો રાજકુંવર ઉંઘતો ચોરવાની જે ચોરે હેમત કરી તેનો ભેઠો કદાચને આપણને આંધ થશે. ભાઈયો !

આપણું આજનું કામ બહુ મોટું છે. ચીએક હાળો રાજના છોકરાને ચારી જ્યો એ ચમ વેઠાય? એને તો આજે હોધી કાઢ્યાવના ચાલવાનું નથી. ગમેતાંથી એ ચારને ઝાલવો છે. હાલો પેધો પડ્યો છે તે હાથમાં આચાવના રેહેવાનો નથી. આપણો રાજ મરવા જેવો થૈ જ્યો છે, મોહોલમાં કાલની કોઠયે આંછે આંછ મેળવી નથી, ને આપણા હોધમાંથી શું નેકળી આવેછે તેની વાટ જોઈ રયા છે. આંચ આ ઝાડાંમાં તમે હંતાઈ પેહો. હું આંટો મારીને આવુંછું (ચોડોક આધે જાયછે, અને રસ્તાની એક બાજુએ તારામતીને હાથમાં છોકરા સહિત જુવેછે.) આવો હહડતો ધનો કરનારી ભૂતડી તું છે કે શું? (છોકરા ભણી જુવેછે અને તે રાજનો કુંવર જણાઈ આવેછે.) ડાચણુ! તં છોરાને ચમ મારી નાંછયો? તું છું કોણુ તે કહી નાંછ, બોલ ઝટપટ, ચોકીવાળા, આંઈ આવજે! (તેઓ આવી પોહાયેછે) આ ડાચણુ આપણા કુંવરને ચારી આંણીને મારી નાંછયો છે. વેહેલા ઝાલો, એ રાંડને બાંધો. ઝાપટો તમારા ડંગોરા ને હારી પેઠે આપો એને આદંપાક. આ રાંડતો જખરી? એણે કૂળામૂળા જેવા કુંવરને ફાંહો દેઈને મારી નાંછયો છે એવી કઠણુ હેયાની નેહાહણુ છે. તાણે આપણે એને દયા દેખાડવી નથી. આ માંણુહ ભરખી જનારી ડાચણુ આ છોરાનું લોઈ ચૂશું છે તે બાહાર નેકળી આવે તાં લજ એ રાંડનું રોકું ઉખાવી નાંખે.

ચોકીવાળા.—ઔ હાંડ, નાયક! તમારા હકમ પરમાંણે આ કરિયે અમે. (દયા લાવ્યા વિના તેઓ તેને મારેછે અને પીક પછવાડે તેના હાથ સખ્ત બાંધી લેછે તેથી તે અતિ દુઃખ વેઠેછે.)

તારામતી.—ભાઈ, મને મૂકી દો, આ છોકરાને મેં માચ્યો નથી. અરે મેં એને આજળ કદિ પણુ જોયો નથી. હું ગરીબ સ્ત્રી છું અને આ નજરના એક બ્રાહ્મણની દાસી છું. તમે મને દુઃખ દોછો તે મારાથી નથી સેહેવાતું. મારા હાથ ઉખાવીને બાંધ્યા છે તેથી મારાં હાડકાં ઉતરી ગયાં છે. અરે મારા પ્રાણુ! તું આ મારા નહારા ખોળિયામાંથી શા માટે ઉડી જતો નથી? તું નીકળીને તારો રસ્તો આકાશ ભણી ચલાવ. ભાઈયો! પવિત્ર કાશીમાં આવો કાયદો ચાલેછે? આ ન્યાય કેહેવાય? આ ધર્મ કેહેવાય?

નાયક.—ડાચણી ! બોલેશ નાહ, હેંડ આગળ થા. હવે તારી ધીરજ આં નાશી ગઈ? વાંકવનાના રાજના છોરાનો જીવ લેઈ નાંછ્યો તેના કરતાં કાંઈ મોટો ઘનો પરથમીમાં હશે કે શું? (લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ, કાશીરાજાનો મહેલ.

કાશીરાજા.—પ્રધાન ! રાજકુમારના ઘાત કરનારનો હજી લગણુ કાંઈ પણ પત્તો હાથ લાગ્યો નથી? અરે, મેં તે એવાં શાં પાપ કર્યાં હશે કે આવા અઘોર ઘાતકીપણાને હું પાત્ર થયો? અરે આવો ત્રાસજનક કોપ મારા પોતાનાજ કુટુંબિયોઉપર થવાલાગ્યો તો પછી મારી સત્તા શા કામની રહી? મેહેલની પછવાડે ચોક્કાઓની ચોકી છતાં અને સેનાથી આખી મોહોલાત વીંટાઈ વળેલી છતાં જ્યારે ચોર મારા મેહેલમાં પ્રવેશ કરે અને મારા કુંવરનું હરણુ કરી જાય ત્યારે પછી હું મારા દરબારિયોનો વિશ્વાસ તે શો રાખું? પરમેશ્વર વિના માંડે દુઃખ બીજું કોણુ નિવારણુ કરી શકે? (તારામતીને લઈને મરેલા રાજકુંવર સહિત ચોકીવાળાનો નાયક મેહેલમાં પ્રવેશ કરેછે.)

ચોક્કીવાળાનો નાયક.—મહારાજ ! તમારા પવિત્તર પુગાંને હું નમન કરુંછું, મહારાજ ! છેવટે ધનેધારને ઝાલી લાવવામાં અમે પાર પડ્યા છિયે. આપણા મોહોલમાં આવી પેહનાર અને આપણા કુંવરને ચોરી લેઈ જનાર આ બાયડી છે. (તારામતીને રજી કરી દેછે.) હાથમાં કુંવર લેઈને ઉભી રહેલી અમે એને ઝાલી છે. પણુ ઝલાતા પેહેલાં તો એણે કુંવરને ફાંહો દેઈને મારી નાંચ્યા છે. એમનું મડદું અમે આંઈ લેઈ આયા છિયે.

કાશીરાજા.—અરે આવી સુંદર દેખાવની સ્ત્રિયે મારા કુંવરનો ઘાત કર્યો? સ્ત્રી ! તું બોલ મેં એવું તારું શું બિગાડ્યું હતું કે તેં આવી ત્રાસદાયક રીતે માંડે તદ્દય ભેદી નાંખ્યું? બોલ તું કોણુ છે? તારો દેશ કયો?

તારામતી.—(ધેલજામાં આવીને) રાજ ! તું એવી ચોકશી શું કરવાને કરેછે? હું પિશાચજાતિની છું અને તારા છોકરાનું

સ્વાદિષ્ટ માંસ ખાવાની મને મજા પડે એટલામાટે મેં એને મારી નાંખ્યો છે.

કારીરાજા.—મારા કુંવરનું મરણ થયેલું જોઈને મને અતિશય દુઃખ થાય છે પણ તેનો નાશ કરનાર આ રૂપવાન અને કુલીન દેખાવની અબળા છે એવું જાણીને મને અતિશય ગુસ્સાવારો થાય છે. પ્રધાન ! એની મુખમુદ્રા ઉપરથી જાણી આવે છે કે આ અધોર કર્મની કર્તા એ નથી. ઘાતકી માણસ તો તેના દેખાવ ઉપરથી તેના બોલવા ઉપરથી, અને તેની રીતભાત ઉપરથી જાણી આવે. આ સ્ત્રી નિર્ભય હભી રેહે છે અને કેહે છે કે આ ત્રાસજનક કર્મની હું કર્તા છું. એ વાત કેહે છે તે ખરી છે એવું સિદ્ધ કરવાને મારી પાસે સાધન શું છે ? નિર્ભય કરતા પેહેલાં મારે સારી પેટે ચોકશી કરવી જોઈએ, વાર લાગે તો ચિંતા નહિ. એક નિરપરાધી માણસ મારચું જાય તેના કરતાં મારા આખા કુટુંબનો ઘાત થાય તો ભલે.

કારીપ્રધાન.— આ સ્ત્રીના તદ્દયમાં કોણ જાણે કેવાંય કપટકાર્ય ભરી મુક્યાં હશે પણ તે કોનાથી કળી શકાય ? તેમજ વળી આમું ઘોર કર્મ કરનાર પાપીનો પત્તો નહિ લાગ્યો હોય ત્યારે પોતાને માથેથી ભાર ઉતારી નાંખવાને માટે ચોકીવાળાએ એકસંપ થઈને આ નિરપરાધી અબળાને માથે ઢોળી પાડીને એને આ ધર્મસન પાસે ધસડી લાવ્યા હોય તો તે પણ કેમ જાણી શકાય ?

કારીરાજા.— નાયક ! બોલ સોગન ઉપર. તારું કેહેલું જરેજર ખરું છે ? તેં આ સ્ત્રીના હાથમાંજ કુંવર જોયો ? ખબર-ઉદાર, નિરપરાધી માણસના ઉપર ઢોળી પાડીને મારી કૃપા સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો તારી વાત તેં જાણી.

નાયક.— મહારાજ ! તમારી હજૂરમાં જૂઠું બોલવાની અમારી હેમત ચમ ચાલે ? હું ખરેખર કહું છું કે કુંવરને મેં આ આયડીના હાથમાં જોયા હતા.

કારીરાજા.— સ્ત્રી ! તું સાચેસાચું બોલ, આ અપરાધ તારાથી થયો ? કદાપિને મારા ચોકીવાળાઓએ તને ઘણી ધમકી આપી હોય અને બીકની મારી એમ તું બોલી હોઈ કે કુંવરનો ઘાત મેં કર્યો છે, પણ મારા મ્હો આગળ તું કશી

બીક રાખીશ નહિ. જાણ કે અપરાધિયોને શિક્ષાએ પોહોંચા-
ડનાર આ ધર્માસન છે, તોપણ જેના ઉપર કોપ ગુજ્યો હોય તેનું
આશ્રયસ્થાન છે. સત્ય હોય તે કહી દે, - હું તારૂં રક્ષણ કરીશ.

તારામતી.— (હજી પણ ઘેલછામાં ને ઘેલછામાં.) રાજા, હું અ-
પરાધી છું એમાં તારે કાંઈ શક આણવો નહિ. તારા કુંવરને મેં
માસ્થો. મને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરો.

કાશીરાજા.— પ્રધાન ! આ સ્ત્રી અપરાધી હોય એમાં
મને બહુ શક રહેછે. મારો કુંવર મરવાનો હતો તે મુલો પણ
આ ગરીબ બીચારી અબળાનો જીવ લેવાથી આપણું શું ભલું
થવાનું હતું ? એમ કરવાથી મને મારો કુમાર કાંઈ પાછો મ-
ળશે ? અરે નહિ, ત્યારે આ કેદાણને સવાર થતા પેહેલાં નગર
બાહાર કરી દે.

ચોકીવાળા.— રાજા મહારાજ ! જાણે તમે અમારૂં કહેલું
માનતા નથી તાણે અમારા કીધાનું પરમાંણુ કાંય રહ્યું નહિ માટે
અમે અમારૂં કાંમ છોડી દેઇયે છે.

કાશીરાજા.— થોભો જરા. કાંઈક વિશેષ ચોકશી કરિયે
તો થઈ શકે એમ છે. મુખ્ય પ્રધાન ! જે ઠેકાણેથી આ સ્ત્રીને
પકડવામાં આવી તે ઠેકાણે જાઓ અને ત્યાંથી પગલું કાઢારો
કે તે આપણા મેહેલમાં આવી મળેછે કે નહિ ? જે કદાપિ પ-
ગલું આવી મળે તો પછી તે આ સ્ત્રીના પગલા સાથે બધી રીતે
મળતું આવેછે કે નહિ તેની બારીકીથી તપાસ કરવી. (પ્રધાન
ચોકીવાળાના નાયકને અને તારામતીને લઇને જાયછે અને ચોકશી કરીને
થોડી વારે પાછો આવેછે.)

કાશીપ્રધાન.— મહારાજ ! રાજકુંવરનો ઘાત કરનાર આ
સ્ત્રી પોતે છે એમાં કશો સંશય હવે રહ્યો નથી. કુંવરના શ-
યનગૃહ આગળથી જે પગલું ચાલેછે તે આ સ્ત્રી જ્યાં આગળ
પકડાઇ છે ત્યાં આવી મળેછે, અને મહારાજ ! આશ્ચર્યકારક
તો એ છે કે આ સ્ત્રીના પગલા પ્રમાણે તે પ્રત્યેક પગલું બરા-
બર મળતું આવેછે.

કાશીરાજા.— સ્ત્રી ! હું તને વિનવીને કહુંછું, બોલ હવે
ખરેખરું, મારા કુંવરનો ઘાત કરનાર તુંજ છે ? તારા પોતાનાજ
બોલવા ઉપર હવે હું ન્યાય કરવાનો છું માટે વિચારીને બોલજે.

તારામતી.— રાજા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તારા કુંવરનેા ધાત કરનાર હું પોતે છું તો મને મારા કૃત્ય પ્રમાણે ઘટતી શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર.

કાશીરાજા.— ઓ પરમેશ્વર ! હું ખરી કસોટીમાં સપડાઇ ગયો. પણ શું કરું ? મારે મારો ધર્મ બળવવો જોઇયે. પ્રધાન ! વધકર્માધિકારીને બોલાવી આણો. [કાલસેનને લઇ આવેછે] કાલસેન ! આ સ્ત્રીને આ ઠેકાણેથી સ્મશાનમાં લઇ જા. અને તારી તરવારવતે એનું માથું કાપી નાંખીને સત્વર અહિં પાછો આવ.

કાલસેન.— હાંયકે આપણ તમારા હુકમ પરમાણે કરવાને આ હેંડયો. [તારામતીને કાંડેથી પકડેછે અને સ્મશાન ભણી ઘસડી લઇ જાયછે.] હેંડકે રાંડ ભૂતડી, હેંડ પાંશરી આગળ. તારે માથે મોત ભમીચું છે. હવણાં જમ તને ઝાલીને ધરમ રાજાની ફાંદે ઉભી કરશે. (લઇ જાયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ, કાશીની પાસેનું સ્મશાન.

કાલસેન.— (તારામતીને આગળ કરીને.) અલ્યા ગલાંમ હરિયા ! રાજના સોરાને આંણે મારી નાંછ્યો માટે હમણાં ને હમણાં આ બાયડીનું માથું કાપી નાંખવાનો રાજાએ હુકમ કીધો છે તેથી તારી તરવાર કાઢીને નાંછ કાપી એનું ડેમચું. (આજ્ઞા કરીને જવા મારેછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.— હું તમારી આજ્ઞા માથે ચડાવું છું, મારા અન્નદાતા. (તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢાડીને તારામતીની પાસે જાયછે.)

તારામતી.— (શુદ્ધિમાં આવીને.) કોણ, મારા પતિ ? અરે, મારા પ્રાણુપતિ દેખી દાઝવાને માટે અહિયાં પણ પાછા આપજ છો ? આપની ધીરજ જોઇને હું રાજ થાઉં છું. મને આપની તરવારથીજ મરવા દો, આપ પોત્યા તદ્દયના થશે નહિ. પણ ઉતાવળા થઇને આપનું કામ વગર પાછાં હાથે પરિપૂર્ણ કરો.

હરિશ્ચંદ્ર.— મારી પ્રાણુપ્રિયા ! આ જગતમાં રહેવાને તારે માટે જે દિવસ ઠરાવામાં આવેલા તે હવે થઇ ચૂક્યા.

તારા જીવતરની રમતનો હવે અંત આવ્યો. તારા ઉ
રાધ સાબિત થયો એટલે હવે ઉગરવાની કશી આશા
મને સોંપેલું કામ મારે હવણું પૂરું કરવું પડશે. શે
હું તને છૂટી આપૂંછું તેટલી વારમાં તું ઇષ્ટદેવની
લે. અને મરણને તાબે થવાને તૈયાર થા.

(વિશ્વામિત્ર એકાએક દે

વિશ્વામિત્ર.—અલ્યા હરિશ્ચંદ્ર ! હરિશ્ચંદ્ર
આ ગરિબ આયડીને કતલ કરેછે ? ધાતકી મા
એ બિચારીને ! બોલી દે હવણું એક જૂઠું ને
તારી આગલી સ્થિતિએ કેવો પાછો પોહોંચાડું

હરિશ્ચંદ્ર.—મહારાજ ! હું તમને કરગરીને
અધર્મને રસ્તે ચડાવાને તમે ઉપાય ન કરો.
શાથી પણ ડગમગી જવાની નથી. જે તમે મને ઇંદ્રનું ઇન્દ્ર-
સન આપો તોપણ હું જૂઠું બોલવાનો નથી. આવી બ્રહ્માડાની
જગ્યાએ પ્રવેશ કરીને તમે તમારા પવિત્ર દેહને અપવિત્ર કરો
નહિ. અહિયાંથી વિદાય થાઓ, તમારા કોપની હું કશી દર-
કાર રાખતો નથી. તમારી કૃપા મારે ભેઘતી નથી. જાઓ
તમારે રસ્તે.

વિશ્વામિત્ર.—મારું માનતો નથી તો ફેડ તારું માથું ને કા-
ડાડ માંહથી રાતું. (એમ કહી અદૃશ્ય થઈજાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—મારી પ્રિયા ! મારા પ્રાણુ ! તારા ધાત કરનારને
તું જે. હવે આ પથ્થર ઉપર તારું કોમળ મસ્તક પૂર્વ ભણી
મુખ કરીને ગોઠવ.

તારા ! મારી વાહાલી તારા ! મારી પ્રાણુપ્રિયા ! દૃઢ થા,
સુખી થા, આપણા દુઃખના દિવસનો હવે અંત આવ્યો છે.
અને તેની સાથે આપણું સંકટ પણ સમાપ્તિ પામશે. અહિયાં
આપણું દુઃખ, આપણો ખેદ અને આપણી મોજનો છેડો આ-
વેછે. મારી વાહાલી ! આ એક ક્ષણમાં, આકાશના પંખેડની
પેઠે તું સ્વતંત્ર થઈ પડવાની છે.

આ ધાતકી તરવાર આ પાપીના હાથથી એનું કામ પૂરું
કરશે. ઓ મારા પ્રાણુ ! મારા જીવ ! જે તરવારથી તારો અંત
આવશે તેની તેજ તરવાર મારી છાતીમાં પેશીને તારા તાબ લો-

ઉકળેલા લોહી સાથે મેળવશે. પેહેલો પુત્ર, પછી
 બે પાતે—એ સર્વે એક ઋષિના કોપનું અલિદાન
 ત્યને માટે મરુંધું, મારો પુત્ર સત્યને માટે મુલો,
 રી વાહાલી ! તું પણ સત્યને માટે મરવાની છે.
 આપણા હૃદયને હવે પાતળું થવા દેવું ના ભેદયે;
 જી થઈને મરી પડવું અને આપણાં પાપકર્મનું
 ને વેઠવું. અરે, અધાં માણસ મરો, દેવતાઓનો
 માકાશમાં ચલકતા તારા ઝાંખા થઈ પડો,
 સૂકાઈ જાઓ, સર્વે પર્વતો અને ડુંગરો જમી-
 ન, જુસ્સા ભરેલી લડાઈયો ચાલો, લોહીની ન-
 હરિશ્વંદ્ર સરખા લાખો ને કરોડો માણસો
 જાઓ તોયપણ સત્યતાને શ્રેષ્ઠપણે વર્તવા
 જાતના નિર્બાધ પ્રકાશ થવા દો. સત્યતા સર્વની ચલા-
 વનાર થવા દો. અને સત્યતા એકલી અને એકલી સત્યતા મ-
 નુષ્યોની અને દેવની છેલ્લી વારની શાન્તિ થવા દો. અહો સ-
 ત્યતા, મારા હૃદયમાં બિરાજમાન થયેલી સત્યતા ! તારૂં પણ
 રાખવાને મારા ધ્રુજતા હાથને દૃઢ કર. ઓ મારી પ્રાણપ્રિયા !
 ઓ ધર્મદેવી ! તું તારી બેહેન સત્યતા દેવીના દેવળમાં તારો
 પ્રાણ અર્પણ કર. (અતિ બળથી તારામતીના ગળા ઉપર તરવારનો
 ધા કરેછે; પણ તરવાર તેનું ગળું કાપી નાંખવાને બદલે પૂલનો હાર થઈને
 તેના ગળાની આસપાસ વિંટાઈ વળેછે અને સર્વે દેવ, ઋષિઓ, અને
 રાજાઓ એકા એક હરિશ્વંદ્રને પ્રત્યક્ષ થઈ જાયછે.)

શિવ.—હરિશ્વંદ્ર ! તારૂં સદા કલ્યાણ થાઓ. તારી પ-
 રીક્ષા કરવાને માટે તારા ઉપર જે જે સંકટો પાડવામાં આવ્યાં
 તે તે તે અતિ શૂરપણાથી તેઓના સામી ટક્કર ઝીલીને સહન
 કર્યાં છે, અને મનુષ્ય પ્રાણિયોને તે પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું છે
 કે આ ક્ષણભંગુર જગતની સર્વે ધામધૂમો કરતાં ધર્મ એ સર્વો-
 ત્તમ અને અતિ મૂલ્યવાન છે. મૃત્યુ લોકનાં માનવી તારૂં પ્રમાણ
 લેશે. હવે તું તારા દેશમાં પાછો જા. તારી રાજસત્તા પાછી
 તારે સ્વાધીન કરી લે, અને તારા દેશના ઉપર રાજ્ય ચલાવ.

રોહિતાશ્વ ! વિશ્વામિત્રના કોપનું અલિદાન, તું સજીવન
 થા. (તે સજીવન થઈ ઉઠેછે.)

કશીરાજપુત્ર ! વિશ્વામિત્રના :

વાનો અપરાધ તારામતી ઉપર આવ્યો છે મ
વન થા. (તે પણ સજીવન થાયછે.)

હરિશ્ચંદ્ર.—અહો દેવના દેવ ! ન્યારથી
શીણુ આખ્યાં છે ત્યારથી મારા સંકટને હું કશ
નથી. હું રાજ્યની કે સત્તાની કે કીર્તિની—
રાખતો નથી. છોકરાં, સ્ત્રિયો કે સગાંસાં
નથી, પણ માયામાં લપેટાઈ ગયેલા, ભૂલ
આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા માટે હવે પછી હું
તારી પૂજામાં અહરનિશ રહેવાને ઇચ્છું.
ગળી કરે એવું તું ના થવા દે. ચાંડાલનો દ
નહિ. બ્રાહ્મણની દાસી કદિ પણ રાણીના પ
ગાયના આંચળમાંથી જે દૂધ એક વાર દોહી
પાછું તેમાં પેસારી શકાતું નથી. અહો મહાદેવ ! જે પદ્મજ-
પણાને અમે પ્રાપ્ત થયાં છિયે તેની કાંઈ સીમા રહી નથી.

વિશ્વામિત્ર.—(પ્રવેશ કરીને.) અહો શિવ ! હું પ્રાર્થના
કરીને કહુંછું કે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. દેવની સભામાં
મારે વાદ પડ્યો હતો માટે આ ધાર્મિક રાજાને અતિ નિર્દય-
પણાથી મેં પજવ્યો છે. પણ પૃથ્વી ઉપરના સર્વે રાજામાં એ
ખરેખરો સત્યવાદી ઠરી ચૂક્યો છે. મેં એને સીધા રસ્તામાંથી
વાંકો ચલાવવાને ઘણા ઘણા ઉપાય કર્યા પણ તે સર્વે મિથ્યા
કરી નાંખીને પોતે ખરેખરો જયવંત થયો છે. હરિશ્ચંદ્ર, ચક્ર-
વર્તીરાજ ! મેં તારો ઘણો અપરાધ કર્યો છે તેની હું તારી પાસે
ક્ષમા માગુંછું. (કાલસેન પોતાનો વેશ કાઢાડી નાંખીને પ્રવેશ કરેછે.)

કાલસેન.—રાજા હરિશ્ચંદ્ર ! તું જાણીશ નહિ કે હું ચા-
ણડાલ છું પણ તું હવણાં મને દેખેછે એવો હું ધર્મ રાજા છું.
તારી મહાન સ્થિતિ અને નિર્દોષ ચાલ જોઈને તને લાંછનમાંથી
મુક્ત કરવાની ઇચ્છાથી મેં કાલસેન ચાણડાલનો અવતાર લીધો
હતો. તારા પ્રધાન સત્યકીર્તિએ તારો વેચાણલેખ મને કરી
આપ્યો છે તે જો આ રહ્યો.

અગ્નિસેન.—(પ્રવેશ કરીને અને પોતાનો વેશ કાઢાડી નાંખીને.)
રાણી તારામતી ! તું એમ જાણીશ નહિ કે એક બ્રાહ્મણની

પણ તું જેની સેવામાં રહી હતી

છું.

વેશ કરીને.) હરિશ્ચંદ્ર ! તને કાંઈ લાંછન લાગતું
ધ્રુવશનું તું સર્વોત્તમ રત્ન છે તે વંશને પણ
નથી. આ સ્મશાન પણ ખરું જેતાં સ્મશાન
મ નજર કરીને જે કે એ ઋષિઓનું અને
સ્થાન છે. સોનાને જેમ તાવવામાં ને ટી-
તે પોતાની ખુબી વધારે પ્રકાશ કરેછે તેમ
! પેલો તેજનો દેવ—સૂર્ય ઉદયાચલ પ-
મતો આપણી દૃષ્ટિએ દેખાયછે તેની પેઠે
ના અતિશય પ્રકાશ પામ્યો છે.

(સવાર થાયછે.)

ચંદ્ર ! જગતની દૃષ્ટિમાં તું એમ આવવા દે
નાહ કે સદ્ગુણ અથવા ધર્મનો લોપ થઇ ગયો છે, અને તેનો
શત્રુ દુર્ગુણ અથવા અધર્મ જયવંતપણે વર્તેછે. જા તું તારા રા-
જ્યાસન ઉપર ફરીને બિરાજમાન થા અને અમે દેવ સારાના
અને સત્યના બેલી છિયે એવો ડંડરો પીટાવ.

ઇન્દ્ર ! દેવના રાજા, તું આ રાજાની સાથે તારી મહિમા-
વંતી ધામધૂમ સહિત અયોધ્યે જા અને એને અયોધ્યાનો ચક્ર-
વર્તી રાજા સ્થાપીને એને પુનઃ રાજ્યાભિષેક કર. એનું રાજ્ય
ધણા કાળ તપો; અને આવતા ભવમાં એનું કલ્યાણ થાઓ.

(પ્રથમ દેવ અદૃશ્ય થઇ જાયછે; પછી હરિશ્ચંદ્રની સાથે ઇન્દ્ર પો-
તાની ધામધૂમ સહિત અયોધ્યામાં જાયછે અને સર્વે માંડલિક રાજાઓની
સમક્ષ હરિશ્ચંદ્રને તેના વિસ્તારવાનું રાજ્ય ઉપર ફરીને અભિષેક કરીને
સ્થાપેછે.)

